

219 301.

Уф. Гудирамиева менчик

~~Караманов~~ ~~фатимов~~ ~~сатимов~~

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОЧИК

СИНТАКСИС

БАРОИ СТУДЕНТОНИ
ФАКУЛЬТАТҲОИ ФИЛОЛОГИЯИ
МАКТАБҲОИ ОЛИ

Дар зери таҳрири
проф. Б. НИЁЗМУҲАММАДОВ

Нашриёти «Ирфон»
Душанбе — 1970

Хайати Таҳририя

Х А Й А Т И Т А Х Р И Р И Я

Х. Қаримов, Н. Маъсумӣ, Д. Тоҷиев,
Б. Нурмухаммадов, А. Эшонзонов.

Ишрафбекова
Музаббат
Коричин

САРСУХАН

Синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик барои мактабҳои олии аввалин бор соли 1963 чоп шуда буд. Табиист, ки вай ҳамаи масъалаҳои синтаксиеро пурра дар бар намегирифт ва дар он ҳамчун таҷрибаи аввалин норасоӣ ва камбудии мушоҳида мешуданд.

Дар китоби «Синтаксис», ки ҳоло дар даст доред, он норасоӣҳо то қадри имкон ислоҳ карда шуданд. Ҳар як боб аз нав дида, тағйир ва тақмил дода шуд, қоидаҳо сахтар ва мисолҳо нав карда шуданд. Бобҳои «Ибораҳо», «Ҳол» ва «Ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба» тамоман аз нав таълиф ёфтанд.

Дар тартиб додани ин китоб мақолаҳои танқидиву тақризи ва асарҳои илмиву методии олимони ва мутахассисон ба назари эътибор гирифта шуданд. Муаллифон талаботи программа ва вазъияти имрӯзаи тараққиёти сохти синтаксисии забони тоҷикиро ба эътибор гирифта, дар ҳалли бисёр масъалаҳои назариявӣ ва аз ҷиҳати методология чун ҳарвақта ба асарҳои беҳтарин забоншиносони рус, аз ҷумла академик А. А. Шахматов, профессор А. М. Пешковский, академик В. В. Виноградов, профессор Е. М. Галкина-Федорук, А. Гвоздев, А. Г. Руднев ва дигарон такяя намуданд.

Қисми «Мукаддима» ва бобҳои «Мубтадо», «Хабар», «Мувофиқати хабар бо мубтадо», «Муайянкунанда», «Хели ҷумлаҳои содда», «Ҳоли тарзи амал», «Ҳоли андозаву миқдор» ва «Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ»-и китоб ба қалами Бобоҷон Ниёзмухаммадов мансуб аст. Боби «Пуркунандаи бевосита»-ро Мухаммади Исматуллоев, «Пуркунандаи бавосита»-ро Назаршоҳ Бозидов, «Ҷумлаҳои мураккаби пай-

васт»-ро Шавкат Ниёзӣ, «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда»-ро Ҳилол Қаримов, «Ҳоли макон» «Ҳоли замон», «Ҳоли сабаб», «Ҳоли мақсад», «Ҳоли шарт», «Ҳоли хилоф»-ро Шарофиддин Рустамов ва «Ибора»-ро Раззоқ Ғаффоров навиштааст.

Маъмурияти Институт ва муаллифон аз фурсат истифода бурда ба мудирӣ сектори филологияи эронии Институти забоншиносии СССР, доктори фанҳои филология Вера Сергеевна Расторгуева, доценти Институти педагогии ба номи Шевченко Абдуғанӣ Эшонҷонов, доценти Университети давлатии ш. Самарқанд ба номи Алишер Навоӣ Раҳимҷон Муқимов, доценти Институти педагогии ш. Самарқанд ба номи Садриддин Айнӣ Самариддин Аслиддинов, ки мусаввадаи китоби мазкурро муҳокима намуда, бо фикру мулоҳизаҳои пурқимати худ ба роӣ беҳтар шудани сифати он кӯмак расонидаанд, изҳори миннатдорӣ менамоянд.

Институти забон ва адабиёти

ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон

пайваस्तкунӣ ва тобеъку-
тоқай пайваस्त онҳо чун
ванд:
арданд. (С. Ай-
алон, аз
раст
шави
муфтақ ва
ва якҷағҳа ва
ва ҷумлаҳои
хон нагаран
на соддан
ҷумла, ки фақат
ҷумлаҳои
ҷумлаҳои
ҷумлаҳои
ҷумлаҳои
ҷумлаҳои

МУҚАДДИМА

Грамматика ҳамчун фан морфология ва синтаксис дар бар мегирад. Қисмҳои грамматика қонунҳои муайянро меомӯзанд.

Морфология қондаҳои ба ҳиссаҳои нутқ ҷудо шудани калимаҳоро дар асоси хусусиятҳои луғавӣ ва грамматикӣ забон муайян мекунад. Аз ин ҷост, ки калима, таркиби он ва калимаҳои морфология меомӯзад.

Дар синтаксис калима, аз як тараф, ҳамчун қисм ва ё ҳиссаи ибора, аз тарафи дигар, ҳамчун аъзои ҷумла таҳлил карда мешавад.

Синтаксис яке аз бобҳои асосии грамматика буда, ба ду қисм — синтаксиси ҷумлаҳои содда ва мураккаб ҷудо мешавад. Синтаксиси ҷумлаҳои содда барои ташаккули ҷумлаҳои мураккаб замина ва воситаи муҳим мебошад.

Ҳамин тариқа, синтаксис дар бораи ибора, ҷумла ва қондаҳои сохта шудани онҳо баҳс мекунад. Омӯхтани ҳамаи ҷумла, қонунҳои қондаҳои ҷумла ва ибораи муҳимтарин вазифаҳои синтаксис ба шумор меравад.

Фикр дар нутқ, одатан, дар ҷумлаҳои зоҳир мегардад. Ҷумлаҳои бошанд, дар натиҷаи алоқайи грамматикӣ пайдо кардани калимаҳои ташкил меёбанд. Ҷумлаҳои воҳиди томи аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккули нутқ аст. Аз ин ҷост, ки нутқи мо, пеш аз ҳама ба ҷумлаҳои тақсим мешавад. Ҷумлаҳои дар талаффуз аз ҳамдигар ба воситаи пауза (ист) ҷудо карда мешавад. Масалан: Баҳор омад. Ҳангоми киштукор расид. Дар саҳроҳои қолхози қор дар ҷӯш аст.

Хусусияти асосии ҷумла аз он иборат аст, ки дар вай амал ё аломати предмет тасдиқ ва ё инкор карда мешавад: Холида ба саёҳат рафт. Вай хоб накард. Ҳама ором Саодат нағз.

Ҷумла на фақат ба воситаи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, балки ба воситаи калимаҳои алоҳида низ ташкил ёфта, фикри томо ифода мекунад. Бо як калима ифода ёфтани фикр бештар ба диалогҳои характернок аст. Ҷумлаҳои аз рӯи тарзи ташкили худ гуногун мешаванд.

Чумлае, ки фақат аз хабару мубтадо иборат бошад, чумлаи соддаи хуллас ва чумлае, ки ғайр аз мубтадову хабар аъзоҳои пайрав низ дорад, чумлаи соддаи тафсилӣ номида мешавад.

Чумлаҳои содда аз ҷиҳати таркиб ба чумлаҳои дутаркиба ва яктаркиба ҷудо мешаванд. Дар чумлаҳои дутаркиба будани мубтадо ва хабар шартӣ зарурист. Чумлаҳои яктаркиба бошанд, бо яқе аз сараъзоҳо (бештар бо хабар) ташкил меёбанд.

Ибора. Ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз ҷиҳати грамматикӣ бо ҳам алоқаманд бошанд, ибора номида мешавад: *боғи калон, бузургтарин шаҳр, аз китоб истифода бурдан, асри тамаддун, се китоб, мактаби мо* ва ғайра.

Ибораҳо содда ва мураккаб мешаванд. Ибораҳои, ки аз ду калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, ибораҳои содда ном доранд: *ҳавзи калон; раиси колхоз; бинои мактаб.*

Ибораҳои, ки зиёда аз ду калимаҳои мустақилмаъноро дар бар мегиранд, иборани мураккаб ном доранд: *раиси колхозии «Коммунист»-и райони Ленин; корҳои маданияти клуби қишлоқи мо; меҳмонони аз хориҷа омада* ва ғайра.

Дар айни ҳол дар бобати муайян кардани хусусияти ибораҳо дар байни олимони ду нуқтаи назар дида мешавад: як гурӯҳ олимони ибораро воҳиди синтаксисии чумла мешуморанд, гурӯҳи дигарашон онро ба чумлаи вобаста накарда, ба таври умумӣ чун таркиби калимаҳо дар забон маънидод мекунанд.

Синтаксис ҳамон ибораҳои меомӯзад, ки дар дохили чумлаҳо ба вучуд меоянд. Мо дар ин асар аз сабаби он ки ба ибораҳо боби алоҳида бахшида шудааст, вазифаи худро маҳдуд намуда, ибораҳои алоҳидаро дар дохили бобҳои мубтадо, хабар, муайянкунанда, ҳол ва пуркунанда нишон медиҳем.

ВОСИТАҲОИ АСОСИИ ИФОДАИ МУНОСИБАТҲОИ СИНТАКСИСӢ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳои ёридиҳанда, таркиби калима ва интонация барин васситаҳои махсуси ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ мавҷуданд, ки чумлаҳо бо ёрии онҳо аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккул ёфта, фикри томо ифода менамоянд.

1. Калимаҳои ёридиҳанда барои таъин кардани муносибати калима ва чумлаҳо хизмат мекунанд. Дар ин бобат роли пешояндҳо, пасояндҳо ва пайвандакҳо хеле бузург аст.

Пасоянд ва пешояндҳо одатан бо калимаҳои ифодакунандаи объекти сухан, масофа, макон, замон, сабаб, мақсад, тарз, шарт, хилоф ва амсоли инҳо омада, вазифаи синтаксисии онҳо равшан ва пурра менамоянд.

Пайвандакҳо аъсои чумлаи содда ва хиссаҳои чумлаи мураккабро бо ҳам алоқаманд мекунанд.

Калимаҳо дар ҷумла бо ду роҳ: пайвасткунӣ ва тобеъкунӣ бо ҳам алоқаманд мешаванд. Дар алоқаи пайваст онҳо чун аъзоҳои баробарҳуқуқ бо ҳам пайваст мешаванд:

Одина ва модаркалон шабро бо сӯҳбат руз карданд. (С. Айни, Одина). *Вай аз хоб хест ва чой нӯшид.*

Дар ҷумлаҳои мазкур дар байни Одина ва модаркалон, аз як тараф, хест ва нӯшид, аз тарафи дигар, алоқаи пайваст мавҷуд аст, зеро ин калимаҳо баробарҳуқуқ буда, бо пайвандаки *ва* бо ҳам пайваст шудаанд.

Дар алоқаи тобеъ як калима ба калимаи дигар тобеъ шуда, онро муайян мекунад. Чунончи, дар ҷумлаи *Боди форами баҳорӣ сабук мевазид* калимаи *бод* тобеъкунанда ва калимаҳои *форам*, *баҳорӣ* ва *сабук* тобеъшаванда мебошанд. Алоқаи ин калимаҳо ба воситаи бандаки изофӣ ба амал омадааст.

Алоқаи тобеъкунӣ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешавад:

а) Алоқаи мувофиқат. Дар шахс ва шумора ба мубтадо мувофиқат кардани хабар алоқаи мувофиқат номида мешавад: *Ман омадам. Мо омадем.*

б) Алоқаи изофӣ. Дар алоқаи изофӣ як калима ба воситаи бандаки изофӣ ба калимаи дигар тобеъ шуда, онро аз ягон ҷиҳат муайяну равшан менамояд: *китоби Гуландом, кучаи шаҳр, роҳи васеъ, хонаи калон, табақи ом.*

в) Алоқаи вобастагӣ. Дар алоқаи вобастагӣ калимаи тобеъкунанда-хабар талаб мекунад, ки пуркунанда ва ё ҳол ба он тобеъ шуда ояд. Дар ҷумлаи *Хатро хондам* калимаи *хондам* тобеъкунанда буда, талаб мекунад, ки калимаи тобеъшаванда — *хат* бо гирифтани пасоянди-ро пуркунандаи бевосита шуда ояд. Дар алоқаи вобастагӣ роли пасоянд ва пешояндҳо басо калон буда, дар ин гуна ҳолатҳо муносибати амал ба предмет равшантар зоҳир мегардад: дар ҷумлаи *Ман аз Неъмат пурсидам* калимаи тобеъкунанда-*пурсидам* талаб мекунад, ки калимаи тобеъшаванда-*Неъмат* пуркунандаи бавосита шуда ояд. Дар ҷумлаи *Вай дар мактаб мехонад* калимаи тобеъкунанда-*мехонад* талаб мекунад, ки калимаи *мактаб* ба вазифаи ҳоли макон ояд.

г) Алоқаи ҳамроҳӣ. Дар алоқаи ҳамроҳӣ калимаи тобеъшаванда бо тобеъкунандаи худ мувофиқат намекунад. Дар байни онҳо алоқаи вобастагӣ низ нест. Дар ин ҷо калимаи тобеъшаванда бо тобеъкунандаи худ танҳо ҳамроҳ меояд. Масалан, дар ҷумлаи *Вай тез хонд* калимаи тобеъшаванда-*тез* бо тобеъкунандаи худ-*хонд* фақат ҳамроҳ омадааст.

Ғайр аз ин, дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҳо низ мавқеи муайяне доранд.

2. Тартиби калима ва ҷои аъзоҳои ҷумла ҳам дар ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ аҳамият доранд. Ҷои аъзоҳои ҷумла асосан муайян буда, мубтадоҳо бештар дар аввал ва инчунин дар мобайн ва дар охири ҷумла, хабарҳо бештар дар охири ҷумла, гоҳо дар мобайн ва дар аввали ҷумла меоянд. Ҷои аъзоҳои

дигарн чумла ҳам муайян мебошад, аз ин рӯ вайрон карда шудани ҷои аъзоҳои чумла боиси номафҳумии фикр мегардад.

3. Воситаи сёйуми ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ интонация мебошад. Интонация дар ташкили чумлаҳо ва маъноҳои гуногунро ифода кардани онҳо аҳамияти калон дорад. Барои мисол чумлаи *Вай омад*-ро гирем. Ин чумла вобаста ба оҳанги талаффуз дар як ҳолат чумлаи хабарӣ, дар ҳолати дигар чумлаи саволий шуда метавонад.

Интонация яке аз ҳодисаҳои мураккаби забон буда, ҷандин унсурҳои бо ҳам алоқаманд дорад: пауза ва задаҳои гуногун унсурҳои интонация ба шумор мераванд.

а) Ҳангоми нутқ бо танаффуз талаффуз ёфтани қисматҳои чумла пауза номида мешавад. Онро тактҳои нутқ ҳам меноманд. Чумлаҳо дар нутқ ба тактҳо ҷудо мешаванд ва ягонагии мазмун талаб мекунад, ки тактҳо дуруст тақсим карда шаванд. Дар сурати нодуруст тақсим шудани тактҳои маъноӣ чумла фаҳмида намешавад. Масалан, чумлаи *Дам ба дам бодӣ сард мезавид* ба се такт тақсим мешавад: *Дам ба дам, бодӣ сард, мезавид*.

б) Задаи мантиқӣ воситаи ҳеле муҳимми ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ мебошад. Вай, одатан, калимаеро таъкид менамояд, ки дар чумла мавқеи асосиро ишғол менамояд.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ЧУМЛАӢ МУРАККАБ

Чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои содда фарқи калон доранд. Агар чумлаҳои содда аз гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд ташкил ёбанд, чумлаҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи ба ҳам алоқаманд таркиб меёбанд. Ғайр аз ин, дар чумлаҳои содда гоҳо мубтадоҳо чида шуда бо як хабар меоянд ва баъзан хабарҳо чида шуда, ба як мубтадо тобеъ мешаванд. Аммо дар чумлаҳои мураккаб ду ва ё зиёда чумлаҳои содда бо хабарҳои гуногун ифода меёбанд.

Ҳар як чумлаи соддаи чумлаҳои мураккаб мубтадо ва хабарӣ алоҳида дошта метавонад, аз ин ҷост, ки ҳар як чумлаи мураккаб дорои якчанд мубтадо ва якчанд хабар мебошад. Аммо дар чумлаҳои содда бештар вақтҳо фақат як мубтадо ва як хабар ба қор бурда мешавад.

Дар ташаккули чумлаҳои мураккаб роли пайвандакҳо ҳеле калон мебошад. Ҳам чумлаҳои мураккаби пайваست ва ҳам чумлаҳои мураккаби тобеъ мувофиқи сохт ва хусусиятҳои хосашон пайвандакҳои махсус доранд. Пайвандакҳо аз рӯи маъно ва вазифашон ба гурӯҳи пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда ҷудо мешаванд.

ПАЙВАНДАҚҲОИ ПАЙВАСТКУНАНДА ВА ХЕЛҲОИ ОН

1. Паи ҳам: ва, -у, ҳам, инчунин.
2. Хилофӣ: аммо, лекин, вале, балки, вагарна.
3. Чудой: ё, ё-ё, ё ки, ё ин ки.

ПАЙВАНДАҚҲОИ ТОБЕЪКУНАНДА ВА ХЕЛҲОИ ОН

1. Гарзи амал: дар ҳолате ки, бе он ки, бо он ки.
2. Монандӣ: монанди он ки, монанди ин ки, мисли он ки, мисли ин ки, чунон ки, гуё ки, ба тарзе ки, ба тавре ки.
3. Заъмон: ки, вақте ки, дар вақте ки, хангоме ки, баъд аз он ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъди ин ки, ҳамин ки, чун (чу), аз бозе ки, акнун ки, ҳоло ки.
4. Сабаб: чунки, зеро, зеро ки, модомки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, ки, чун, чаро ки.
5. Мақсад: ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, барои ин ки.
6. Шартӣ: агар, гар, ар, ки.
7. Хилофӣ: бо вучуди ин ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд, ҳар чанд ки, агарчи, агарчанде ки, ба ҷои он ки.
8. Андозаю миқдор: ба андозае ки, ба қадре ки, ҳар қадаре ки, ба дараҷае ки, ба ҳадде ки.

Пайвандаки «ки» муштарақвазифа буда, қариб бо ҳамаи ҷумлаҳои пайрав омада метавонад

Ҷумлаҳои мураккаб мувофиқи характери алоқаи грамматикӣ ва муносибати дохилиашон ба ду ғуруҳи калон: ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва мураккаби пайваст ҷудо мешаванд.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаҳои содда мустақилии худро нигоҳ медоранд. Масалан: *Кампир ҷойникро гирифта овард ва модарам ширро нӯшид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар таркиби ин ҷумлаи ду ҷумлаи содда мавҷуд буда, ҳар кадоми онҳо мустақилии худро нигоҳ доштаанд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҷиҳати сохт маъно ва вазифа аз ҷумлаи мураккаби пайваст фарқ мекунад. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки тобеъкунанда ё худ интонация (бе пайвандак) ба сарҷумла тобеъ мегардад. Масалан: *ӯ пас аз он ки якчанд бор аз ин паҳлу ба он паҳлу оҷашон баргардид, аз ҷояш ҷаста хест* (С. Айни, Ғуломон) Дар ин ҷумлаи *ӯ аз ҷояш ҷаста хест* сарҷумла ва якчанд бор аз ин паҳлу ба он паҳлу оҷашон баргардид ҷумлаи пайрав мебошад.

Қисми асосии ҷумлаи мураккаби тобеъро сарҷумла ва қисми тобеи онро ҷумлаи пайрав меноманд. Ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла тобеъ шуда, ягон аъзо ва ё тамоми сарҷумларо эзоҳ мекунанд.

Чунончи:

1. Мубтадоро: Аробаҳое, ки борашон ғалла буд, ба дари анбори колхоз қатор гардиданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Пахтае, ки аз ҳаллоҷи тоза шуда мебарояд, ба новаи тахтагини фарох мерезад, (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

2. Хабарӣ сарчумларо: Як хислати Қорӣ-Нурулло ин буд, ки ҳар чизи навбаромадро маҳз барои навбаромад буданиш дӯст медошт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ягона саховати вай ин буд, ки ба дарди ҷашмишудагон беул дору медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

3. Яке аз аъзоҳои пайрави сарчумларо эзоҳ медиҳад: Отряд ба як деҳае, ки гирдогирди онро хомаҳои рег фаро гирифта буданд, расид (С. Айнӣ, Ғуломон). Одина дар заводе, ки шумо дар фасли боло дарун-берунашро тамошо кардед, кор мекунад (С. Айнӣ, Одина).

4. Дар нутқ ҷумлаҳои пайрав гоҳо тамоми сарчумларо шарҳ медиҳанд: Вақте ки ҷӯнон ба Дашти Сухта, ба канори Дарғам расиданд, Бозор бо одати ҳамешагииаш, аз ҳама пештар ғӯсфандони худро аз назар гузаронид (С. Айнӣ, Куллиёт). Агар дарахтони канори ҳавзи Ғозиён монев намебуданд, бошандагони ин ду ҳуҷра якдигарро дида ва бо имою ишорат суҳанони якдигарро фаҳмида метавонистанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар таркиби худ баъзан ду ва ё зиёда низ сарҷумлаҳо ва ҷумлаҳои пайрав дошта метавонанд. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар навбати худ ба ҷумлаҳои мураккаби тобеи дараҷа, чида ва ҳархела ҷудо мешаванд. Ҷумлаҳои пайрав аз рӯи сохт, маъно ва вазифаашон ба ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҷумлаҳои пайрави ҳол (тарзи амал, монандӣ, замон, макон, сабаб, мақсад, натиҷа, миқдору андоза, хилофӣ ва шартӣ) ҷудо мешаванд.

ИБОРА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ИБОРА

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ буда, дорои хусусиятҳои махсусест, ки барои фарқ кардани вай аз воҳидҳои дигари забон имконият медиҳанд. Ин хусусиятҳоро ба тарзи зерин нишон додан мумкин аст.

1) Ибора асосан аз ду калимаи мустақил, ки ҳар кадом дорои маънои алоҳидаи лексикӣ буда, яке ба дигаре тобеъ аст, ташкил меёбад.

2) Калимаҳо дар ибора, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати маънӣ ва хосияти грамматикӣ алоқаманд мегарданд. Ин нукта чунин маънӣ дорад, ки паҳлу ба паҳлу истодани калимаҳо ҳанӯз ибораро ба вуҷуд намеорад. Чунинчӣ, аз пайҳам истодани калимаҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача, ин мо* танҳо маъноҳои алоҳидаи мефаҳмему ҳалос. Гуянда вобаста ба баёни мақсад аз байни ин калимаҳо онҳоро, ки барои бо ҳам муносибати маъноӣ кардан қодиранд, интихоб намуда, бо ёрии яке аз воситаҳои синтаксисии алоқаи калима, дар айни замон ба воситаи бандиҳои изофии «и» ва алоқаи ҳамроҳӣ онҳоро бо ҳам пайванд менамояд, ки дар натиҷа аз ҷиҳати маъно ва грамматикӣ бо ҳам вобаста шуда, мафҳуми мураккабро ифода менамоянд: *оби ҷӯй, офтоби баҳор, ин бача*. Пас, танҳо аз ҷиҳати маънӣ ва бо ёрии воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мазкур барои ташаккули онҳо чун воҳиди махсуси синтаксисӣ имконият додааст. Маҳз барои ҳамин ҳам мо дар ин маврид бо исмиҳои *об, ҷӯй, офтоб, баҳор, бача* ва ғайра калимаҳои оеро, ки барои бо онҳо алоқа кардан имконият надоранд, оварда наметавонем. Масалан, *оби офтоб, офтоби ях* ва ғайра гуфтан ҳеҷ гоҳ мумкин нест.

3) Азбаски ибораҳо дар натиҷаи ба ҳам пайванд шудани ду ё зиёда калимаҳо ташкил меёбанд, бар акси калимаҳо, мафҳумҳои зиёдтар, яъне мафҳуми мураккабро ифода мекунанд. Масалан, *офтоб* гӯем, як мафҳум, *офтоби баҳор* гӯем, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо тақсимшаванда ифода мегардад.

4) Ибора хусусияти номинативӣ дорад. Ин таъриф чунин маънӣ дорад, ки ибораҳо ҳам монанди калимаҳо предметҳо, хосият ва амалиёти онҳоро номбар намуда, аммо дар хусуси онҳо

ахборот намедиханд. Фарқи ибора дар ин бобат аз калима он аст, ки вай, бар акси калима, чунон ки гуфтем, на мафҳуми алоҳида, балки мафҳуми мураккабро ифода менамояд.

Маҷмуаи ин хосиятҳо, ки бо ҳам алокаи қави доранд, имконият медиҳад, ки мо ибораро чунин таъриф намоем:

Ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки аз руи қоида ба қонунҳои таъриҳии забон бо ёри воситаҳои грамматикӣ ба ҳам пайванд шуда, мафҳуми мураккаби ба ҳиссаҳо ҷудобағандаро ифода мекунанд, ибора номида мешавад.

Ибораҳое, ки дар натиҷаи ба як калима тобеъ шудани калимаи дигар сурат меёбанд, барои зоҳир шудани маъноҳои нав ё ҷилоҳои маъноии калимаҳо шароити мусоид муҳайё мекунанд. Ин ҳодиса дар навбати худ боиси он мешавад, ки як калима, шакли худро таъбир навода, вазифаҳои гуногуни грамматикиро адо менамояд. Дар ин маврид на танҳо шакли ибора, яъне он воситаҳое, ки калимаҳоро ба ҳам пайванд кардаанд, балки мунссибати маъноии ҳар қадеме аз ҷузъҳои он низ аҳамият дорад. Барои мисол калимаи *сарсариро* мегирем. Ин калима дар ду маврид ду маъниро ифода менамояд, ки ин маъниҳо ба мавқеи истеъмоли иборагии он алқаманд мебошанд: *сарсарӣ бидан*; *бачагони сарсарӣ*. Дар мисоли якҷум вай ба феъли *дидан* вобаста шуда, маънои сатҳӣ, рӯякиро, дар иборати *дуйӯм бошад*, аз руи вобастагиаш ба исми маъноӣ *бекарастор*, *гапнодароро* ифода кардааст: *Беитарини харидорони ӯ бачагони кӯчагарди сарсарӣ буданд* (С. Айний, Марғи судхӯр).

Мисоли дигар. Дар ҷумлаи «*Лекин бо ин ҳама пири ҷиндадил буданаш ҳам аз як шеъри пириаш маълум мегардад*». (С. Айний Куллиёт). Калимаи *пирӣ* ба ду маънӣ семадааст: дар аввал вай ниҳояти пириро ифода карда бешад, дар сеён, дар таркиби иборати «*шеъри пири*» вобаста ба тақозои исми маъноӣ замонро ифода намуда, тобеъкунандаи худро аз ҷиҳати нисбати замон муайян кардааст. Ҳол он ки ин калима берун аз ибора танҳо ҳамчун исми маънӣ тасаввур мешавад.

Боз як мисол: Калимаҳои *асобиёна*, *зоғна* ва амссли инҳо зарф мебошанд, аммо дар иборати исфҳӣ дар натиҷаи вобаста гардидан ба исми вазифаи муайянкунандаро адо намуда, хосияти предметро бо тобиши маъноӣ ҳолӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд. Муқоисаи мисолҳои зерин шаҳодати ин даъвоанд: *Аҳмад пичингзанона сухани Ашӯрро бурид ва илова кард* (С. Айний, Аҳмади Девбанд); *Раҷаб зоғона қадам ниҳода меомад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид) *ӯ мӯйлаби дамида истодаширо бо пушти нарангушташ калонона тоб дода монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Гирифтумон ва суханонаш ба ӯ намуди калонона медоданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Агар ман ёо Қорӣ-Ишқамба дар байни ҳуд муомилаи сағона кунем, ҳар дуи мо ҳам аз дастранҷи деҳқонон дуруст истифода бурда наметавонем, агар мо*

*муомилаи аспона кунем, ҳар дуямон ҳам ба қадри иштиҳо баҳ-
раманд мешавем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Айни ҳамин ҳолро дар калимаҳои *хуб, баланд* ва монанди
инҳо, ки дар вақти ба феъл тобеъ шуданашон бо махфуз дош-
тани хусусияти сифатии худ вазифаи ҳоли тарзи амалро адо ме-
кунанд, низ дидан мумкин аст.

Ҳаман ин гуфтаҳо дар синтаксиси забони тоҷикӣ мавқеи
бисъёр барҷаста ва аҳамияти хеле бузург доштани ибораро со-
бит намоёнд. Агар ба ин аз ҷумлаи забонҳои аналитикӣ ба
шумор рафтани забони тоҷикӣ зам карда шавад, кимат ва аҳа-
мияти омӯхтани ибора, ҳамчун воҳиди махсуси синтаксиси за-
бонамон, боз ҳам меафзояд. Ба ин маънӣ, омӯхтани ҳелҳои ибо-
ра, шаклҳо ва қоидаҳои ташкил ёфтани он қисми зарурии таъ-
лимоти грамматикиро ташкил медиҳад.

МУНОСИБАТИ ИБОРА БА ҚАЛИМА ВА ҶУМЛА

Дар боло всбаства ба шарҳи муҳимтарин хусусиятҳои ибора,
бар акси калима, аз ду воҳиди луғавӣ, яъне аз ду калима сох-
та шуда, барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби ба ҷузъҳо ҷудо-
шавада хизмат кардани ибора сабт гардид. Илова ба ин дар
қатори фарқҳои асосии ибора аз калима боз ҳаминро низ қайд
кардан лозим аст, ки дар таркиби ибора калимаҳо хатман ба
тарзи гусиста, ҷудо-ҷудо воқеъ мегарданд. Ҳамин ки онҳо бо
тақсозӣ қоида ва қонунҳои забон ба ҳам як ва мазбут шуданд,
чун қоидаи умумӣ аз ибора, яъне воҳиди синтаксисӣ, соқит шу-
да, ба калима, яъне воҳиди лексикӣ-морфологӣ, табдил меёбанд.
Инро дар мисоли ибора ва калимаҳои зерин равшан мушоҳида
намудан мумкин аст: *оби гул—гулоб, пораи оҳан—оҳанпора,
бор бор қардан—борборқунӣ, китоб хондан—китобхонӣ* ва
монанди инҳо.

Ибораҳои синтаксисӣ ҳамеша ба воҳидҳои лексикӣю морфо-
логии забон таъсир расонида, бо имкониятҳои бепояи худ ба-
рси пайдсиши калимаҳои мураккаб ва ибораҳои фразеологӣ за-
мина мегузоранд. Ин ҳодиса ба яке аз қонунҳои умумии тарақ-
қии забон—майли доимии вай дар бсбати ранги мӯҷаз гириф-
тани тарзи ифода марбут аст.

Калимаҳе, ки аз руи ягон қоидаи грамматикӣ дар як ҳайат
муттаҳид омадаанд, на ҳамеша ибораҳои синтаксисиро ташкил
медиҳанд. Як қисми чунин ҳодисаҳои забонӣ ба фразеология
даҳл доранд. Қисми дигарон феълҳои таркибиро фаро меги-
ранд, ки дар онҳо ҳиссаи феълӣ мустақил набуда, балки ҳам-
чун калимаи ёридиҳанда воқеъ мегардад. Чунончи, *қор қардан,
п.са қардан, баҳравар гештен, осод шудан, тамошо қардан,
роҳ рафтн* ва монанди инҳо. Дар мисолҳои мазкур, чунон ки

мебинем, дар байни чузъҳои таркиби феъли муносибати синтаксисӣ, яъне ба калима тобеъ ё вобаста будани калимаи дигар, вучуд надорад. Аз ҳамин сабаб онҳо яққоя як вазифаи грамматикиро адо *нашуда*, як мафҳумро ифода менамоянд.

Ибораро бо таркиб низ як чиз доништан дуруст нест: ибора танҳо дар хусуси алоқамандшавии калимаҳои мустақилмаъно баҳс мекунад. Таркиб алоқамандшавии ҳама гуна калимаҳо — пешоянду исм (*дар хона, аз хона, пеши хона, рӯи бом*), исму феъли ёридиҳанда (*дӯст доштан, ғалаба кардан*), калимаҳои чуфт ва такрорро дар бар мегирад (*тохту тоз, шаклу сумот, оҳиста-оҳиста*).

Ибора ҳам, ки монанди калима хусусияти номинативӣ дорад, вазифаи коммуникативиро танҳо дар ҷумла ва ба воситаи он иҷро мекунад. Ба ин маънӣ, вай аз замон, сиға, шахс, модалият барин категорияҳои синтаксисӣ, ки яққоя хусусияти асосии ҷумла — хусусияти хабарӣ-предикативии онро ташкил медиҳанд, озод аст.

Ин қоида моро водор менамояд, ки ибораҳои феълиро дар шакли ғайритасрифӣ аз назар гузаронем, дар акси ҳол онҳо дорой хусусиятҳои асосии ҷумла — *шахс, замон, сиға ва ғайра шуда*, чун воҳиди коммуникативии нутқ воқеъ мегарданд. Масалан, аз *мақтаб омадан* ибора аст, аммо *аз мақтаб омадам* ибора нест. Ибора ба шумор рафтани *аз мақтаб омадан* бо ин далел исбот мешавад, ки мо онро чун воҳиди номинативӣ вобаста ба баёни мақсад аз рӯи шакл тағйир дода метавонем. Чунончи, ба ин тарик: *аз мақтаб омадани ман, аз мақтаб омадани талабагон, аз мақтаб омадани гурӯҳи талабагон, аз мақтаб омадани гурӯҳи талабагони аълоҳон* ва ғайра. Аммо *аз мақтаб омадамро*, ки хусусияти хабарӣ дошта, ҷумла ба шумор меравад, ба ин тарз дигаргун намудан мумкин нест.

Далели дигар ин аст, ки як феъл метавонад ¹ калимаҳои гуногунро тобеъ намуда, ибораҳои нав ба вучуд оварда, вобаста ба ин вазифаҳои гуногуни лексикӣ-семантикиро адо намояд. Масалан, феъли *баромаданро* мегирем, ки *чунин* ибораҳои феълиро ташкил медиҳад: *аз хона баромадан, аз роҳ баромадан, аз ғор баромадан, аз ҳабс баромадан, боло баромадан* ва монанди инҳо. Табиист, ки дар чунин мавридҳо агар ҳиссаи асосии ибора-феъл дар шакли масдар дода нашавад, калимаи *баромадан* маҳз дар як ибора маҳдуд менамояд.

Аммо ин гуфтаҳо ҳангоми тадқиқ дар шакли тасрифӣ зикр кардани ибораҳои феълиро аз байн намебаранд. Сабаби ин дар он аст, ки ибораҳо аслан дар таркиби ҷумла ба вучуд омада, бо вучуди хусусияти номинативӣ гирифтани имконияти худро дар бобати табдил ёфтани ба шакли ибтидоӣ тамоман аз даст намендиҳанд. Маҳз барои ҳамин ҳам акад. В. В. Виноградов гуфтааст: «Табиист, ки ба системаи шакли ибораҳои феълии *философияро омӯхтан, бо сурудҳои шуғл кардан, ба рафиқ ҳамдарад шудан* ва ғайра шакли предикативии онҳо — *философияро меомӯзам, бо*

сурудҳои шугл мекунам ва монанди инҳо низ дохил мешаванд, аммо ҳамчун материали потенциалӣ (тахминшаванда, имкони-позир) барои сохтани ҷумла дохил мешаванд, зеро ибора интонацияи хабарӣ надорад ба категорияҳои нисбии мубтадо, хабар ва дигар аъзоҳои ҷумла ба вай бегонаанд. Проблемаи ба ҳам пайвандшавии предикативии калимаҳо на ба назарияи ибора, балки ба таълимоти онд ба ҷумла дахл дорад¹.

Аз ин нишондоди акад. В. В. Виноградов фарқи дигари ибора аз ҷумла, яъне бар акси ҷумла аз интонацияи хабарӣ маҳрум будани ибора равшан мегардад. Инро мо дар мисоли ҷумлаҳои унвонии ду-се калимагӣ, ки аз ибораҳои номӣ ба вучуд омадаанд, ба хубӣ муоина менамоем: *Доманаи кӯҳ, замини ҷамвори фарох, дар миёнҳои ин ҷамворӣ қишлоқи И. . . воқеъ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аъзоҳои ҷидаи ҷумла низ ба ибора дохил намешаванд, зеро дар байни ҷузъҳои онҳо на муносибати тобеъ, балки муносибати баробарӣ, муносибати пайваст мавҷуд аст. Аз ҳамин сабаб дар ҳайати аъзоҳои ҷидаи ҷумла шумораи калимаҳо, бар акси шумораи калимаҳои таркиби ибора, метавонад пай ҳам афзояд. Барои мисол ҷумлаи зеринро нишон додан мумкин аст, ки мубтадои он аз дувоздаҳ исм иборат мебошад. Агар меҳост, нависанда ин миқдорро боз ҳам зиёд карда метавонист: *Қасрҳо, кӯшкҳо, коҳҳо, саройҳо, корвонсаройҳо, растаҳо, бозорҳо, тилҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо, манораҳо, масҷидҳо—ҳама ва ҳама сӯхта хокистар гардида буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Дар забони тоҷикӣ бандаки изофии «и» асосан барои ташкили ибораҳои синтаксисӣ хизмат мекунад. Аммо баъзан вазифаи пайвандаки пай ҳамро адо намуда, барои ташкили аъзоҳои ҷидаи ҷумла истеъмоли ёфтани он низ ба назар мерасад. Ин ҳол ба муайянкунанда шудани сифатҳои асли бештар ҳос аст, ки дар ин маврид пасопеш кардан ва афзудани сафи калимаҳо ба маъни ҳалал намерасонад: Масалан, ин ҳел: *Як одами қаддарози ғозгардан ва лочинбини сиёҳпӯст аз ақиб овоз баровард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Як одами сиёҳпӯст, лочинбинӣ, қаддароз ва ғозгардан аз ақиб овоз баровард*.

Ин мисол ва амсоли он моро водор мекунад, ки ҳамаи ибораҳои бо бандаки изофии «и» сохташударо бетафовут ба як гуруҳ дохил накунем.

Дар забони мо пешоянди **бо** баъзан ба вазифаи пайвандаки пай ҳам омада, аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ба ҳам пайваст менамояд. Вазифаи пайвандакро адо намудани ин пешоянд аз он ҳам намоён мегардад, ки дар ин ҳол хабари ҷумла на дар шакли танҳо, балки, монанди он ки дар ҷумлаҳои ҷидааъзо мешавад, дар

¹ Грамматика русского языка, т. II, синтаксис, часть первая, изд. АН СССР, Москва, 1963, стр. II.

шакли чамъ ифода меёбад. Барои ҳамин ҳам чунин ибораҳо ба гуруҳи ибораҳои номӣ дохил намешаванд. Инро дар мисолҳои поён равшан дидан мумкин аст. *Дар як тараф закон бо духтарон, дар тарафи дигар мардон бо писарон ҳар кадом чақ-чаққунон ва ашӯлахонон сарашонро аз кор намебардоштан* (Б. Азизӣ); *Сарбоз бо даҳбошии худаи чилим кашида мерафтанд* (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои таркиби ибора аз рӯи муносибати маъноӣ ва грамматикӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба муносибати байни аъзоҳои ҷумла шабоҳат дошта бошанд ҳам, аммо онҳо бо хусусиятҳои махсус аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳо имконият медиҳанд, ки ҳар кадоме аз онҳо дар бобҳои алоҳидаи синтаксис омӯхта шаванд. Асоситарини ин фарқҳоро ба тарзи зерин додан мумкин аст:

1. Дар таҳлили ибора калимаҳои тобеъ на аз ҷиҳати муносибати онҳо ба ин ё он аъзои ҷумла, балки аз ҷиҳати мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз назар гузаронида мешаванд. Барои мисол ҷумлаи зеринро гирифта мумкин аст: *ӯ як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламу миёнақомати пуррабадане буд* (С. Айни, Фуломон). Дар таҳлили ин ду ҷумла аз ҷиҳати аъзоҳои ҷумла забоншинос ду аъзои ҷумла—мубтадо (*ӯ*) ва хабарро (*як духтари мешчашми сафедрӯи ҷингиламу миёнақомати пуррабадане буд*) ҷудо намуда, нишон медиҳад, ки хабари ҷумла таркибии номӣ буда, аз ҳиссаҳои номӣ ва ёридиҳандаи феълӣ ташкил ёфтааст. Аммо дар вақти аз нуқтаи назари ибора таҳлил намудан *ӯ* ба тарзи ифодаи мубтадову хабар кордор нашуда, балки ҷустуҷӯ менамояд, ки ин ҷо калимаи асосӣ, тобеъкунанда ва тобеъ кадом аст, онҳо ба кадом ҳиссаҳои нутқ мансубанд, чи тавр, ба кадом восита пайванд шудаанд, муносибати маънонашон чӣ хел аст. Аз ин ҷиҳат вай дар ин ҷумла як ибора—ибораи исмиро пайдо намуда, нишон медиҳад, ки ҳиссаи тобеи ибора, ки сифат буда, ба ҷузъи асосӣ бо бандики изофӣ пайванд гардидааст, бо тобеъкунандаи худ муносибати муайянкунандагӣ—атрибутивӣ дорад.

2. Аксар ҷузъҳои ибора аъзоҳои ҷудогонаи ҷумларо ташкил менамоянд. Чунончи, дар ибораи феълӣ *қоидаро аз худ кардан* ҳиссаи тобеъкунандаи он—*аз худ кардан*—хабар ва ҳиссаи тобеиаш—*қоидаро* пуркунанда ба шумор меравад. Бар акси ин ибораҳои низ ҳастанд, ки бо тамоми ҳаёти худ яклухт дар ифодаи яке аз аъзоҳои ҷумла хизмат мекунанд. Масалан, мубтадои ҷумлаи якҷум ва хабари ҷумлаи дӯйҷуми мисолҳои поён: *Дидани аҳволи Зебӣ дили ҳар касро ҳам реш мекард*. (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо), *Вай одами калоншаванда аст* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳкорам).

Ҷузъҳои таркиби ибора муносибати ду мафҳумро, ки муносибати маъноӣ-синтаксисӣ ба шумор меравад, ифода мекунанд. Аз ин ҷиҳат, бар акси аъзоҳои ҷумла, ки асосан ба маъноҳои

умумӣ ва нисбатан муҷаррад сару кор дошта, аз маъноҳои ҷузъӣ сарфи назар мекунанд, калимаҳои таркиби ибора ҷузъитарин маъноҳоро ҳам аз назар дур намекунад, яъне тадқиқотчи ҳангоми таҳлили ибора тамоми муносибатҳои маъноии ҷузъҳо, ҳатто ҷилоҳои маъноии онҳоро ҳам ба инобат мегирад. Барои тасдиқи ин ду мисоли поёнро аз назар гузаронидан кифоя аст.

1. Дар се иборай зерини феълӣ муносибатҳои замонӣ ифода гардидаанд: *дар асри бист зиндагӣ кардан, дар асри дигар зиндагӣ кардан, дар панҷ дақиқа хонда баромадан*. Дар вақти таҳлили аъзоҳои ҷумла ҷузъи ин ибораҳо ҳамчун холи замон маънидод шуда, дар хусуси тафовутҳои маъноии онҳо аз ҳамдигар қариб чизе гуфта намешавад. Баръакс, дар вақти аз ҷиҳати ибора таҳлил намудани онҳо, фарқи маъноии ҳар як ибора, тарзи восиатаи ифодаи онҳо бо диққат аз назар гузаронида мешавад. Масалан, гуфта мешавад, ки иборай *дар асри бист зиндагӣ кардан* вобаста ба исми *аср*, ки давраи муайянеро ифода менамояд, амал ва қисмати вақтеро ифода мекунанд, ки ин амал дар тӯли он ба вуқӯъ пайваستاаст. Иборай *дар асри дигар зиндагӣ кардан* низ дар давраи муайян иҷро шудани амалеро ифода менамояд, аммо ин амал бо вақти дигар, яъне асри дигар алоқаманд мебошад. Дар иборай сейӯм, ки исми замон бо муайянкунандаи миқдорӣ омадааст, ибора амал ва замонро ифода кардааст, ки дар давоми он ин амал содир шудааст.

2. Дар вақти таҳлили ҷумлаи *Ҷангҳои мардонаи онҳо ҳама-ро дар ҳайрат гузошт* таркиби мубтадоро таҳлил кардани шаванд, мегӯянд, ки вай дорои муайянкунандаи нисбист. Ҳол он ки дар ибора ин масъала васеътар шарҳ меёбад. Ин ҷо гуфта мешавад, ки ибора иборай номӣ буда, ҷузъи тобеъкунандаи он исми амал, ҷузъи тобеаш зарф аст, ки дар ин маврид вазифи муайянкунандагиро адо кардааст. Аз ин ҷиҳат муносибати маъноии ҷузъи ин ибора танҳо бо хусусияти атрибутивӣ маҳдуд намешавад, балки то дараҷае хусусияти ҳолиро низ фаро мегирад.

МУНОСИБАТИ СИНТАКСИСИИ ҶУЗЪҲОИ ИБОРА

Калимаҳое, ки ба ҳаёати ибора дохил мешаванд, баъзи худ муносибатҳои мухталифи маъноӣ-синтаксисӣ доранд. Ин муносибатҳоро ба тарзи умумӣ ба се гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

а) **Муносибати муайянкунандагӣ** (атрибутивӣ). Хусусияти ин гурӯҳ чунин аст, ки ҷузъҳои тобеъ сифат ва хосияти тобеъкунандаҳои ҳудро ҳамаҷониба шарҳу эзоҳ дода, муайян менамоянд: *гули сурх, насими баҳор, нони Самарқанд, каллаи афлотунӣ, китфи рустамона* ва монанди инҳо.

б) Муносибати пуркунандагӣ (объектӣ). Ин муносибат дар хусуси муносибати амали феъли ба мафъул-объекти ҷумла баҳс мекунад: *ба дарс даромадан, муаллимиро дидан, китоб хондан, ба модар гуфтан* ва ғайра

в) Муносибати ҳоли. Доираи ин муносибат васеътар буда, маъноҳои бештареро фаро мегирад. Чунончи, муносибатҳои замони (дар баҳор шукуфтани, баъди як сол омадан), масоҳати (ба мактаб рафтани, аз синф баромадан, дар курорт вохӯрдани), сабаби (аз хурсандӣ хандидани, аз шамол афтидани, бинобар касали наомадан), мақсад (барои хондан рафтани, қасдан наомадан) ва монанди инҳо.

Ин муносибатҳо гоҳо ба тарзи ба ҳам омехта низ воқеъ мегарданд. Масалан, ин тарик: муносибатҳои муайянкунандагӣ-ҳоли (*фарёди мастона, шӯҳихои шӯрапуштона, саёҳати Фарғона, мулоҳизаи бисёр, суханҳои пай дар пай*), муайянкунандагӣ-пуркунандагӣ (*тағбири либос, дидани бародар, хондани китоб*), пуркунандагӣ-ҳоли (*дар портфел нигоҳ доштан, дар пиёла гузоштан*) ва амсоли инҳо.

Маъноҳои иловагӣ дар ҷумла намоён мешаванд. Масалан, ибораи *андешаи додарамро* мегирем, ки дар ҷумла ба замми маънои муайянкунандагӣ муносибати объектиро низ ифода менамояд. Инро дар қиёси ду ҷумлаи зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Андашаи додарам дуруст баромад; Аммо агар андешаи додарам Мухтор намебуд, эҳтимол дорар, ман бо вучуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

Муносибати маъноии ибора на танҳо ба мансубияти онҳо ба ҳиссаҳои нутқ, балки ба маънои лексикии ҷи ҷузъи асосӣ ва ҷи ҷузъи тобеъ низ алоқаманд аст. Чунончи, дар ибораҳои *бо падар гап задан, бо шавқ гап задан* ҷузъи тобеъкунандаи ибора — феъл як хел бошад ҳам, аз сабаби фарқ кардани исмҳои ҷузъи тобеъ аз ҷиҳати маъно, ибораҳо муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода кардаанд — дар ибораи якӯм муносибати пуркунандагӣ, дар дуйӯм муносибати ҳоли ифода ёфтааст.

Аз ҳамин ҷост ки, дар баъзе ибораҳо, сарфи назар аз гуногунии хели онҳо, калимаҳои асосӣ, тобеъкунанда ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта бошанд ҳам, бо ҳам умумияти маъноӣ зоҳир менамоянд: *падарро дидан — дидани падар, бо рафиқон вохӯрдан — вохӯри бо рафиқон*.

Дар ин ибораҳои номӣ калимаҳои тобеъкунанда, ки аслан феъланд, хусусияти феълии худро барҳам надодаанд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳо муносибати объектиро ифода менамоянд. Ин маъноӣ аз он ҷо бармеояд, ки онҳо дар ибораҳои феъли низ чунин маъноӣ доранд. Дар ибораҳои номӣ фарқ аз он иборат аст, ки муносибати пуркунандагӣ бо роҳи муайянкунӣ ифода гардидааст.

ХЕЛҲОИ АЛОҚАИ СИНТАКСИСӢ ВА ТАРЗИ ИФОДАИ ОНҲО ДАР ИБОРА

Чунон ки дар боло гуфта шуд, калимаҳои таркиби ибора ва ҷумла байни худ алоқаи грамматикӣ зоҳир мекунанд. Алоқаи байни калимаҳо дар ҷумла алоқаи баробарӣ, алоқаи калимаҳои таркиби ибора бошад, алоқаи тобей ба шумор меравад.

Алоқаи тобей се хел мешавад: изофӣ, вобастагӣ, ҳамроҳӣ. Интиҳоби яке аз хелҳои алоқа ба табиати морфологии калимаҳои ҳайати ибора — чи калимаи асосӣ ва чи калимаи тобей марбут аст.

Хусусияти асосии ин алоқаҳо дар муқаддимаи китоб баён шудааст. Бар иловаи он фақат ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки баъзеҳо дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани алоқаи вобастагиро инкор намуда, бо алоқаи пешояндиву пасояндӣ иваз кардани онро талқин менамоянд. Қӯшиши шикастани ин анъана дар ин олимони аз он ҷо пайдо шудааст, ки онҳо ин алоқаро аз ҷиҳати шакл бо алоқаи изофӣ ҳамранг дониста, дар баробари ин воқеаи алоқаи синтаксисӣ будани пасояндӣ «ро»-ро инкор кардаанд.

Дуруст аст, ки бандаки изофӣ ва пешоянду пасояндҳо зоҳиран аз ҳамдигар фарқе надоранд, зеро ҳар ду ҳам барои ба ҳам пайвастании ҷузъҳои ибора хизмат мекунанд. Аммо ин фақат дар зоҳир буда, дар асл аз ҷиҳати моҳият ва мазияти грамматикӣ онҳо аз якдигар фарқ доранд.

Бандаки изофӣ шакл ва воқеае нест, ки бо калимаи тобейкунанда шаклан мувофиқат намудани ҷузъи тобейро тақозо намояд. Вай ҳамчун шакли ибора ба ҳар ду ҷузъи он баробар тааллуқ дорад. Бинобар ин мо ҳангоми таҳлили ибораҳои изофӣ муносибат ва тобеияти ҷузъи тобейро ба ҷузъи ҳоким бештар аз рӯи таҳлил ва мулоҳизаҳои мантиқӣ таъин менамоем. Барои мисол иборати *шохи дарахтро* мегирем. Дар байни аъзоҳои ин ибора ягон шакли морфологӣ нест, ки аз рӯи он мо ба калимаи *шох* тобей будани калимаи *дарахтро* муайян намоем. Барои ҳалли ин масъала дар он ҷо ба мо танҳо таҳлил ва муҳокимаи мантиқӣ кӯмак мерасонад. Пас, бандаки изофӣ дар ибораҳои номии изофӣ шакли калима не, балки шакли ибора ба шумор меравад.

Аммо дар алоқаи вобастагӣ, ки дар забони тоҷикӣ ба воқеаи пасоянд ва пешояндҳо ифода мегардад, масъала ранги дигар мегирад. Дар ибораҳои, ки бо ин хели алоқа ташкил ёфтаанд, калимаи тобей аз ҷиҳати маъноӣ лексикӣ ва грамматикӣ вобастаи калимаи ҳоким буда, бо тавассути пешоянд ё пасоянд ба он пайванд мегардад. Масалан, вақте ки мо феъли *дидамро* ба забон мегирем, фавран саволи *чиро* ба хотир мерасад, феъли *рафтаи* бошад, суоли ба кучоро ба миён меорад ва монанди инҳо. Дар ин маврид предметҳои, ки ба суол ҷавоб ме-

шаванд, одатан бо ёрии пасоянд ё пешоянд ба феъл вобаста мегарданд. Пас, дар ин гуна мисолҳо муносибати маъноии чузъҳи ибораро аз рӯи воситаҳои ифодаи алоқаи синтаксисии онҳо ба осонӣ таъин кардан мумкин аст. Аз ин мебарояд, ки бандаки изофӣ ва пасоянду пешояндҳо дар ташкили ибора ва таъин намудани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ он чун воситаи ифодакунандан алоқаҳои синтаксисӣ аз ҳамдигар фарқ доштаанд. Бинобар ин аст, ки бар қисми алоқаи изофӣ алоқаи пешояндиву пасояндӣ сохта, аз баҳри истилоҳи анъанавии алоқаи вобастагӣ баромадан ҷои нест.

Дар алоқаи вобастагӣ роли пасоянди «ро»-ро инкор кардан низ асоси илмӣ надорад. Дуруст аст, ки дар мисоли *китоб харидан* алоқаи феъл ва объект бе пасоянд воқеъ гардидааст. Аммо ин ҳодиса, ки дар он амали гузарандаи фоил ба мафъул ба маъноӣ феъл вобастагӣ дорад, зарурати пасоянди «рс»-ро дар ифодаи муносибати синтаксисӣ дар ҳама ҳолат аз байн намебарад. Дар забони тоҷикӣ, инчунин дар забони форсӣ ҳам, бисёр муносибатҳои пуркунандагӣ мавҷуданд, ки ифодаи онҳо бе пасоянди «ро» маҳол аст. Масалан, чунин мисолро бинем: *ӯ падарашро дид*. Агар мо ин ҷо пасоянди «рс»-ро фуругузӯро кунем, *ӯ падараш дид* мешавад, ки маъно надорад. Агар ин ҷумла ба тарзи ибораи гирифта шавад, *падар дид* мешавад, ки маънои аввала тамоман барҳам хӯрда, маънои нав ба вучуд меояд: акунун иҷрокунандаи амал на писар, балки падари ӯ қарор мегирад. Агар дар иборани *маро ҳикоя кардан* барои нишон додани пуркунандан бавосита (ба ман ҳикоя кардан) ва дар иборани номии *Гулбиҷро орзу* дар ифодаи мансубият (*орзуи Гулбиҷӣ*) омадани пасоянди «рс» ба назар гирифта шавад, зарурати он ҳамчун яке аз муҳимтарин воситаҳои ифодаи муносибати синтаксисии ибораҳои забони тоҷикӣ боз ҳам меафзояд.

Пас, пасоянди «рс» ҳам дар ташкили ибораҳои феълӣ, монанди пешояндҳо, аз муҳимтарин воситаҳои алоқа ба шумор меравад ва аз эътибор соқит кардани он ғалати маҳз аст.

Ҷамаи ин далелҳо собит менамоянд, ки дар забони мо алоқаи вобастагӣ ҳаст, сирро дар вақташ дуруст муайян кардаанд ва ҳоло барои ба «алоқаи пешояндӣ» иваз кардани он зарурате нест.

Алоқаи тасбъ — ин шартӣ асоситарини ташкили ибора — дар забони тоҷикӣ бо ёрии воситаҳои зерини грамматикӣ сурат меёбад:

1. Ба воситаи бандаки изофӣ, ки маҳсуси алоқаи изсфӣ буда, барои ташкили ибораҳои номии изсфӣ хизмат мекунад: *девори баланд, сарғи сабз, исораи колхоз, масни бечора, офтоби пешин, хонаи мо*.

2. Ба воситаи пешояндҳо, ки асосан дар сохтани ибораҳои феълӣ ишқирок мекунад: *ба кор рафтани, дар ҳавлӣ истодан, дар тирамоҳи руҳтан, аз қабоҳи ӯ ба қабоҳи нишастан* ва ғайра.

Баъзе аз пешояндҳо — чи асли ва таркиби — барои сохтани ибораҳои номӣ низ хизмат мекунад: ғулғула дар шаҳр, вохӯрӣ дар курорт, мулоҳизаҳо роҷеъ ба исм, баёнот дар бораи сулҳ, мулоқот бо Айнӣ ва амсоли инҳо.

3. Ба воситаи пасояндҳо: а) бо пасоянди «ро», ки асосан барои сохтани ибораҳои феъли хизмат мекунад: *шаҳрро тамошо кардан, модарро истиқбол намудан, боғро давр задан* ва дигарҳо.

Пасоянди «-рс» на танҳо барои сурат ёфтани ибораҳои феъли, балки дар ташкили як гуруҳ ибораҳои номӣ низ хизмат мекунад. Дар ибораҳои номӣ вай синоними изофат буда, мисли муродифи худ, мансубиятро нишон медиҳад. Фақат фарқ дар ин ҷост, ки дар ибораро, ки бо «-рс» сурат ёфтаанд, ҷузъи тобеъ — муайянкунанда қабл аз муайяншаванда воқеъ мешавад: *Темурмаликро ақида-ақидаи Темурмалик, занро ном — номи зан* ва амсоли инҳо: *Темурмаликро ақидаи ин буд, ки зану фарзанди худаш ҳам дар қатори чандин ҳазор зану фарзанди ҳамватанонаш дар қатли оми чингизиён талаф шуда рафтаанд* (С. Айнӣ).

в) Бо пасояндҳои **барин**, **боз** ва **ғайра**. Пасоянди **барин** муштараквазифа буда, ҳам дар ташкили ибораҳои номӣ ва ҳам ибораҳои феъли баробар иштирок мекунад: *тир барин рафтаи, рӯи пахта барин сафед, шохчаи марҷон барин сурх*. Пасоянди **боз** танҳо дар ибораҳои феъли дар ифодаи мунсибатҳи замонӣ ба кор бурда мешавад: *дер боз маҳрум мондан, чанд вақт боз мунтазир будан*.

Дар забони адабии имрӯзаи мо ғайр аз воситаҳои мазкур, боз воситаи дигаре ҳам ба назар мерасад, ки ханӯз комилан, умумӣ нашудааст. Ин нукта ба бандакчиношинии «аш» дахл дорад, ки дар ибораҳои номӣ мисли бандаки изсфӣ барои нишон додан муносибати мансубият хизмат мекунад. Чунончи, *духтар номаш, қушбегӣ чеҳрааш* дар ҷумлаҳои зерин: *Духтар номаи Зебӣ бошад ҳам, хӯшаи безеб ёс* (С. Улуғзода); *Қушбегӣ чеҳрааш хира гашт* (С. Улуғзода).

Аз ин ду ҷумла гӯн аст, ки калимаҳои *духтар* ва *қушбегӣ* ба калимаҳои *ном* ва *чеҳра* тасбеъ буда, онҳоро аз ҷиҳати мансубият тавзеҳ кардаанд. Бинсбар ин ибораҳои мазкурро ба қолиби ибораҳои номии изсфӣ ҳам дохил кардан ҷоиш аст. Ана ин тавр: *духтар номаш — номи духтар, қушбегӣ чеҳрааш — чеҳраи қушбегӣ*.

Дар ҷараёни тараккии забон пешоянд, пасоянд ва бандаки изсфӣ ба ҳам таъсири дутарафа кардаанд, ки ин бисеи пайдоиш ва инкишофи шаклҳои синонимии воситаҳои мазкури грамматикӣ гардидааст. Ин ҳол дар бисбати ба ибораҳои номӣ табдил ёфтани ибораҳои феъли бештар ба назар мерасад, ки дар натиҷа вазифаи грамматикӣ бандакчиношинии изсфӣ низ вусъат ёфтааст: *муаллимро дидан — дидани муаллим, боғро сайр кардан — сайри боғ, сафари Бухоро — ба Бухоро сафар кардан*.

Ба ибори номӣ габдил ёфтани ибораҳои феълӣ бидуни тарки пешояндҳо низ ба назар мерасад. Дар ин маврид ҳиссаҳои номии феълҳои таркибӣ талаб мекунад, ки объекте, ки дар иборан феълӣ буд, ба онҳо тобеъ шуда, ба тамоман барҳам додани маъноӣ объекти худ онҳоро муайян намояд. Масалан, ин тавр: *ба модар мактуб навиштан — мактуб ба модар, аз болои корҳо назорат кардан — назорат аз болои корҳо, дар бораи камбудиҳо мулоҳиза рондан — мулоҳиза дар бораи камбудиҳо.*

Дар натиҷаи ҳамин аст, ки дар баъзе ибораҳои поён дар адои як вазифа истеъмоли ёфтани ҳам пешоянд ва ҳам пасоянд муоина мегардад. Дар ин гуна ибораҳо пешоянд азифаи ибтидоии худро дар ибори сифати феълӣ маҳфуз дошта, бандаки изофӣ хизмати муқаррарии худро иҷро мекунад: *марги бо дӯстӣ, тезҳавсалгии дар кор, мақолаҳои оид ба забон, шикори бо шохин ва ғайра.*

Дар забони мо як намуди ибораҳои номӣ вучуд дорад, ки бо калимаи *ном* ташкил меёбад. Хосияти ин гуна ибораҳо дар он аст, ки чузъи тобеъ пеш аз калимаи тобеъкунанда воқеъ шуда, бо ёрии калимаи *ном* бо он алоқа мебандад. Масалан, дар ҷумлаи зерин: *Дар дорулмуаллимини мо Арзуманов ном ҷавони армани қадбаланди бокифӣ бозу ба печкаҳо алав карда мегашт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Чунин таҳмин меравад, ки ин тарзи ифода аз ҷумлаи пайрави муайянкунанда (...*ҷавоне, ки Арзуманов ном дошт...*) ё ибори *ҷавоне бо номи Арзуманов* ба вучуд омадааст.

251 ҚОИДАИ ТАШКИЛИ ИБОРА

Дар боло гуфта шуд, ки ибора аз ду калима, ки яке асосӣ, ҳоким, дигаре ба он тобеъ аст, ташкил меёбад. Аммо ба ҳам пайвандшавии калимаҳо дар ибора тасодуфан воқеъ нашуда, балки аз рӯи қоидаҳои махсус, ки намудҳои гуногуни таъсири байни ҳамдигарии вазифаи синтаксисӣ ва маъноӣ лексикӣ калимаро инъикос менамоянд, ба амал меояд.

Дар ташкили ибора, сурат ёфтани тарҳи он, пеш аз ҳама, мансубияти калимаи асосӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқи аҳамияти ҳалқунанда дорад. Дараҷа ва имконияти алоқаи калимаҳо дар ибора маҳз ба он вобаста аст, ки калимаи асосӣ ба кадом гуруҳи лексикӣ морфологӣ тааллуқ дорад. Агар аз ин нуқтаи назар тарҳи ибораҳои забони тоҷикӣ аз назар гузаронида шавад, маълум мегардад, ки онҳо таърихан аз рӯи имкониятҳои тафсилёбии ҳиссаҳои мустақили нутқи сурат ёфтаанд. Масалан, исми дар забони тоҷикӣ одатан бо сифат, сифати феълӣ, шумора ва ҷонишин тафсил меёбад. Чи бо ёрии воситаҳои алоқаи синтаксисӣ ва чи бэ онҳо алоқаманд шудани ҷонишин, ва исми бо феъл махсуси ибораҳои феълӣ аст.

Ҳар як калимае, ки маънои мустақил дорад, аксаран ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷманд аст. Аз ҳамин ҷост, ки вай бо калимаи тобеи худ алоқа баста, тарҳу қолаби ибораҳои мухталифро сурат медиҳад: *хонаи мо, хонаи нав, хонаи хуб, хонаи ҷубин* ва амсоли инҳо.

Агар ба калимаи асосии ибора дар як вақт чанд калима тобеъ шуда ояд, қолаби ибораҳо ранги мураккаб мегирад: *Чунончи, ҳикоятҳои ман* — иборани содда — *ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд* — иборани мураккаб аст: *Ошноӣ бо аскарони сурх, ҳикоятҳои ман аз аҷоиботи шаҳри Тошканд ва хубиҳои мактаби нав* як қадар фикри Солеҳро қушод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). (Дар ин хусус дар поёнтар муфассалтар сухан хоҳад рафт).

Бо калимаҳои дигар пайванд гардида, ибора сохтани калимаҳои мустақилмаъно аз ҷиҳати ҳаҷм ва имконият дар ҳамаи ҳиссаҳои нутқ як хел ва якранг нест. Дар забони тоҷикӣ исм ва сифат дар ин бобат дорои имконияти бештаре мебошанд. Онҳо дар таркиби ибора маъниҳои ниҳони худро барҷаста зоҳир намуда, дар тақмили доимии забонамон шароит ва имкониятҳои бузург фароҳам овардаанд.

Дар тақмили ибораҳои номии исмӣ, инкишофи сохту маънои онҳо сифат ва сифати феълӣ роли калон бозидаанд. Сифат ҳам дар шакли содда ва ҳам дар шакли сохтаву мураккаб ҷузъи тобеъкунандаи худ — исмро ҳартарафа тавзеҳ намуда, бо ин ба сифати феълӣ, ки дар бисёр бобатҳо бо вай ҳамвазифа мебошад, таъсир расондааст. Дар айни замон сухан дар бораи ихтисор ва ихчам шуда ба сифат наздик гаштани сифатҳои феълӣ меравад, ки дар натиҷа сохту маънои ибораҳои номӣ тақмил ёфтааст.

Ибораҳои сифати феълӣ, ки бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда шабоҳат доранд, аз ҷиҳати доро будан ба баъзе хусусиятҳои феълӣ дар ибтидои ташкили сохти мураккаби худ пуркунанда ва ҳолҳои гуногунро ба худ тобеъ карда бошанд ҳам, дар давраҳои минбаъда дар баъзе ибораҳо бо тақозои майли муҷазшавии забон дараҷа ба дараҷа ихтисор шуда, як қолаби махсуси ибораҳои номиро ба вуҷуд овардаанд. Ихтисоршавии ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ дар се шакл воқеъ мешавад.

1) Сифати феълӣ, ки дар дохили иборани исмӣ аслан ҷузъи тобеъ буда, дар ибораҳои мураккаб ба худ ҷузъи тобеъ гирифтааст, меафтад. Дар натиҷа тамоми калимаҳои ибора ба калимаи тобеъкунандаи ибора нигарон шуда, якҷоя мафҳуми мураккаби яклухтро ифода мекунад. Масалан, ин хел: *суфаи дар таги сада будагӣ* — *суфаи таги сада, ёдкони аз хишти пухта сохташуда* — *ёдкони аз хишти пухта: ... дар суфаи таги сада модағқалонам монанди ҳамша тасноҳи нишаста ҷарҳ мересид*. (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сохтии зарбаро аз ҳа-*

мин ҳам қиёс кардан⁷ мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айни, Куллиёт).

Ибораҳои қишлоқҳои атрофи Самарқанд, хоначаи ҷудогонаи казарма, қаровулхонаи назди анбор, шахси ҷомаи дарози озода дар тан, бодҳои дар шитоб, корди дастали аз шохи барзагов дар мисолҳои поён низ ба ҳамин қоида дохил мешаванд: Ман бисёр вақти худро ба пурсукови қишлоқҳои атрофи Самарқанд ва районҳои ба вай наздик гузаронидам (С. Айни, Куллиёт). Командир моро ба хоначаи ҷудогонаи назди казарма даровард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Шариф ва Ҳаитро дар қаровулхонаи назди анбори ҳезум ҷойгир кунонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Як шахси... ҷомаи дарози озода дар тан берун омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ...Ҳамсафар бо бодҳои беқарори дар шитоб (М. Фарҳат, Мавҷҳо). Амакам як корди на он қадар калони дастали аз шохи барзаговро бо ғилофаш харида овард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Эзоҳ. Ин ҳодиса дар забони мо нав нест. Мо онро дар осори классикони адабиётмон низ дучор мекунем, ки намунаш иборан оби дар ҷӯй дар байти зерини Фахрии Гургонист.

Дар давраҳои минбаъдаи тараққии забони адаби ин тарзи иборасозӣ дар забонамон хеле инкишоф ёфтааст:

*Агарчи оби гул пок асту хушбӯй,
Набошад ташнаро чун оби дар ҷӯй.*

2. Исми ибора ё таркибҳои он, ки аз пешоянду пасоянд иборатанд, бо гирифтани суффикс ба сифатҳо табдил мешаванд. Дар баъзе ҳолатҳо дар ин маврид аз қолаби ибораҳои номии ҷузъи тобеашон сифати феълӣ асаре намонад ҳам, аммо аз рӯи маъно пай бурдан мумкин аст, ки ин ибора дар қолаби ибораҳои исм бо сифати феълӣ бунёд шудааст. Чунончи, ҷомаи боронӣ — ҷомаи дар вақтҳои борон мепушидагӣ, ҷӯйҳои сарироҳӣ — ҷӯйҳои дар сари роҳ буда, касони пасидарвозагӣ — касони дар паси дарвоза будагӣ, аробаҳои сарироҳӣ — аробаҳои дар сари роҳ буда, духтари либоси мардонадор — духтари либоси мардона дошта, зани фаранҷидор — зани фаранҷӣ дошта, аспҳои одамсавор — аспҳои одамон савор буда ва монанди инҳо: Либоси тунук... ҷомаи боронӣ надорам (С. Айни, Марги судхӯр). Ҷӯйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯйи шуда буданд. (С. Айни, Марги судхӯр). Ман як бори дигар тақ-тақ кардам, лекин ин бор аз бори аввал насттар ва ба дараҷаг, ки касони пасидарвозагӣ мешуниданд (С. Айни, Марги судхӯр). Як аробаи дароз омида ба аробаҳои сарироҳӣ банд шуда монд (С. Айни, Марги судхӯр). Зан баъди... тамошои ҳусну ҷомоли ин духтари либоси мардонадор рафт (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Аз роҳрав як зани фа-

ранҷидор... бо рӯи кушода даромада омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Солори қофила маркаби худро ронд ва уштуруно аспҳои пурбор ва одамсабор ба роҳ даромаданд (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

3. Ҷузъҳои сифати феълӣ бидуни суффиксҳои калимасоз ё дар шакли калимаҳои алоҳида (агар сифати феълӣ шаклан тафсилӣ набошад) ё дар натиҷаи муттаҳид шудани ҳиссаҳои тобеъ бо исми таркиби сифати феълӣ (агар сифати феълӣ тафсилӣ бошад) низ моҳиятан шакли пурраи сифати феълӣ таркиби иборай исмиро иваз намуда, вазифаи онро адо мекунанд. Масалан ин хел: *босмачиёни асир — босмачиёни асир афтода, аспӣ мехбанд — аспҳои дар мех басташуда, Абуалии навзабон — Абуалии навзабон бароварда.*

Ҳар дуямон зуд аз дарахт фууромада ба сӯи казарма давидем, то бубинем, ки аскарони сурх бо босмачиёни асир чӣ коре мекунанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аспу харҳои мехбанд бо сари хам машғули алафу беда хӯрдан, бузғолаҳо ба часту хез... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳамин ки обреза ксфта дидаанд, ангуштарин аз он чо ёфт шудааст ва сухани Абуалии навзабон рост баромадааст (С. Айни, Куллийет).

Як қисми ибораҳои исмӣ аз ҳисоби ихтисор шудани ибораҳои киёсӣ, ки яклухт исмҳои муайян карда меоянд, ба вучуд омадаанд. Тарзи ихтисор шудани ин гуна ибораҳо гуногун аст. Дар баъзе аз онҳо дар натиҷаи ихтисор шудан пешоянд ва калимаи тобеъкунандаи иборай мустақил афтида, танҳо ҳиссаи тобеи он боқӣ мемонад. Ин ҳисса бо исми якҷоя иборан номӣ ташкил менамояд ва дар ҳамин шакл маънои иборай тафсилӣ ро ифода мекунанд. Масалан, *дандонҳои арравор дандонҳои чун арра тез ё арравор тез* дар мисоли зерин: *Бузи гурусначаиш... бунҷаҳои гиёҳро бо дандонҳои арравори худ буридан гирифт* (С. Айни, Одина).

Дар ҳолати дигар аз иборай мустақил пешоянд ва ҳиссаи тобеи исми, он исме, ки ба ҷузъи ҳокими ибора тобеъ аст, тарк шуда, ду исми ибора якҷоя ба ҷузъи тобеъкунандаи иборай тафсилӣ нигаронида мешаванд. Масалан: *тарҷимони гарданаи чун гардани ғоз дароз — тарҷимони ғозгардан, тарҷимони биниаш чун бинии тӯтӣ нӯкхам — тарҷимони тӯтибинӣ: «Оқсақол ба тарҷимони ғозгардани тӯтибинӣ мувоҷиат кард»* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Бо ин тарз ба вучуд омадани ибораҳои исмӣ дар забони имрӯза мо ҳартарафа инкишоф ёфтааст, ки мисолҳои поён далели инанд: *Қозикалон дар даруни меҳмонхонаҳои худ дар пешии дари боло менишаст. У рӯи борики мурғӣ, риши тунук ва ками бузӣ, чашимони танги бемизғони милқурхи маймунӣ, гӯшҳои дарози ба пеш хамхӯрда истодаи харгӯшӣ ва бинии дарози нӯкхами какликӣ дошт* (С. Айни, Марғи судхур). *У ҳам (одами) бузриш, чумчаруӣ, чашимчуқур, рангзардоб, мо-*

нинди чўби хушке буд, ки бештар аз одм ба ҳўси чуворї мзмонд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Бўсмайя миёнсоли ғукчаш и боз як бор ҳаракати ба Гулрў наздик шудан кард* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар идораи Созети қишлоқ дар рўи харк як одами қоқинарўй, бузриш, гурбачашм нишлста буд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Дар ривочи тарху қолаб ва мундариҷаи ибораҳои номии исмӣ таъсири ибораҳои феълӣ махсусан хело бузург аст. Дар забонамон бисёр ибораҳои исмӣ вомахӯранд, ки бо вучуди ғайри феъл будани калимаи тобеъкунандашон дар ифодаи муносибатиҳои грамматикӣ бо ибораҳои феълӣ баробар меоянд ё худ маъниҳои ба онҳо наздикро дар бар мегиранд. Ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз муносибати якхелаи маъноӣ бо ибораҳои феълӣ, ба гуруҳи ибораҳои феълӣ дохил намешаванд, зеро ин ҷо ҷузъи тобеъкунанда феъл нест, балки исми амал аст, ки аз ҷиҳати ифодаи маънӣ бо феъл мутобиқат дорад.

Исмҳои ҳокими ибораҳои гуруҳи мазкур аз феълҳои таркибии номии гуногун ба вучуд омадаанд, ки вобаста ба он онҳоро ба се гуруҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Исмҳои, ки аз феълҳои гузаранда ба вучуд омадаанд. Ин хусусият ба исмҳои мазкур имконият медиҳад, ки ҳамчун ибораҳои феълӣ пуркунандаҳои бевоситаро тобеъ намоянд. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки онҳо на ба воситаи пасоянди ро, балки бо воситаи бандаки изофӣ, ки махсуси ибораҳои номист, сурат меёбанд. Аз ҳамин сабаб фарқи ин ибораҳо бештар дар шакл-қолаби онҳо зоҳир мегардад. Чунончи: *китобро хондан — хондани китоб, хатро хондан — хондани хат, шаклро тағйир додан — тағйири шакл, иморат сохтан — сохтани иморат, қарзро адо кардан — адои қарз* ва амсоли инҳо.

Ҳиссаҳои тобеъкунанда дар ин қабил ибораҳо дар се шакл дучор мешаванд: а) Дар шакли масдар. Пайдоиши онҳо дар ин шакл бо он вобаста аст, ки ҷузъи ҳокими ибораи феълӣ — феълҳо ҳам дар шакли содда ва ҳам дар шакли мураккаб танҳо бо феъл ифода ёфтаанд. Масалан, ин хел: *китоб хондан — хондани китоб, шаҳрро дида баромадан — дида баромадани шаҳр*.

б) Дар шакли таркибӣ — исм+масдар: *луғатҳоро кор фармудан — кор фармудани луғатҳо, шоҳзодагонро манъ намудан — манъ намудани шоҳзодагон* ва монанди инҳо: *Аз ин гувоҳии Бобур маълум мешавад, ки Навоӣ дар кор фармудани луғатҳои туркӣ аз забони зинди ўзбекии замони худ дур наарафта будааст* (С. Айни, Куллийет). *У нуфуз ва эътибори ба дарбор доштаи худро барои манъ намудани шоҳзодагони темурий аз ҷанғҳои хунрезонаи байнихудӣ... сарф менамуд* (С. Айни, Куллийет).

в) Танҳо ҳиссаи номии феъли таркибии номӣ боқӣ мемонад: *ривочи забон — ривоч ёфтани забон*. Ин ҳол бештар бо исм-

хое рӯй медиҳад, ки худ исми амал буда, бе масдар ҳам процесси амалро ифода мекунад. Пайдоиши ибораҳои исми *таслими Наршах, мудофиаи ватан, ҳабси ӯ, вуруди Абӯалӣ Сино, хуруҷи ӯ, идораи он ҷо, муолиҷаи хоҳарзода, мутолиаи китобҳо, риояи хотир, инқирози Сомониён, ташаккули Ғазнавиён, истилои Эрон, ҷамъи молу давлат, иҷрои нақша, ёди айёми гузашта, ҳуҷуми араб, таслими шаҳр* ва ғайра дар мисолҳои поён ба ҳамин қоида мансуб аст: *Баъд аз таслими Наршах ва куштаи шудани бисёре аз сафедҷомагон, исъёни Суғди Самарқанди фурӯ нишонда шуд* (С. Айни, Куллиёт). *У дар бораи мудофиаи ватан шеърҳои ҳаяҷоновар ва ғайратбахш дорад* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳабси ӯ дар яке аз қалъаҳои он ҷо ба вафоти ӯ рост меояд: ... Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар бораи вуруди Абуалӣ Сино ба Хоразм ва хуруҷи ӯ дар эзоҳоти «Чор мақола» аз ҳамин рисола нақл намудааст* (С. Айни, Куллиёт). *... идораи он ҷоро ба писари худ Мақсуд дод; ... муолиҷаи хоҳарзодаи худро ба ӯ супурд* (С. Айни, Куллиёт). *Баъд аз он Абӯалӣ ба мутолиаи китобҳои илмӣ даромад* (С. Айни, Куллиёт). *Аммо Исфаҳбод ё барои риояи хотири Султон ва ё аз тарси он ин таклифи Фирдавсиро қабул накард* (С. Айни, Куллиёт). *Дар вақти процесси инқирози Сомониён ва ташаккули Ғазнавиён... якчандсола вуқӯи фосила табиист* (С. Айни, Куллиёт). *Арабҳо пас аз истилои Эрон... асарҳои кӯҳнаи онро аз миён бардоштанд* (С. Айни, Куллиёт). *Баробари ҳамин завоҷи фозиле низ буданд, ки бе ҳеҷ ғарази ҷамъи молу давлат илм меомӯхтанд* (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм). *Ҳамин тавр, мо маҷбуран иҷрои нақшаамонро ба баҳор монандем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Меғӯяд, ки метарсам, ман бимирам ва кори «Шоҳнома», ки қисми ҳуҷуми араб бар Аҷами он ҳанӯз назм нашудааст, нотаом монад* (С. Айни, Куллиёт). *Фоҷиаи таслими шаҳри Хуҷанд ва қатли он қардаи шудани он барои Темурмалик як мусибати пурзӯри ногаҳонӣ буд* (С. Айни, Куллиёт).

Тарзи мазкури сохтани ибораҳои номӣ дар забони адабии имрӯзаи мо ҳанӯз комилан ба охир нарасидааст. Барои ҳамин ҳам ба тарзи мувозӣ истеъмоли ёфтани шакли пурра ва ихтисоршуда баробар давом дорад. Инро дар мисоли *табдили хонадон* ва *табдил ёфтани хонадони* ҷумлаҳои зерин равшан мушоҳида намудан мумкин аст: *Ин исъён дар соли 750 (132 ҳиҷрӣ) бо табдил ёфтани хонадони хилофат аз Умавиён ба Аббосиён фурӯ нишаст* (С. Айни, Куллиёт). *Аммо ин табдили хонадон на танҳо ба оммаи халқ, ҳатто ба сардори исъён — Абӯмуслим ҳам ғоиде нарасонд* (С. Айни, Куллиёт).

Шакли синонимии ибораҳои *табдил ёфтани хонадон* ва *табдили хонадони* мисолҳои мазкур ва амсоли онҳо аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ фарқ накунад ҳам, аммо шакли ихтисорёфтаи онҳо аз ҷиҳати мӯҷазӣ услубан беҳтар аст.

2. Исмҳое, ки аз чихати пайдоиш бо феълҳои мондаи ибораҳои феълӣ алоқаманданд. Ин гуна исмҳо, ҳамчун дар ибораҳои феълӣ, ҳол ва пурқунандаҳои ба-воситаро тобеъ менамоянд. Аммо фарқ дар он аст, ки ин ҳол ва пурқунанда на бо пешояндҳо, балки ба воситаи бандаки изофӣ ба чузъи асосии ибора тобеъ мешаванд. Аз ин ҷост, ки бандаки изофӣ дар чунин ибораҳо вазифаи пешояндҳои гуногунро адо мекунад: а) Дар вазифаи пешоянди **ба**: *Ҳама хурсандона мунтазири фармоишоти устод шуда ғушу чаширо ба ӯ духтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ин анҷуман ҳам ман ба қатори вакилон рафтагори Москва шудам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қасонг, ки сафари Ҳиндустон кардани ӯро инкор мекунад, ба ҳамин ҳодиса такъя кардаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сабр кун, шояд ту муҳтоҷи ёрмандӣ бошӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин қарор додем, ки тайёрии сафарро аз ҳозир бинем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аммо баъд аз вафоти Саида султон Маҳмуд қасди мамлакати ӯ кард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

б) Дар вазифаи пешоянди **бо**: *Дар саҳни ҳавлиҳои поён... як тӯда бачагони хурдсол машғули бозӣ буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вақте ки мо саргарми сайри боғ будем, устод ҳам ба тарафи боғ майл намуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Темур... дар ин қасру боғҳо машғули кайфу сафо мегардид*. (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

3. Исмҳои **оид** ва **доир**, ки аслан ҳиссаи номии феълҳои таркибии номӣ ба шумор мераванд, бо пешоянди «ба» пешоянди таркибӣ сохта, исмҳоеро, ки объекти амалро ифода мекунанд, бо феъл алоқаманд менамоянд. Чунончи дар мисоли зерин **оид** ҳамин вазифаро адо кардааст: *Дар асари Ҷомӣ оид ба аҳволи саҳти деҳқонон ва аҳли касбу ҳунар ҷаста-ҷаста ишораҳо во-мехӯранд*. (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм).

Қалимаҳои **оид** ва **доир** бо ҳамин вазифа, дар ифодаи айни ҳамин маънӣ дар ибораҳои номӣ низ дучор мешаванд, ки ин низ ҳамчун таъсири ибораҳои феълӣ ба ибораҳои номӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Чунончи, *мулоҳизаҳо оид ба зарф, нақлҳо доир ба Абӯалӣ Сино*.

Ибораҳои номӣ бо пешояндҳои **оид ба**, **доир ба** дар заминаи қонунҳои дохилии тараққии забони тоҷикӣ ба вуҷуд омада, дар забони адабии имруза бо таъсири забони русӣ доираи истеъмоли онҳо вусъат ёфтааст.

Дар ибораҳои номие, ки исми тобеъкунандаи онҳо аз чихати пайдоиш бо ибораҳои феълӣ алоқаманд аст, ду тарзи сурат ёфтани ибора дида мешавад.

а) Исмҳо, чун дар ибораҳои номӣ, бо унсурҳои тобеи худ танҳо бо бандаки изофӣ пайванд мешаванд, яъне пешоянд ва пасояндҳо, ки хоси ибораҳои феълӣанд, ин ҷо дигар кор фармуда намешаванд: *ба Ҳиндустон сафар кардан — сафари Ҳин-*

дустон, мамлакатро тарк кардан — тарки мамлакат ва ғайра.

б) Баъзе аз чунин исмҳо дар баробари бандак ~~а~~ изофӣ пешояндҳо низ доранд: *ошхӯри аз хонаи қарздорон — ошхӯрии аз хонаи қарздорон, ҷанг бо ғайримусулмонҳо — ҷанги бо ғайри мусулмонҳо: Қорӣ-Исмат... ҷиммат ва ғайраташиро бо ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф кард* (С. Айни, Марғи судхӯр). ... *дар вақти ҷанги бо ғайримусулмонон асир афтода буданд* (С. Айни, Куллиёт).

Аён аст, ки иборои *ошхӯрии аз хонаи қарздорон* дар ҷумлаи якҷум аз руи таърихи пайдоиш бо иборои феълӣ *аз хонаи қарздорон ош хӯрдан* алоқа дорад. Азбаски феъли таркибии иборои феълӣ — *ош хӯрдан* дар иборои номӣ ба ҳам муттаҳид шуда, исми амал сохтааст, объекти иборои феълӣ ҳам бидуни таъбири шакл — яъне бо пешоянди худ боз ба ҳамон исм ниғаронида шуда, айни ҳамон вазифаи худро, ки дар иборои феълӣ буд, нигоҳ доштааст. Исми иборои номӣ бошад, дар шаронти нави алоқа, аз руи табиати иборои номӣ талаб кардааст, ки калимаҳои ба он тобеъшаванда бо ёрии асоситарин воситаи ташкилкунандаи ибораҳои номӣ — бандакҳои изофӣ сурат ёбанд.

Дар мисоли дуйум ҳам айни ҳамин ҳодиса дида мешавад: *ҷанги бо ғайримусулмонон — бо ғайримусулмонҳо ҷанг кардан*.

Пас дар ин мисолҳо аз ҷиҳати қоидаи грамматика муҳолифате нест. Танҳо талаби услубӣ — сабуки ва мавзунияти сухан водор мекунад, яъне аз воситаҳои алоқа (бештар бандакҳои изофӣ) ихтисор гардад. Забони адабии имрӯзаи тоҷик дар бобати қор фармудани ин қабил ибораҳо маҳз бо ҳамин роҳ чараён дорад. Устод Айни ҳам, ки дар оғози фаъолияти адабии худ ибораҳои *номиро* бо ду воситаи грамматикӣ (изофат ва пешоянд) бештар қор фармудааст, дар давраҳои минбаъда бандакҳои изофиро тарк карда, танҳо пешояндро нигоҳ доштааст.

Аз мисолу далелҳои боло дар такмили қолаби ибораҳои номӣ чи дараҷа таъсири бузург бахшидани ибораҳои феълӣ равшан хувайдост. Дар ибораҳои номие, ки бо таъсири ибораҳои феълӣ ба вучуд омадаанд, шакл ва қолаби ибора таъбир ёфта бошад ҳам, аммо маънои онҳо асосан маҳфуз мондааст: калимаҳои тобеъ ин ҷо ҳам, ҳамчун дар ибораҳои феълӣ, вобаста ба маънои ҷузъи тобеъкунандаи худ муносибатҳои ҳоли ва пуркунандагиро ифода кардаанд. Ба ин тариқа, дар ибораҳои гуруҳи мазкур қавитар гаштани алоқаи исм бо феъл, таъсири намӯени феълҳо дар афзоиши сафи исмҳои амал барҷаста ба назар мерасад.

Инкишофи тарҳи ибораҳои номӣ аз ҳисоби ибораҳои феълӣ дар забони мо аз давраи классикии тараққи забонамон шурӯъ шуда, ҳеле инкишоф ёфт ва ин чараёни нек ҳоло ҳам идома дорад.

ХЕЛҲОИ ИБОРА

Тақсими ибора ба гуруҳҳо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки калимаи ҳоким, тобеъкунандаи он ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ дорад. Тарзи пайвандшавӣ ва ифодаи муносибатҳои синтаксисии чузъҳои ибора, ки аз зарурати тафсир ёфтани калимаи ҳоким ба миён меояд, дар муайян кардани хелҳои ибора чун омилҳои иловагӣ ба назар гирифта мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, аз руи шакл, яъне воситаҳои грамматикӣ тасниф намудани ибораҳо чандон ба матлаб мувофиқ нест.

Ин иддаоро дар асоси чунин далелҳои оддӣ собит намудан мумкин аст. Дар забони тоҷикӣ, инчунин дар забони форсӣ ҳам, дар ибораҳои номии исм бо сифат ҳодисаҳои ҳастанд, ки дар ду шакл — ҳам бо изофат ва ҳам бе ин сурат ёфтани ибораҳо имконнопазир мебошад. Масалан, ин хел: *бештарини иштироккунандагон — бештарин иштироккунандагон*. Айни ҳамин ҳодисаро дар ибораҳои феълӣ ҳам دیدан мумкин аст: *мактаб рафтан — ба мактаб рафтан*. Ё гирем пасоянди «ро»-ро, ки ғайр аз вазиғаи асосии худ — ташкили пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба вазиғаи пешоянд ва бандаки изофӣ омада, дар сохтани ибораҳои феълӣ ва номӣ хизмат мекунад: *маро ҳикоят кардан; Маро рӯзе ҳикоят кард бобо* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб); *маро мӯи сар: ... фармуд, ки маро даррав мӯи сар тарошонанд ва либоси тоза пӯшонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ин ҷо баъзе ибораҳои номии исму зарфро ҳам мисол овардан мумкин аст, ки дар онҳо зарф дар як маврид бо бандаки изофӣ, дар мавриди дигар бе он бо исми алоқаманд мегардад, амсоли *одами бисъёр — бисъёр одам, тӯҳфаи андаке — андак тӯҳфа*.

Табиист, ки ибораҳои гуруҳи мазкур ва ба онҳо монандро аз рӯи шакли ифода — бандаки изофӣ, пасоянд ва пешояндҳо, инчунин алоқои ҳамроҳӣ ба гуруҳҳо тақсим намудан тақрори бемаврид ва дар таснифот мубҳамӣ ба миён меорад. Ҳол он ки аз руи калимаи тобеъкунандаи ибора ба гуруҳҳо тақсим намудан ин нуқсонро рафъ намуда, бо таълимоти доир ба ибора, ки дар он ба ҳам пайвандшавии калимаҳо ҳамчун воҳиди номинативӣ ба ҳисоб гирифта мешавад, комилан мувофиқ меояд.

Пас, вобаста ба калимаи асосӣ ва тобеъкунанда ба хелҳо тақсим намудани ибора ягона назарияи дуруст аст. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои забони тоҷикӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд.

ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Доираи бо исми пайванд шуда, ибора сохтани ҳиссаҳои мустақили нутқ дар забони мо хеле васеъ аст. Вай бештар аз ҳама бо сифатҳо пайванд мегардад. Зотан сифат ҳам барои он ба вучуд омадааст, ки ҳосият ва аломати предметҳоро тавзеҳ на-

мояд. Аз ин нуқтан назар сифат ҳамеша тобеи исм буда, дар иборан исмӣ, ҳамчун *чузӣ тобеъ*, аломат ва хосиятеро нишон медиҳад, ки *чузӣ асосии ибора* — исм дорои он аст: *ҳавои соф*, *барги сабз*, *баҳори дилфиреб*, *холи сиёҳ*, *зарфи булӯрин* ва ғайра.

Дар алоқабандӣ бо исм пас аз сифат исм мавқеи барҷастаеро ишғол менамояд. Дар сурати *чузӣ тобеъ* шуда омадани исмҳо ифодаи муносибати атрибутивии ибора васеътар гашта, вай ба замми аломати предмет чандин муносибатҳои дигари грамматикӣ, аз ҷумла муносибати замонӣ (*абри баҳор*), маконӣ (*саёҳати Москва*), муносибати субъектӣ (*омӯзиши Қодир*), муносибати объектӣ (*тағбири ақида*), муносибати *чузъ ба кулл* (*донаҳои ашк*) ва амсоли инҳоро низ ифода мекунад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо *чузъҳои тобеъ* хусусияти исмӣ ва мустақлияти худро нигоҳ доштаанд. Чихати атрибутивӣ бошад, дар онҳо аз моҳияти дохилии алоқани изофӣ ба амал омадааст, ки дар он як калима бинобар доро будан ба хосияти муайяншавӣ, молик будан ба сифат ва аломате, шарҳу тафсири калимаи дигар — калимаи муайянкунандаро талаб кардааст. Масалан, дар иборани *абри баҳор* калимаи баҳор, ки исми замон мебошад, барои ифодаи муносибати замонӣ хизмат кардааст, яъне вай *чузӣ тобеъкунанда* худро аз чихати замон муайян намудааст. Ё ки дар иборани *фишори мустамликадорон* калимаи *мустамликадорон* субъекти амалро ифода намояд ҳам, мавҷудияти муносибати атрибутивӣ-муайянкунандагии байни *чузъҳо* равшан намояд аст: амал ба мустамликадорон мансуб мебошад. Аз ҳамин ҷост, ки дар ибораҳои гуруҳи мазкур баробари чихати муайянкунандагӣ чихатҳои ҳолӣ ва феълӣ-субъектӣ онҳо низ маънидод карда мешавад.

Ғайр аз ин шумора, *ҷонишин*, *зарф*, сифати феълӣ, *масдар* низ ба исм тобеъ шуда, иборани исмӣ месозанд.

Ибораҳои исмӣ аз чихати истифодаи воситаҳои грамматикӣ ҳам мавқеи аввалиндараҷаро ишғол менамоянд. Аммо кор фармуда шудани онҳо дар ҳамаи ибораҳои исмӣ як хел нест. Масалан, дар ибораҳои исм + сифат танҳо бандаки изофӣ ва алоқани ҳамроҳӣ ба кор бурда шавад (либоси тобистонӣ, дурӯза хӯрок), пас, дар ибораҳои исм + исм ҳам бандаки изофӣ (соати тилло, оби чашм), ҳам пешоянд (корнамоӣ дар кишти, воҳурӣ бо артистон), ҳам пасоянд (Фируза барин занҳо, Собирро хоб) истеъмоли меёбад.

Аз руи ҳамаи ин гуфтаҳо ибораҳои исмӣ чи аз руи *чузъҳои тобеъ* ва чи аз чихати воситаҳои ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. **Исм + сифат.** а) Бо бандаки изофӣ: гули сурх, муҳаббати фарҳодӣ, оби соф, ҷураи ҷоноҷон, бели оҳанин, косаи мисин, коғази равшанин, сари афлотунӣ, столи хатнависӣ, чашмҳои бодомӣ, даҳлезии ҳафтболор, маҷлиси дӯстона, маҷлиси ғайрирасмӣ, зинаи чандинпоғундатор, суҳанҳои марворидмонанд, хабари даҳ-

шатасар, ҳаяҷони тўфсмонанд, ҳазлҳои намакин, ҳаҷвҳои ширин, китобҳои бостонӣ, ҳаси порсола, русбачаи тошкандӣ, зиндагонии деҳагӣ, ҷои алафин, таклифи охириин, даръён мастонарафтор, роҳи давродавр, китоби муковасиёҳ, одамгарии беминнат, Мухтори гиръёнҷак, тоқзори нопайдоқанор, рузи офтобӣ, риши бузвор, ...*риши якқабзагии бузвораширо ба даст гирифта...* (С. Айни), ғубори ахгарвор, роҳи яксоата, таоми нисфирузӣ, умри панҷоҳсола, гуноҳи ҳафтсола, ситорабинҳои пештара, машғулияти доимӣ, қасидаҳои охириумрӣ, зиёфати бегоҳонӣ, маърузаи чорсоатӣ, саёҳатҳои гоҳ-гоҳона, тарҷимони чандинзабондон, ясавулони ҷубдастдор, зани пешдомандор, одами котиббоб, деҳҳои маъракагӣ, орзуи асрина, ҳоби якшаба, авулҳои қирғизнишин, девори нимгаза, куртаи ямоқ-ямоқ.

Сифатҳои дараҷаи олии дар иборати исми пеш аз исми омада бошанд, бо ҷузъи тобеъкунандан худ ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам ба он пайванд мешаванд: *замони Саъдӣ яке аз пурушубтарин ва серқоҷатарини замонҳои гузашта аст* (С. Айни, Куллиёт) *Яке аз бузуртарин, пурқувваттарин ва дарозумртарини ин гуна ҳукуматҳои ҳукумати Сомониён буд* (С. Айни, Куллиёт). *Боғи мо яке аз ободтарин ва хуррамтарин боғҳои он маҳал буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан бо аломати «е» («ё»-и маъруф) бо ҳам алоқа қардани исми сифат, гоҳо сифати феълӣ низ дида мешавад. Ин ҳодиса бар акси забони адабии тооктябрии тоҷик дар забони имрузаи адабӣ камтар дучор мешавад. Нависандагон онро бештар барои таъкид ва ишорати предмет ба қор бурдаанд: *Абуалӣ бо ҳолате бадтар аз марг... худро ба Абевард расонд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба умеди ҷизе хурдани ёфтан пештар рафт* (С. Айни, Ятим). *У ба даште дуртар аз қаравулхона гови худро ба чаро бурда буд*, (С. Айни, Ятим). *Чашм кушодам, ки ҷавоне савор ба миёни ман ағамчин андохта бастааст* (С. Айни, Ғулумон). *Аз шавҳари якӯмаш писаре ба ман баробар дошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Гоҳи ҷое бас хушбоду ҳаво буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун усто Оқилро гӯё бо он шахсе роҳгумкарда муқоиса мекунад* (Журн. «Шарқи Сурх», 1968, № 4).

*Набошад орзуе хубу хуштар аз дунё,
Ба ғайри дидаи бино барои нобино.*

(А. Деҳотӣ)

б) Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ: *бечора Одина, сад гуна қорҳои мискин ҳарак, пора-пора ҷағбут: аз ҷоҳои даридани ҷомаҳишон пора-пора ҷағбут баромада меистод* (С. Улуғзода), *як соата ҷанг, имрӯза бӯрон, якчандмоҳа фосила.*

Дар натиҷаи яксоата ҷанг ба бисёр кам ёсмиҷиён гузашта ҳалос шудан насиб шуд (С. Айни, Ятим). *Дар натиҷаи имрӯза бурон... дар дашт ҳеҷ қонзоде ба назар номенамуд*

(С. Айни, Ятим)... Алалхусус як нависанда як асари як бор таможкардааширо бо сабабҳои сонӣ баромада ба ду бор қор қардан маҷбур шавад, табиист, ба якчандгоҳа фосила муҳтоҷ мешавад. (С. Айни, Куллиёт).

2. **Исм+исм.** а) Бо бандаки изофӣ: соати тилло, дафтари талаба, оби чаим, шохи бодом, сафари Қўлоб, таслими шаҳр, орзуи саводомӯзӣ, забони араб: ...ӯ нозуқиҳои забони арабро аз худ қарда будааст (С. Айни), муҳтоҷи навозиш, ашқи алам, даръёи Оҳангарон, хонаи Каримино, тамошои шаҳр, тӯшаи роҳ, чомакӯҳнаи алоча, андешаи модарам, тайёрии сафар, олами сиёсат, саёҳати Ҳиндустон, мутолиаи китоб, мулоқоти Горький, хӯриши паррандагон, ороиши боғ, хурсандии дустон, вазнини бор, дӯстдори китоб, гуруснагии роҳ.

б) Бо пешоянд. Бо пешоянд омада бо ҳам пайванд гардида ниҳи исмҳо дар сайри таърихӣ такомулоти забони адабии тоҷик ҳодисаи дертар буда, бо таъсири ибораҳои феълӣ ба амал омадааст. Дар ин бобат таъсири он ибораҳои номӣ, ки ҷузъи тобеашон сифати феълӣ дорои пурқунанда ва ҳолҳои тобеъ мешавад, махсусан бузург аст.

Пайванд шудани исмҳо бо пешоянд қариб бо ҳаман пешояндҳои асли ба назар мерасад.

Бо пешоянди аз: бодҳои аз залама, шикоят аз пирӣ, як қисм аз шарикдарсон, Таъкиранависон мегӯянд, ки Фирдавси барои додҳои аз залама, дар хусуси андози хироҷ аз Тус ба Ғазнин рафт. (С. Айни, Куллиёт). Агар мо шеърҳои Рудакиро аз рӯи мавзӯ ва мундариҷа тақсим намоем, тақрибан ба тарзи зерин мешавад: ҷӯшу хурӯши ҷавонӣ, ...шикоят аз пирӣ ва афтодагии худ... (С. Айни, Куллиёт).

Бо пешоянди ба: Муқоҷат ба идора, ҳуҷум ба Осиеи Миёна, хизмат ба халқ: Аз муқоҷат ба ягон идора ва мададпурии дар бобати дохил шудан ба интернат шарм меоштам. (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) Ин сулҳ, албатта, пештар аз ҳуҷуми Чингиз ба Осиеи Миёна барпо шудааст (С. Айни, Куллиёт). Хизмати содиқона ба халқу Ватан... ин таронасарои ишқу озодиро ба қўллаҳои шаъну шараф бардоштааст (Н. Маъсумӣ, Суханҳои вирди забон).

Бо пешоянди бо: шиносӣ бо Горький, соҳурӣ бо меҳмон, ҷанги бо халифа, обзӯӣ бо собун, муомила бо мардум, шиносоии ман бо Горький хеле дер ба ҳам расид (С. Айни, Куллиёт). Дар замон ҳукумати Саффорӣён, ки ҳамагӣ 33 сол буда, бештарини он ҳам ба ҷанги бо халифа ва Сомониён сарф шуд, ҷизи дурусте ба майдон наёмад (С. Айни, Куллиёт). Обзӯии бо собун дар ҳузури худи тўта Люба ба амал омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар зиндагӣ, дар муомила бо мардумон ҳокор ва содда буд (Р. Ҳошим, Ҳайкали бузурги назм)

Бо пешоянди дар: воҳурӣ дар Эльба, ғулғула дар шаҳр, қорнамоӣ дар қоинот, қарҳамонӣ ва ҷасорате, ки рифиқон

П. И. Беляев ва Н. А. Леонов зоҳир намуданд, дили одамони во-
ветиро бо ҳисси шодию хурсандӣ ва ифтихор пур мекунад (Газ.
Тоҷикистони Советӣ).

Бо пешоянди то: *рӯзҳои то инқилоб, ҳаёти то дарборӣ,
масофаи то ҳаёт. Аммо намунае аз айёми бачагиҳоиш ва ҳаёти
то дарбориаш дида намгашвад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Масофаи
то ҳаёт аз хонаи деҳагии мо як чақрим ҳам намеомад* (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо).

Бо пешоянди бар: *ғалаба бар душман, истилои араб бар
Аҷам. Ин забон ҳар чанд (чунон ки таъкиранависон мегуянд)
тамоман беарабӣ набошад ҳам, бо вуҷуди ин ки дар замони ис-
тилои араб бар Аҷам навишта шудааст...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянди бар: дар сохтани ибораҳои номӣ бо калимаҳои
зидди, муқобили дар шакли таркибӣ низ ба қор бурда мешавад:
*Онҳоро ба отрядчиён бурда дода, фахр мекардем, ки дар мубо-
риза бар зидди босмачиён ба калонсолон мадад мерасонем*
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан пешоянди ғайри низ ду исромо бо ҳам пайванд намуда
ибораҳои исмӣ месозад: *Султон Маҳмуд, ки аз ирқаи ғайри
Эрон буда, падару бобояш шоҳ нагузашта буд...* (С. Айнӣ, Кул-
лиёт).

Дар ташкили ибораҳои номии исмӣ барои пайванд намудани
ду исм пешояндҳои таркибии доир ба, дар бораи, дар хусуси,
баъд аз, пас аз, пеш аз ҳам истеъмол меёбанд:

*Боре яке аз китобҳои оид ба мантиқи Абӯалӣ Сино ба Ше-
роз расид* (С. Айнӣ, Куллиёт) *Ин ривоят росттарин нақлҳои
оид ба Рӯдакӣ ва Рӯдак мебошад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Зеро асар-
ҳои ӯ, мақолаҳои ӯ ва умуман таълимоти ӯ дар бораи ада-
биёти пролетарӣ дар майдон аст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Беҳтарини
ровиҳои дар бораи Фирдавсӣ Низомии Арӯзии Самарқандист*
(С. Айнӣ, Куллиёт). *Устод Рӯдакӣ, Муқоши Бухорӣ, Дақиқӣ
ва дигарҳо... сардафтари адабиёти баъд аз исломии форс-тоҷик
ба шумор меравад* (С. Айнӣ, Куллиёт) *С. Айнӣ дар тамоми
муддати зиндагии пас аз революционии худ, тамоми асарҳои
бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима ме-
шуданд, бо диққати тамои хондааст* (Р. Ҳошим, Айнӣ ва
адабиёти рус). *Иброҳимбекро дар сари дастан дуздони пеш аз
инқилоб нишон додан дуруст нест* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешояндҳои мисли, чун, ҳамчун ва синонимҳои онҳо низ
ду исромо ба ҳам пайванд намуда, ибораҳои исмӣ сохтаанд, ки
як намунааш обҳои чун симоби мисоли поён аст:

*Обҳои вулоли чун симоб
Аз фароз омада ба печу тоб.*

(Б. Раҳимзода)

Баъзан аз пешояндҳои таркибии номӣ ҳиссаи пешоянди асли
афтида, ҳиссаи номӣ ду исромо ба ҳам пайвастан менамояд. Ин

ходиса аслан ба ихтисор шудани сифати феълии таркиби ибора алокаманд буда, зикр нашудани сифати феълӣ афтидани пешояндро талаб кардааст. Чунончи, *хоначаи назди казарма, қаровулхонаи назди анбор, суфаи таги сада*, дар ҷумлаҳои зерин: *Командир маро ба хоначаи ҷубогонаи назди казарма даровард; Вай Шариф ва Хаитро дар қаровулхонаи назди анбори ҳезум.. ҷойгир кунонд; Дар суфаи назди сада модаркалонам монанди ҳамеша танҳо нишаста чарх мересид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо)

в) Дар забони адабии ҳозираи тоҷик боз ду воситаи алоқии синтаксисии ибораҳои номии исмӣ (исм+исм, исм+ҷонишин) дида мешавад, ки яке боқимондаи анъанавии забони классикӣ, дигаре натиҷаи таъсири забони зинда ҳисоб меёбад. Ин воситаҳои пасоянди «ро» ва бандакҷонишини «аш» мебошанд.

Хабари ҷумлаи ибораҳои номии бо пасоянди ро бо феъли гузаранда ифода ёбад ҳам, аммо вай моҳиятан феъли монда мебошад. Бинобар ин пасоянди «ро» дар он на барои ифодаи объекти бевосита, балки барои алскаманд кардани исм бо исми дигар ва ҷонишин хизмат мекунад. Дар ин гуна ибораҳо исми канори феъл ҷузъи тобеъкунанда ба шумор рафта, дар сурати аз феъл дур кардани он пасоянди «ро» бо осони ҷои худро бо бандаки изофӣ иваз мекунад. Масалан, ин хел: *маро хоб — хоби ман, занро ном — номи зан, Қорӣ-Ишқамбаро хоб — хоби Қорӣ-Ишқамбаро*. Мисолҳо: *Занро Саодат ном буд* (Х. Қарим, Хикояҳо). *Маро хоб набурд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо), *Он шаб Қорӣ-Ишқамбаро ҳеч хоб набурд* (С. Айни, Марги судхӯр).

Хусусияти бандакҷонишинҳо ин аст, ки ҳамчун синоними ҷонишинҳои шахсӣ (баъзан ҷонишини нафсии худ) ҳар вақт бо ҷонишинҳои шахсӣ иваз шуда метавонанд: *китобам — китоби ман, китобат — китоби ту, китобаш — китоби ӯ ё китоби вай* ва монанди инҳо. Аммо дар забони адабии имрӯзаи мо мисолҳои воমেҳуранд, ки бо ҷонишинҳои шахсӣ иваз намудани бандакҷонишинҳои соҳибӣ имконпазир нест, иваз кардани онҳо бо синонимҳои аналитикиашон маъниро халалдор мекунад. Ин ҳол асосан бо бандаки *-аш, -ашон* воқеъ мегардад, ки дар ин маврид вай бандаки изофиро иваз намуда, барои таъин намудани алоқии синтаксисии ду исм хизмат мекунад. Вазифи бандаки изофиро адо намуда, яқоя бо пасоянди а//ра ибораҳои исмӣ (ҳамчун муаллима китобаш) сохтани бандакҷонишини соҳибии «аш» дар забони гуфтугу маъмул бошад ҳам, аммо танҳо омадаи ин қабил ибораҳо сохтани вай ниҳоят кам дучор мешавад. Инро дар мисоли ибораҳои *китоби арифметика муқовааш хокиранг... фарзандаш дар хурдсолӣ вафот кардани Саъдии ҷумлаҳои зерин* ба хубӣ мушоҳида намудан мумкин аст: *Аммо китоби арифметика муқовааш хокиранги чиркиннамо ва коғзааш ҳам пасти хокиранг буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ана ҳамин ду ҳуҷҷат хо-*

надор шудан, фарзанд ёфтан ва фарзандаш дар хурдсолӣ вафот кардани Саъдиरो нишон медиҳад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Аз ҷумлаи якӯм аён аст, ки калимаи китоб ба калимаҳои мукова ва коғаз дахл дошта, маҳз барои нишон додани муносибати кул ба ҷузъ (ин ҷо калимаҳои асосӣ — мукова ва коғаз ҷузъи предмет, калимаи тобеъ — китоб худи предметро ифода кардаанд) хизмат кардааст. Барои ҳамин ҳам ин ибораро на ба тарзи *китоби арифметика муқоваи вай хокиранг*, балки *муқоваи китоби арифметика хокиранг* ифода кардан ҷоиш аст.

Дар мисоли дуйӯм объекти амал калимаи фарзанд аст, ки бо бандакҷонишини «аш» омадааст. Дар ин сурат «аш» бо ҷонишин иваз карда шавад, ибори фарзанди ӯ ба вучуд меояд, ки дар натиҷа як ибора соҳиби ду ҳиссаи тобеъ — ҳам ӯ ва ҳам Саъдӣ мегардад: *Ана ҳамин ду ҳуҷҷат... фарзанди ӯ дар хурдсолӣ вафот кардани Саъдиरो нишон медиҳад*. Ҳол он ки ин тавр намегӯянд. Пас, «аш» дар калимаи фарзанд баробари маҳфуз доштани вазифаи асосии худ барои таъин кардани муносибати ду исм, ки дар ифодаи муносибати мансубият яке ба дигаре тобеъ аст, низ хизмат кардааст. Бинобар ин дар шакли ҷумлаи мазкур аз исми фарзанд тарк намудани он маъниро вайрон мекунад Баръакс, дар паҳлӯи исми Саъдӣ оварда, бо бандаки изофӣ алоқаманд кардани исмҳо шакли мӯътадили ибораҳои исмии изофиро ба вучуд меорад: *Ана ҳамин ду ҳуҷҷат дар хурдсолӣ вафот кардани фарзанди Саъдиरो нишон медиҳад*. Шарҳи ин ибора аз ҷиҳати муносибати маъноӣ чунин аст: исми Саъдӣ, ҳамчун калимаи тобеъ номи шахсро ифода менамояд, ки предмети дар ҷузъи асосӣ — калимаи фарзанд ифодаёфта ба он мансуб аст.

г) Баъзе исмҳо, хусусан исмҳои хос бо исмҳои ҷинс, бо таркиби пешоянди ба номи ва пасоянди номи бо ҳам пайванд мегарданд. Аз инҳо таркиби ба номи ҳам пеш аз ҷузъи тобеъ ва ҳам пас аз он баробар истеъмол мешавад: *маҷмӯае ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик»*, ба номи «Лисон-ул-араб» як китоб. Дар ин бора муқаддима гӯён як маҷмӯа ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик» нашр кардани шуда, ҷамъ ва тартибашро ба фақир ҳавола намуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Баъд аз он Абӯалӣ дар луғат ба номи «Лисон-ул-араб» як китоби 10 ҷилдӣ таълиф кард (С. Айнӣ, Куллиёт). Пасоянди номи бошад, ҳамеша пас аз ҷузъи тобеъ, дар байни ҳар ду ҷузъ воқеъ мегардад: *Дуйӯм ин, ки дар наздикиҳои Панҷоб «Рӯдак» ном деҳае нест* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба ман Серёжа ном писари шаробпази дуйӯми завод бисёр маъқул буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. Исм + шумора. Ин гурӯҳи ибораҳои исмӣ нисбат ба ду гурӯҳи боло маҳдудтар буда, ба изофат ва алоқаи ҳамроҳӣ сурат меёбад: а) Ба воситаи бандаки изофии и: *соати даҳ, рақами се, асри бист, синфи даҳ, лампаи даҳӯм, синфи панҷӯм, лампочкаи яксаду бистӯм, соли ҳафтӯм*; б) Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ: *панҷ мард, даҳ дафтар, шаш — ҳафт маротиба, чорь-*

як аср, бист нафар талаба, як даста гул ва монанди инҳо. Аз шумораҳои тартибӣ шуморае, ки бо суффикси **-умин** сохта шудааст, бо исм ҳам бо бандаки изофӣ ва ҳам бе он ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ омада метавонад: *соли дуйӯмин — дуйӯмин сол: Соли дуйӯмин аст, ки мо мехонем. ...вай дар дуйӯмин соли таҳсиллаш хатнавис шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

4. **Исм + ҷонишин:** а) Ба воситаи бандаки изофӣ: *китоби ман, шеърхонии шумо, забони вай, дӯстдории онҳо*; б) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ: *ҳама гап, ҳама сол, ҳамин мактаб, ким-кадом боғ* ва монанди инҳо.

5. **Исм + сифати феълӣ.** Сифатҳои феълӣ бо ҳар се замон ба исм тобеъ шуда, ибораҳои исмӣ месозанд: *одами омадагӣ, мақолаи чопшуда, дони кошта, офтоби фуру рафта истода, самолёти фурумада истода, симои фаромӯшнашуданӣ, оби нӯшиданӣ* ва монанди инҳо.

Азбаски сифатҳои феълӣ хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои исмӣ ба худ ҳиссаҳои тобеъ қабул намуда, шакли мураккаби ибораҳои исмиро ба вучуд меоранд. Аз ин нуқтаи назар иборати соддаи *одами омадагиро* ҷунин таъбир ва тафсил додан мумкин аст: *одами нав омадагӣ, одами нав аз Москва омадагӣ, одами нав аз Москва барои лекцияҳои омадагӣ, одами нав аз Москва даҳрӯза барои лекцияҳои ба Душанбе омадагӣ* ва амсоли онҳо. Дар ҳамаи ин ибораҳо сифати феълӣ ҷузъҳои нав ба навро ба худ тобеъ карда бошад ҳам, аммо асли муносибати тобени вай бо исми *одам* ҳамеша барқарор аст. Бе ин исм вай ҳамчун ҷузъи тобеъкунандаи калимаҳои дигари иборати исмӣ барҳам меҳурад.

Шакли мураккаби ибораҳои исм + сифати феълӣ, аз як тараф, бо таъсири омилҳои дохилии тараққии забонамон — таъсири забони зинда ва шохаҳои шевагии он, аз тарафи дигар бо таъсири омилҳои хориҷӣ — тарҷима аз забони русӣ пас аз революция хеле инкишоф ёфтааст.

Баъзе аз сифатҳои феълӣ субстантивация шуда, ҳамчун исм, калимаҳои дигарро тобеъ мекунанд. Ҷунончи, *оварандаи пул дар ҷумлаи зерин: оварандаи пул саду панҷоҳ тиллои он маблағро дар роҳ дуздида буд* (С. Айни, Куллиёт).

Сифатҳои феълӣ бо исм ҳамеша бо бандаки изофӣ пайванд мешаванд. Бо роҳи алоқаи ҳамроҳӣ иборати исмӣ сохтани онҳо махсуси нутқи гуфтугӯӣ буда, бо таъсири он аҳён-аҳён дар забони адабӣ низ мушоҳида мегардад. Масалан, иборати *боқимонда* як қисм дар ин ҷумла: *..боқимонда як қисмиро ба ҳамаи аҳоли он ҷо тақсим кардааст* (С. Айни, Куллиёт).

Як хусусияти ҷолиби диққат дар ибораҳои исм + сифати феълӣ иборат аз ин аст, ки сифатҳои феълӣ дорои ҷузъҳои тобеъ бо талаби ихчамшавии забон ба ихтисор ва мӯҷаз шудан майл намуда, барои ба вучуд омадани ибораҳои номии содда ё мураккаби на чандон тафсилӣ имконияти қулай фароҳам овар-

даанд. Чунончи, шахси ҷомаи дарози озода дар тан — аз шахси дар тан ҷомаи дарози озода пушидагӣ, селоби хонахаробкун — аз селоби хонахаробкунанда, ҳаёлотии пешионагӣ — аз ҳаёлотии дар пеши оина буда, кордҷаи қаламтарош, аз кордҷаи қалам тарошанда, одами ҷоғардор — аз одами ҷоғар доштагӣ, ҷураҳои гапхӯр — аз ҷураҳои гапхӯранда, одами кор — аз одами коркунанда:

Як шахси ношиноси... ҷомаи дарози озода дар тан берун омад (С Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз санглохҳо ва наҳрҳои кӯҳӣ селоби хонахаробкун бо тундӣ боду тезии тир меомад (С Айнӣ, Куллиёт). Мададгори оҳангарони мо ба ман як кордҷаи қаламтарош... бахшид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар паҳлуи ӯ... як одами ғафси ҷоғардор нишаста буд (С Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба хона даромадани Истам зани хурдиро аз ҳаёлотии пешионагӣ боздошт (С. Айнӣ, Ятим). Дар меҳмонхона... ҷураҳои гапхӯр ҷамъ шуда буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман дар он зиёфат фаҳмидам ки Горький чӣ гуна одами кор ва маҷлисоро будааст (С Айнӣ Куллиёт),

6. **Исм + масдар.** Танҳо бо бандаки изофӣ сурат меёбанд: сабаби омадан, боиси афтидан, қасди газидан, муддати хондан, тақозои баргаиштан.

Дар ибораҳои гурӯҳи мазкур масдар аз рӯи он ки хусусияти феълӣ дорад, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои исм + масдарро ташкил менамояд. Барои мисол аз ибораҳои мазкур сабаби омаданро мегирем, ки ба тарзи зерин тафсил ёфтани он мумкин аст: сабаби аз кор омадан, сабаби аз кор барвақт омадан, сабаби аз кор барвақт омадани ман ва монанди инҳо.

ИБОРАҲОИ СИФАТӢ

Ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ ва феълӣ каммаҳсултаранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҳуди сифат табиатан хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм тобеъ шуда меояд. Аз ин нуқтаи назар ибораҳои сифатӣ чун қоидаи маъмул дар дохили ибораҳои номӣ сурат ёфта, маҳз дар ҳамаи ҷо хосияти тобеъкунии худро зоҳир менамоянд. Ба ин маънӣ, ҳатто дар сурати аз исм қанда шудан ҳам бо исме муносибат доштани онҳо дар назар дошта мешавад.

Дар дохили ибораҳои исмӣ ташкил ёфтани ибораҳои сифатӣ ба қоидаи ташкили ибора муқобил нест: дар ин ҷо сифат хусусияти тобеъкунӣ нишон дода, бо роҳи тобеъ намудани исм, ҷонишин, зарф иборасо месозад, ки муносибатҳои хеле гуногуни маъноиро ифода мекунанд. Дар ин гуна ибораҳо сифат ба исм тааллуқ дошта, калимаҳои дигар ба он тобеъанд. Барои мисол иборати забонҳои ба вай мафҳум ва боғҷаи як вақтҳо хуррамро

аз назар мегузаронем. Дар ин ибораҳо асли ибора *забонҳои мафҳум, боғчаи хуррам* буда, таркибҳои *ба вай* ва *як вақтҳо* на ба исм, балки ба сифат тобеъанд. Таркиби *ба вай* сифатро аз ҷиҳати муносибати пуркунандагӣ шарҳ дода бошад, таркиби *як вақтҳо* бо сифат дар муносибати ҳоли воқеъ шудааст. Вобаста ба ин хусусияти худ ибораҳои *ба вай мафҳум, як-вақтҳо хуррам* ва амсоли онҳо мафҳуми мураккабро ифода намуда, ҳамчун воҳиди номинативии забон дар сохтани ҷумла иштирок мекунанд: *Айни... тамоми асарҳои бадеиро, ки аз русӣ ба забонҳои ба вай мафҳум тарҷима мешуданд, бо диққати تامом хондааст* (Р. Ҳошим, Айни ва адабиёти рус). *Боғчаи як вақтҳо хурраму дилкушои мо ба ҳолате омада буд, ки гумон мекардед, ба он тараф даҳҳо сол гузори одамизод наафтаидааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои сифатӣ ҳам мэнанди ибораҳои исмӣ ба воситаи бандеки изофӣ, пешояндҳо ва алоқаи ҳамроҳӣ ташкил меёбанд, ки истеъмоли ҳар яки онҳо ба мансубияти ҷузъи тобеъ ба ин ё он ҳиссаи нутқ алоқаманд аст.)

1. **Сифат + исм.** а) **Бо бандеки изофӣ.** Бо бандеки изофӣ ба сифат тобеъ шуда иборати сифатӣ сохтани исмҳои ниҳоят каммаҳсул аст. Онро мо, асосан, ба гуруҳи ибораҳои мушобеҳи *пури об* мебинем, ки аз ибораҳои сифатии бо пешоянди аз сурати ёфта синонимдоранд: **пур аз об.** Дар ин қабил ибораҳо, сарфи назар аз тарзи ташкили онҳо (бо изофат ё пешоянд), муносибати пуркунандагӣ ифода меёбад, ки дорои тобиши маъноии дарун, дохил мебошад: аломате, ки бо сифати асли ифода ёфтааст, бо ишорат ба предмете, ки ин аломат ба он тааллуқ дорад, *пурра* ва аниқ қарда мешавад. Масалан, муқоиса кунед: *кӯзаи об, кӯзаи пури об, кӯзаи аз об пур:*

Рӯи ҳавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз занон, бомҳо пур аз бачагон (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳезумхона... пур аз доғҳои ифлос буд.* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Рӯи қоғаз пур аз рахҳои борик ва хатҳои майда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як тараф шикафу этажержаҳои ҷилодори пур аз китоб истода буданд.* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ин гуна ибораҳо исмҳои абстракт низ қор фармуда мешаванд: *пури ҳаяҷон ё аз ҳаяҷон пур, пури аҷоибот ё пур аз аҷоибот:* *Аз он китоби муқовааш сиёҳ ба ҷашмони ман як ҷаҳони афсонавии пур аз аҷоибот ҷилвагар шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) **Ба воситаи пешояндҳо.** Ибораҳои сифатие, ки ба воситаи пешоянд ташкил меёбанд, миқдоран бештар буда, пешояндҳои зеринро дар бар мегиранд:

Пешоянди **аз.** Пешоянди **аз** дар сохтани ибораҳои сифатӣ серистеъмолтав аст. Иборасе, ки ба воситаи он сурат меёбад, муносибатҳои сабаби, қиёси, масоҳагӣ, замонӣ, маҳрумият ва амсоли инҳоро ифода мекунанд.

Қисми зиёди ин ибораҳо муносибати сабаби ро ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифати асли ифода шудааст, бо тавассути исм аз ҷиҳати сабаби рӯй додан равшан ва пурратар шарҳ дода мешавад: *аз арақ тар, аз хунук сурх, аз серҳосилӣ ҳам, аз касалӣ камқувват* ва ғайра.

Дар ифодаи муносибати киёси бартарии аломати ҷузъи тобеъкунанда дар муқосиса бо предмете, ки аз ҷиҳати хосияти асосии худ бо ин аломат монандӣ дорад, таъкид мегардад. Ин гурӯҳи ибораҳои сифатӣ дар синтаксиси забони мо мавқеи бештаре доранд: *аз гул нозук, аз санг сахт, аз булӯр соф, аз ақиқ пурҷило, аз ҷон беҳ, аз оҳан матин, аз шафақ оташин*.

Дар ибораҳои гурӯҳи мазкур сифат одатан пас аз ҷузъи тобеъ меояд. Аммо баъзан пеш аз исм омадани сифатҳо низ дида мешавад. Ин ҳол бештар хоси услуби бадеӣ, услуби ботантана мебошад: *Ҳамин тавр он зани ҷавони кулфатзадаи ноком, он қурбони зиндагонии талхтар аз заҳр дар биёбон аз гушнагии ташинагӣ ва гармою сармо ҳалок гардид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ибораҳои сифатӣ бо пешоянди аз ифода ёфтани муносибати масохагӣ бисёр кам дучор мешавад. Дар ин гуна ибораҳо сифат аломати масохагиро ифода намояд, исм ҷое, мавзееро нишон дода, бо ин барои равшантар зоҳир шудани маънои масохагии сифат кӯмак мерасонад: *дуртар аз шаҳр, дуртар аз марказ: Баъд аз тахминан 200 соли истилои араб Эрон ва Осиёи Миёнаро, дар канорҳои мамлакат — дар ҷоҳои дуртар аз маркази хилофат ҳукуматҳои феодалии милли ташиқил ёфтаанд* (С. Айни, Куллийет).

Калимаҳое, ки бо пешоянди аз ба сифат тобеъ шуда, яқҷоя муносибати замонӣ ва маҳрумиятро ифода менамоянд, аз ҷиҳати лексикӣ миқдоран маҳдудтаранд: *аз бачагӣ шиҳ, аз хурдӣ беқарор, аз мӯҳтоҷӣ озод, аз ақл бегона, аз касофат дур, аз маҳлас озод* ва монанди инҳо.

Пешоянди то барои нишон додани муносибати замонӣ ва масохагӣ хизмат менамояд: *то пирӣ бақувват, то охир қатъӣ, то оринҷ сиёҳ, то нисф ҳолӣ, то замин овезон, то шифт сиёҳ* ва ғайра.

Пешоянди дар. Ибораҳои сифатӣ бо ин пешоянд муносибати пурқунандагӣ ва маҳдудкуниро ифода менамоянд: исм дар ин қабил ибораҳо сифатро аз рӯи ҳудуди зоҳиршавӣ шарҳу эзоҳ медиҳад: *дар суҳан ҳасис, дар амал бепарво, дар бориқӣ шамшермонанд, дар зоҳир зебо, дар ботин пуч* ва амсоли инҳо. Айни ҳамин вазифаро пешоянди ба низ адо карда метавонад. Ҷунончи дар ин ибора: *ба таъм талх*.

Пешоянди дар дар ибораҳои дар тобистон хунук, дар зимистон заҳ, дар баҳорон сабз, дар баҳор сафед ва монанди инҳо барои нишон додани муносибатҳои замонӣ хизмат карда бошад, дар мисолҳои дар шаҳр номаълум, дар қатр ноором ва

ғайра аломатеро, ки бо воситаи сифати асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати муносибати он ба макон ифода кардааст.

Пешоянди ба ва **барои** Вазифаи асосии ин пешояндҳо дар ибораҳои сифатӣ ифодаи таъинот аст: *ба ҳаёт бепарво, барои кор омода, ба муаллим наздик, ба илм зарарнок, барои сафар ношоям, ба студент ғоиданок.*

Агар исми маъноӣ предмети дошта бошад ва сифат аломати масохагири ифода намояд, ибора маъноӣ масохагӣ дар бар мегирад: *райони ба шаҳр наздик, ҳавзи ба қишлоқ наздик* ва монанди инҳо.

Ғайр аз ин баъзе аз пешояндҳои дигари асли, таркиби ва номӣ барои ташкили ибораҳои ҷудогонаи сифатӣ хизмат мекунад. Аз пасояндҳо дар ин вазифа пасоянди **барин** хеле серистеъмол аст. Ин пасоянд монанди пешояндҳои **мисли, чун, монанди** ва синонимҳои онҳо барои ифодаи муносибати қиёсӣ, сохтани ибораҳои ташбеҳӣ хизмат мекунад: *табъи чун ғунча хандон, рухсорои чун себи сурх тобон, замини мисли дашт ҳамвор, оби нуқра барин соф, дасти оҳан барин сахт.* Як мисол: *Шодӣ панҷаи шохчаи марҷон барин сурх ва нозуки худро пеш бурда, мӯҳи бузғаро мекашид ва нохунҳои чун барги ғунчаи ношукӯфта нарм ва нимранги худро ба лаб ва дандонҳои вай расонида қитиқ мекард* (С. Айнӣ, Ятим).

2 **Сифат + сифат**: *сафеди сафед, сурхи сурх, калони калон, нағзи нағз, сурхи баланд, зарди паст.* Дар баъзе аз ибораҳои сифатии гуруҳи мазкур ҷузъи тобеъ хусусияти исмӣ дорад: *пирри хирадманд, ҷавони доно, хоини дилозор, кари ботил, кӯри модарзод.*

3. **Сифат + зарф**. Аломати предмет, ки ба воситаи сифатҳои асли ифода ёфтааст, аз ҷиҳати замон, дараҷа, андоза, тарз ва монанди онҳо низ пурра ва равшан карда мешавад.

Дар байни ин ибораҳои сифатии бо зарфҳои миқдории хеле, **бисёр, бағоят, ҷудо, ниҳоят, зиёд, беҳад, басе** ва ғайра серистеъмоланд. Дар даврае, ки сомонӣ ҳукмронӣ мекарданд, маданияти Осӣи Миёна **бисёр** боло рафт (С. Айнӣ, Куллийет). *Саъдӣ, бешубҳа яке аз симоҳои бисёр бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик аст* (С. Айнӣ, Куллийет). Агар **ашъор зиёда** обдор бошад, **бештар** дарҷ кардан ҳам мумкин аст (С. Айнӣ, Куллийет). *Шаҳр ба назарам басе зебо ва пушукӯҳ менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шабона аз он рӯшноии ниҳоят заифи ҷароғ ба девори зиндон зада меистод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Таркибҳои **ба дараҷот**, аз одат берун низ барои шарҳи дараҷаи аломати предмет истифода мешаванд: *шеғри ба дараҷот самимонатар, олими аз одат берун бузург: шеғри касе, ки дар мавзӯи мубориза навишта шудааст, агар он кас дар мубориза феълан ва амалан шиттирок карда бошад, аз шеғри касе, ки он муборизаро аз дур дида ва ё дар хона нишаста навиш-*

тааст... ба дараҷот самимонатар ва реалтар мебарояд (С. Айни, Куллиёт) *Шояд аз ҷиҳати аз одат берун олими бузург буданаш бошад... дар бораи Абуалӣ ибни Сино... афсонаҳои бисёре паҳн шудааст* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзе аз зарфҳои замон низ ба сифатҳои пайвандгардида, ибораҳои сифатӣ месозанд. Ин гуна ибораҳои одатан муносибати замони роиқи ифода менамоянд: аломате, ки ба воситаи сифат ифода ёфтааст, бо роҳи нишон додани замони мавҷудияти он пурра ва аниқ қарда мешавад: *ҳамеша хушҳол, доимо ғамгин, мудом сабз, як вақтҳо ҷавон, гоҳо дуруст, баъзан хушҳол*.

Баъзан масдар низ бо сифат иборати сифатӣ ташкил менамояд. Микдори сифатҳои бо масдар оянда аз ҷиҳати лексикӣ ниҳоят маҳдуд буда, онҳо асосан бо пешояндҳои *дар* ва *ба* сурат меёбанд: *дар навиштан моҳир, дар хондан беҳамто, ба рафтани тайёр ё омода* ва монанди инҳо.)

ИБОРАҲОИ ШУМОРАГӢ

Дар байни ибораҳои забони тоҷикӣ ибораҳои шуморагӣ маъқула махсусро ишғол менамоянд. Аз шумораҳои шумораи тартибӣ, ҳамчун ибораҳои сифатӣ, танҳо дар дохили ибораҳои номӣ хусусияти тобеъунӣ зоҳир намуда, дар мавридҳои дигар тобеи исми шуда мондан мегирад. Масалан, ин тавр: *иморати якум — иморати дар сарҳад якум*.

Ибораҳои шуморагии гурӯҳи маъқула муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳолиеро ифода мекунанд, ки дар онҳо тобиши маъноии маҳдуд ва ҷудқунӣ мавҷуд аст. Ҷузъи тобеи ин гуна ибораҳо аз зарф ва исми мақон иборат буда, аз воситаҳои грамматикӣ пешоянди *аз* ва *дар* барои пайванд кардани онҳо бо ҳиссаи асосӣ-шумораи тартибӣ хизмат мекунанд: *дар рӯи ҳат якум, аз поён панҷум, аз боло даҳум, аз паҳлӯ сейум* ва ғайра.

Шумораҳои микдори одатан хангоми ифодаи муносибати ҷудӣ ва маҳдудқунӣ исми ва қонишинҳои ба худ тобеъ мекунанд. Дар ин маврид барои пайванд кардани онҳо пешоянди *аз* ва *ё* бандаки изофии *и* ба қор бурда мешавад: *яке аз иштироккунандагон, панҷ нафар аз талабагон, яке аз муаллимон, даҳ нафари партизанҳо, панҷуми онҳо*.

Иборасозии шумораҳои дар вақти ба вазифаи исми истеъмоли ёфтани онҳо махсусан равшан намоён мегардад, ки инро дар ибораҳои *ду аламрасида, дуи дигар, дуи ман-и ҷумлаҳои поён* мушоҳида кардан мумкин аст. Баъд аз *рӯз шудан пирамардон рафтанд, то ки ин ду аламрасидаи ғами ҳичронкашида бо якдигар дарди дилҳои ғамдидаи худро гуфта ва шумида, доди худро аз айёми дурӣ... ситсанд* (С. Айни, Куллиёт). *Дуи дигар* аробақашон буданд, ба аробақашон такъя қарда истода маҳорқа мекашиданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сирри маҳфии дуи мо дар тирамоҳ... пайдо шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИБОРАҲОИ ҚОНИШИНИ

Ибораҳои қонишинӣ ҳам аз ҷумлаи ибораҳои каммаҳсул ба шумор мераванд. Калимаҳои дигарро тобеъ намуда, ибора сохтани қонишинҳо асосан дар ҷумла воқеъ мегардад, ки дар ин маврид онҳо барои равшантар зоҳир намудани маънои худ имконият пайдо мекунанд. Чун калимаи асосии ибора истеъмоли ёфтани қонишинҳо ба ҳамаи калимаҳои қонишинӣ хос нест, фақат қисме аз онҳо ин вазифаро адо мекунанд.

1. Баъзе қонишинҳои шахсӣ бо сифатҳо омада, ибораҳои қонишинӣ месозанд. Ин ҳодиса асосан хоси услуби бадеӣ буда, дар онҳо калимаҳои сифатии қонишинҳои шахси якҷум барои ифодаи фурутанӣ, сифати қонишинҳои шахси дуйҷум ва сейҷум барои ифодаи ҳамдardӣ, мазаммату танқид ва ғайра хизмат мекунанд. Барои ифодаи ҳар кадоме аз ин маъниҳо маънои лексикии ҷузъи тобеъ аҳамияти аввалиндараҷа дорад: *мани мискин, мани бечора, мани овора, шумои пир, туи берӯзӣ, туи ноаҳл, ваи беҳавсала* ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои, ки бо қонишинҳо ташкил меёбанд, муносибати гуногунро ифода мекунанд. Дар баъзе аз ибораҳои қонишинӣ дар баробари муносибати муайянкунӣ тобиши маъноии ҷудокунӣ низ мушоҳида мегардад; *кадоме аз студентон, баъзе аз иштироккунандагон, баъзеи онҳо.*

ИБОРАҲОИ ЗАРҒИ

Дар байни ибораҳои зарғӣ бо ду зарғ сохта шудани ибораҳои зарғӣ маъмул аст: зарғи тарзи амал зарғҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибораҳои ташкил медиҳад, ки муносибатҳои ҳолиро ифода менамоянд. Чунончи: *хеле оромона, ниҳоят далерона, бисёр мардонавор, андак хурдагирона, басо ҷасурона* ва монанди инҳо.

Зарғҳои микдору дараҷа баробари тобеъ шудан ба калимаҳои дигар худ низ баъзе калимаҳоро тобеъ намуда, ибораҳои зарғӣ месозанд. Дар ин вазифа зарғҳои *беш, зиёд, кам* нисбатан серистеъмоли буда, ҷузъи тобеъи онҳо шумораҳои микдори ва калимаҳои *баробар, бар, маротиба* ба шумор мераванд; *ду баробар беш, се баробар кам, чор бор зиёд, даҳ маротиба кам* ва ғайра.

Зарғҳои дараҷаи қиёсӣ баъзе зарғҳои микдору дараҷаро тобеъ намуда, ибора месозанд, ки ин гуна ибораҳо муносибатҳои муайянкунандагӣ-микдориро ифода менамоянд: *андаке сусттар, дучанд зиёдтар, каме сонитар.*

Дар сохтани ибораҳои зарғӣ зарғҳои замон низ иштирок мекунанд. Аммо микдори зарғҳои замон, ки ҳамчун калимаи асосии ибора воқеъ мешаванд, зиёд нест. Аз зарғҳои замон калима-

хои барвақт, бевақт бо тобеъ намудани зарфҳои миқдории хеле, ниҳоят ва синонимҳои онҳо ибора месозанд: *хеле барвақт, ниҳоят бевақт* ва монанди инҳо. Гуруҳи дигари ибораҳои зарфӣ аз зарфу исм иборат мебошад. Зарфҳои тарзи амал бо ёрии пешояндҳои *мисли, чун* ва синонимҳои онҳо исмҳои тобеъ намуда, ибораҳои зарфие месозанд, ки муносибати муайянкунандагӣ дорои тобиши киёсӣ, ташбеҳиро ифода менамоянд: *мисли шер далерона, чун рӯбоҳ маккорона, ҳамчун қудак шармгинона* ва ғайра. Тамоми ин қабил ибораҳо танҳо дар ҷумла ба амал омада, онҳо чун воситаи номинативии нутқ берун аз ҷумла вуҷуд надоранд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИ

Ибораҳои феъли, монанди ибораҳои исмӣ, аз сермахсултарин ибораҳои забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Феъл ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ва вобастагӣ исм, ҷонишин, зарф, феъли ҳол ва масдарро ба худ тобеъ намуда, ибораҳои феълие месозад, ки дар ифодаи муносибатҳои хеле мухталифи грамматикӣ хизмат мекунанд.

Дар ибораҳои феъли, агар баъзе лаҳзаҳои услубӣ ба назар гирифта нашавад, ҷузъи тобеъ ҳамеша пеш аз калимаи асосӣ воқеъ мегардад. Хислати дигари ибораҳои феъли аз ин иборат аст, ки баъзе аз ҷузъҳои тобеи онҳо, хусусан феъли ҳол ва масдар, сарфи назар аз тобеии худ ба феъл, калимаҳои дигарро тобеъ намуда, шакли мураккаби ибораҳои феълиро ташкил медиҳанд. Ин ҳодиса барои такмил ва тараққиқи қолабҳои ибораҳои феъли имконияти муайяне муҳайё кардааст.

Шарҳи бисёр аз муносибатҳои грамматикӣ байни ҷузъҳои ибораҳои феъли дар бобҳои пурқунанда ва ҳоли ин китоб сабт шудааст. Бинобар ин ин ҷо танҳо қолабҳои асосии ибораҳои феъли, гоҳо аз рӯи зарурат баъзе аз муносибатҳои семантикӣ-грамматикӣ онҳо аз назар гузаронида хоҳад шуд.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ИСМ

Исмҳо ба феъл бо ду роҳ пайванд мегарданд: 1) Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ; 2) Ба воситаи алоқаи вобастагӣ.

1. Ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ба феъл тобеъ шудани исмҳо аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, гуруҳи муайяни калимаҳои исмиро дар бар мегирад. Ҷузъи тобеъкунандаи чунин ибораҳо-феъл ҳам миқдоран кам аст.

а) Феълҳои гузаранда исмҳои конкретӣ ғайриҷондор, баъзан исмҳои ҷондор ва абстрактро низ тобеъ намуда, муносибати пурқунандагиро ифода менамоянд: исм объекти бевоситаро нишон медиҳад, ки амали бо феъли гузаранда ифодашуда ба он

нигаронида шудааст: *ош хӯрдан, чой нӯшидан, китоб хондан, мол овардан, санг партофтан, гӯсфанд чаронидан, одоб ёд гирифтани* ва монанди инҳо.

Колаби чунин ибораҳои феълӣ барои ба вучуд омадани як силсила ибораҳои фразеологии феълӣ замина гузоштааст: даст мондан, чашм дӯхтан, гӯш додан, кадам партофтан ва монанди инҳо.

Муносибатҳои замону маконро ифода менамоянд: *шаб омадан, баҳор рафтани, Кӯлоб омадан, кӯча баромадан, қишлоқ фаромадан, мактаб рафтани* ва ғайра. Дар ибораҳои мазкур ва амсоли онҳо ифодаи муносибати грамматикӣ замону макон ба маънои лексикӣ чузъҳои онҳо саҳт вобаста аст: муносибати замонӣ бо исмҳои замонӣ *шаб, баҳор*, муносибати масоҳагӣ бо исмҳои маконӣ *Кӯлоб, кӯча, қишлоқ, мактаб* ифода гардидааст.

II. Ба воситаи алоқаи вобастагӣ ба феъл тобеъ шудани исм бо ду воситаи грамматикӣ — пешоянд ва пасояндҳо ба амал меояд.

I. **Исмҳое ки ба воситаи пешоянд ба феъл пайванд шудаанд.** Дар ин гуна ибораҳо пешоянд вазифаи дугонаро ифода мекунад: аз як тараф, ду калимаи мустақилмаъноро ба ҳам пайванд намояд, аз тарафи дигар, муносибати маъноии онҳоро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат пешоянд аз бандаки изофӣ, ки низ барои алоқаманд намудани чузъҳои ибора истеъмом меёбад, фарқ дорад: бандаки изофӣ аз маънои лексикӣ тамоман маҳрум буда, танҳо барои бо ҳам алоқаманд намудани калимаҳо хизмат мекунад. Ба ин маънӣ вай бинобар воҳиди муҷарради грамматикӣ будани худ барои нишон додани муносибати маъноии калимаҳои таркиби ибора қодир нест. Хизмати пешояндҳои номӣ, ки ба ин ё он дараҷа маънои лексикӣ худро маҳфуз доштаанд, баробари бо ҳам пайванд намудани компоненти ибора, барои равшан гаштани муносибати маъноии онҳо низ кӯмак мекунад.

1. Исмҳое, ки ба воситаи пешоянд ба феъл тобеъ гаштаанд, муносибатҳои зерини грамматикӣро ифода менамоянд:

а) **Муносибати пуркунандагӣ:** аз *муаллим гирифтани, аз китоб омӯхтани, аз мармар сохтани; ба мардум фаҳмондани, ба моҳ нигаристани, ба гулистон табдил додани, ба ҷалабагон фиристодани; бо модар омадани, бо меҳмонон хайру хуш қардани, бо корд буридани, бо душман мубориза бурдани; дар таронаҳо тараҷҷум намудани, дар ҳаёл омадани; барои халқ қор қардани, барои Ватан ҷон фишо намудани; бе душворӣ хондани, бе дафтар омадани; бидуни шубҳа амал намудани, бидуни ғараз суҳан рондани, дар бораи шахр ҳикоя намудани, роҷеъ ба сулҳ суҳан рондани, роҷеъ ба сафар навиштани, оид ба маҳорат маъруза қардани, доир ба исми маълумот додани* ва амсоли инҳо.

б) **Муносибати пуркунандагӣ-масоҳагӣ:** аз *ҷӯ гузаштани, дар каф ниҳодани, аз болои гилем партофтани, дар об мондани* ва монанди инҳо.

в) Муносибати замонӣ: дар баҳор шукуфтан, дар тирамоҳ омадан, дар рӯзи бозор овардан, дар ҳафтаи оянда супоридан; аз ҷавонӣ омӯхтан, аз субҳ хестан, аз соати даҳ сар кардан, аз субҳ то шом сӯхтан; то пирӣ мондан, рӯз то рӯз беҳтар шудан, баъди маҷлис вохӯрдан; пас аз борон омадан; пеш аз сафар рафтан ва ғайра.

г) Муносибати масохагӣ: дар хона истодан, дар мактаб баро гардидан, дар бомҳо баромадан; ба бозор рафтан, ба қишлоқ омадан, ба кӯҳ баромадан; аз сафар баргаштан аз шаҳр баромадан, аз кӯча гузаштан; дар назди хона истодан, дар пешии чашма вохӯрдан, ба зери девор афтидан, ба даруни хона даромадан, рӯ-рӯи об рафтан, лаб-лаби ҷӯй гардиши кардан, тағтаги девор омадан ва ғайра.

д) Муносибати сабабӣ: аз сармо ях бастан, аз гирья монда шудан, аз серҳосилӣ хам шудан; ба сабаби серкорӣ фаромӯш кардан; аз ҷиҳати қаҳрамонӣ обрӯ ёфтан, бинобар беқувватӣ гашиа натавонистан ва ғайра.

е) Муносибати мақсад: барои хайру хуш омадан, барои истироҳат рафтан, барои посбонӣ фиристодан, барои бозӣ баромадан, аз барои ханда гуфтан. Ин ибораҳо бештар дар шакли секалимагӣ: исм + масдар + феъл воқеъ мешаванд; барои ташкил додан фиристодан ва монанди инҳо; Ревком хоҳиши аҳолиро қонғ карда, барои ташкил додани дастаи худмуҳофизаткунӣ ба деҳаи мо назоянда фиристодааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Алишер... барои маълумоти олии гирифташ ба Самарқанд кӯчидааст (С. Айни, Куллиёт). Дар зимистони хунук ман бо бародарам... барои нон гирифташ дар навбат меистодем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Онҳо барои хушбошӣ кардан бо меҳмонони худ омада буданд (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя).

ж) Муносибати ташбеҳӣ-қиёсӣ: чун шер ҳамла овардан, монанди саг газиданӣ шудан, монанди тарбуз афтидан, чун парранда паридан, чун оҳу давидан ва ғайра.

*Дар фазоят мепарам озод чун паррандагон,
Медавам дар кӯҳсори хуррамаат чун оҳувон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Ҳар яке аз ибораҳои мазкури феълӣ дар дохили худ боз ба гуруҳҳои алоҳида тақсим шуда, бо фарқиати тобишҳои нозуки маъноӣ барои ифодаи мафҳумҳои мураккаби хеле гуногун хизмат мекунанд. Дар ин ҳол, чунон ки дар боло гуфтем, пешояндҳо кӯмаки ҷиддӣ мерасонанд. Ҳоло барои намуна ибораи феълӣро, ки бо пешоянди аз сурат ёфтааст, гирифта нишон додан мумкин аст.

1. Ибораҳои феълӣ, ки аз исм ба воситаи пешоянди аз ташкил меёбанд, пеш аз ҳама, тобишҳои гуногуни муносибати ма-

сохагиро ифода менамоянд. Дар онҳо калимаи асосӣ амалеро номбар менамоянд, ки аз предмете (маконе), ки калимаи тобеъ ифода менамоянд, ибтидо мегирад. Дар ин гуна ибораҳо чузъи тобеъ аз исми макон иборат буда, чузъи тобеъкунанда **омадан, рафтан, овардан, бурдан, фиристодан** барин феълҳои ҳаракатро дар бар мегирад: аз *Москва омадан, аз Москва рафтан, аз Москва овардан, аз Москва бурдан, аз Москва фиристодан* ва монанди инҳо.

2. Ибораҳои феъли бо пешоянди аз амалеро нишон медиҳанд, ки дар назди предмет ё худ аз болои он содир мешавад. Дар ин гуна ибораҳо одатан феълҳои гузаштан, рафтан, уBUR кардан, дароз кардан ва монанди инҳо ба кор бурда мешавад: аз *куча гузаштан, аз пайраҳа рафтан, аз дарё гузаштан, аз девор дароз кардан ва амсоли инҳо*.

3. Муносибати замониرو мефаҳмонанд: калимаи асосӣ — феъл амалеро мефаҳмонад, ки аз исм — чузъи тобеи ибора шуруъ мешавад: аз *субҳ сар кардан, аз соли бист шуруъ гардидан, аз баҳор оғоз намудан, аз хурдӣ ёд гирифтан, аз чавонӣ омӯхтан, аз соати даҳ сар кардан*. Дар ин қабил ибораҳо исмҳое, ки ба феъл тобеъ мешаванд, аз ҷиҳати лексикӣ нисбатан маҳдудтар буда, асосан бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замонӣ — соат, рӯз, баҳор, ҳафта, субҳ, моҳ, сол, чавонӣ, хурдӣ, номи моҳҳо ва монанди инҳо ба анҷом мерасанд.

4. Муносибати сабабиرو ифода менамоянд. Дар ин маврид амале, ки феъл номбар мекунад, вобаста ба мафҳуме, ки дар калимаи тобеъ ифода ёфтааст, ба вучуд меояд: аз *пурхӯрӣ фарбеҳ шудан, аз тарс гурехтан, аз бекорӣ дилғир шудан, аз хунук ларзидан, аз беобӣ хушк шудан* ва ғайра.

5. Ибораҳои феъли бо пешоянди аз махсусан дар ифодаи тобишҳои гуногуни пуркунандагӣ хеле серистеъмоланд. Дар ин бобат тобишҳои маъноии зеринро нишон додан мумкин аст: а) Феъл баҳравар шудан, ба даст дароварданро ифода менамоянд, чузъи тобеъ-исм асос ва сарчашмаи ин маъниро нишон медиҳад. Феъли чунин ибораҳо аз калимаҳои **гирифтан, ёфтан, омӯхтан, ёд гирифтан** ва монанди инҳо иборат аст: аз *ҷӯ гирифтан, аз роҳ ёфтан, аз китоб омӯхтан, аз падар ёд гирифтан* ва ғайра.

б) Феъл дар маънои дур шудан, чудо гардидан амалеро нишон медиҳад, ҳиссаи тобеъ предметеро мефаҳмонад, ки амал аз он дур ва чудо мегардад: аз *чанг даст кашидан, аз моҷаро худдорӣ кардан, аз бекорӣ парҳез намудан* ва ғайра.

в) Калимаи тобеъ ба феълҳои ифодакунандаи мафҳуми пур ва лабрез кардан омада, предметеро нишон медиҳад, ки аз он ҷизе пур аст, ё пур карда мешавад: аз *одам пур будан, аз об лабрез будан, аз май лаболаб кардан*. Дар ин маънӣ баъзан исмҳои абстракт низ истеъмол меёбанд: аз *ғам пур будан*.

г) Калимаи тобеъ қисм ё ҳиссаи предметеро нишон медиҳад, амале, ки ҳиссаи асосӣ ифода менамоянд, бевосита ба он пред-

мет нигаронида шудааст. Чузъи асосии ин гуна ибораҳо аз каллимаҳои гирифтани, доштан, бардоштан, бӯсидан ва монанди инҳо иборат аст: аз даст доштан, аз миён гирифтани, аз бех бардоштани, аз пешони бӯсидани ва ғайра.

д) Феъл амал, чузъи тобеъ масолахеро мефаҳмонад, ки бо тавассути ин амал аз он предмете сохта мешавад: аз хишт сохтани, аз налим бофтани, аз мис рехтани, аз гелос пухтани ва амсоли инҳо.

е) Феъл амалеро мефаҳмонад, исми шахсеро нишон медиҳад, ки аз ӯ чизе пурсида ё гирифта мешавад: аз муаллим пурсидани, аз кассир гирифтани ва ғайра.

ж) Феъл ҳиссиёт ва ҳаҷҷонро ифода менамояд, исми шахс ва ё предметеро нишон медиҳад, ки сарчашмаи ин ҳиссиёту ҳаҷҷон ба он вобаста аст: аз ҷанг тарсидани, аз писар хавотир шудани, аз устод андеша кардани, аз падар тарсидани.

з) Феълҳои суханрондан, нақл кардан, ҳикоя намудан, сӯҳбат кардан, ривоят кардан, фикр кардан ва монанди инҳо ба воситаи пешоянди аз номҳоеро ба худ тобеъ мекунанд, ки предмет ва мавзӯи суханро ифода менамоянд. Чунончи: Аммо ҳикоятташ бароям ҳеҷ шиквогар набуд, вай аз бозор, аз дегҳои палаз, аз нонҳои сафеду ширмол, аз кабобҳои хушбӯи сухан меронд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои феълие, ки аз исми ба воситаи пешоянди аз сурат ёфтаанд, ғайр аз тобишҳои маъноии мазкур, боз чанд маънои дигареро низ фаро мегиранд. Аммо шарҳи ҳамина маъноҳо ҳам нишон медиҳад, ки ибораҳои феълии вобаста ба маънои чузъҳо ва пешоянд мафҳумҳои мураккаби хеле гуногунро ифода мекарданд.

2. Исми ба ҷонишин ба феъл ба воситаи пасояндҳо низ тобеъ мешаванд:

а) Ба воситаи пасоянди -ро. Ин пасоянд асосан барои ифодаи объекти бевосита хизмат мекунад. Исме, ки бо ин пасоянд ба феъл тобеъ шудааст, баробари маънои муайяни предметеро нишон медиҳад, ки таъсири амали феъли гузаранда бевосита ба он гузаштааст: муаллимро дидани, падарро даъват кардани. Исмиро бо феъл пайванд намуда, иборати феълии сохтани пасоянди мазкур бо ҳамина як далел равшан намоён мегардад, ки бо афтодани он аз исми ибора ба як шакли бемаъно табдил меёбад. Инро дар қиёси иборати падарро даъват кардани ду ҷумлаи зерин мушоҳида намудан мумкин аст: Шодӣ падарашро ба сари дастурхон даъват кард — Шодӣ падараш ба сари дастурхон даъват кард. Аён аст, ки ҷумлаи сонӣ маъно надорад.

Пас, пасоянди -ро ҳам яке аз муҳимтарин воситаҳои ташкилкунандаи ибораҳои феълии ба шумор меравад. Пасоянди -ро гоҳо бо пешоянди ба ҳамвазифа шуда барои нишон додани объекти бевосита хизмат мекунад: Абӯалиро ин сухан гарон омад (С. Айни, Куллийёт). Фурмадам, ба ҷои ман харро бародарам вазор шуд

(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин ҳукумат ҳамеша камбағалонро ёрӣ мерасонад* (С. Айни, Ятим)... *яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод* (С. Айни, Ғуломон).

б) Бо пасоянди **барин**, ки асосан муносибати ташбеҳиро ифода мекунад: *жандарм, полиция ва казакҳо... гургони гурусна барин ба ҳар тараф нигоҳ мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Аз болои кӯҳ босмаҷиён муру малаҳ барин... фуромада меомаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *...душманро алаф барин медаравид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

в) Бо пасояндҳои **боз**, **ингараф**, **инҷониб**, **баъд**, **пас**, ки муносибати замониро ифода менамоянд. Таркиби ин ибораҳо бештар мураккаб буда, ҷузъи тобеъ дар шакли иборати исмӣ, ки дар он исм шумора ё зарфҳо ба худ тобеъ кардааст, воқеъ мегардад: *се рӯз боз надидан, чанд сол инҷониб беҳабар будан, як моҳ пас хабар гирифтан*.

ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ БО ЗАРФ.

Зарф ба феъл ба воситаи алоқани ҳамроҳӣ тобеъ шуда, якҷоя бо он муносибатҳои замонӣ, масоҳа, тарз, миқдор, сабаб ва мақсадро ифода менамояд, яъне ибораҳои феълий бо зарф амал ва шарҳи ҳолии онро дар бар мегиранд:

а) Муносибати замониро мефаҳмонанд: *доимо мутолиа кардан, барвақт омадан, зуд хоб кардан, даррав рафтан, базудӣ баргаштан, минбаъд омӯختан, дер омадан, бегоҳӣ саршудан* ва ғайра.

б) Муносибати масоҳагиро ифода менамоянд *инсӯтар истодан, онсӯтар рафтан, ҷо-ҷо намоён шудан, инҷо гузоштан, ақиб гаштан, пеш рафтан, ҳарҷо пароканда шудан* ва монанди инҳо.

в) Муносибати муайянкунандагӣ-ҳолиро мефаҳмонанд: Зарф дар ин гуна ибораҳо бештар бо суффикси **-она** сохта мешавад: *ошуфтаҳолна нолиш кардан, мутеона рафтан, балоангезона нигоҳ кардан, намоишкорона воҳӯрдӣ кардан, хавотиркашона нигаристан, калонворона рафтор намудан* ва амсоли инҳо.

г) Муносибати ташбеҳӣ-қийёсиро ифода менамоянд: *лашкарвор саф кашидан, солдатвор пой кӯфтан, мағасвор тӯб шудан, зогвор ҷамъ омадан, булбулвор илҳон кардан, тирвор паридан, барқосо ҷастан* ва ғайра.

д) Муносибати миқдорӣ. Ин гуна ибораҳои феълий амал ва хarakterистикаи миқдории онро номбар мекунанд: *хеле сӯҳбит кардан, бағоят хушнуд шудан, бисёр овора гаштан, кам-кам омӯختан, як каф-як каф андохтан, тӯрба-тӯрба бурдан, як банд-як банд ҳаво додан*.

е) Муносибати сабабу мақсад. Ин гуна ибораҳо аз ҷиҳати камии зарфҳои сабабу мақсад каммаҳсуланд: *ноҷор сабр кардан, ноилоҷ омадан, қасдан ҳаво додан* ва монанди инҳо.

ИБОРАҶОИ ФЕЪЛИИ БО СИФАТ

Як гуруҳ сифатҳои асли дар таркиби ибора вазифаи зарфро адо намуда, якҷоя бо феъл муносибатҳои муайянқунандагӣ-ҳолро ифода менамоянд. Микдори чунин сифатҳо зиёд нест: **баланд, паст, нағз, хуб, тез, рост, маҳин** ва монанди инҳо: *баланд хондан, паст гап задан, хуб тохтан, тез омадан, маҳин ҷорӣ шудан, нағз пӯшидан* ва амсоли инҳо.

Ба тарзи такрор омадани калимаҳои мазкур низ мушоҳида мешавад. Дар ин ҳол ифодаи тарзи воқеъ шудани амал таъкиди гардида, маънӣ равшантар ифода меёбад: *баланд-баланд гап задан, маҳин-маҳин ҷорӣ шудан* ва ғайра.

ИБОРАИ ФЕЪЛӢ БО ФЕЪЛИ ҲОЛ

Ибораҳои феълӣ бо феъли ҳол муносибати ҳолиро ифода менамоянд: феъл ифодаи амал, калимаи тобеъ шарҳи тариқи воқеъ шудани онро дар бар мегирад: *тозон рафтан, хандон гап задан, нишаста хондан, табассумқунон кушодан, фаръёдкунон даромадан, роҳ рафта истода нигаристан, вохурдӣ карда истода шиносондан*.

Дар бисёр мавридҳо феъли ҳол ба калимаи **зада** дар шакли таркибӣ меояд, ки дар ин ҳол ин калима—зада аз маънои мустақили лексикӣ **фориг** буда, танҳо ҳамчун шакли грамматикӣ ба ҳисоб гирифта мешавад: *шилдиррос зада ҷорӣ шудан, чуррос зада давидан, хез зада савор шудан*.

Дар ибораҳои феълӣ бо феъли ҳол ҳам ҳиссаи тобеъ гоҳо ба тарзи такрор воқеъ мегардад, ки дар ин маврид такрори тарзи воқеъ шудани амал ифода мегардад: *зада-зада пеш кардан, дармонда-дармонда гап задан, ҷудо карда-ҷудо карда бофтан, тоб хӯрда-тоб хӯрда пинҳон шудан, дашном дода-дашном дода рафтан*.

Феълҳои ҳол, ки хусусияти феълӣ доранд, дар дохили ибораҳои феълӣ тобиести худро ба феъл тарк накарда, калимаҳои дигарро ба худ тобеъ меқунанд. Ин ҳол боиси ба вучуд омадани шаклҳои мураккаби ибораҳои феълӣ мегардад: *такъяқунон сухан гуфтан* — *ба девор такъяқунон сухан гуфтан*; *ишорақунон гап задан* — *ба сӯи ҳамён ишорақунон гап задан*; *Қозикалон баъд аз он ки лабонаширо лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Онҳо дандонҳояшонро кофта-кофта бо камоли виқор ва тамкии қадам мепартофтанд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Аз хона зани қоқинаи гандумгуне дасташро ба пешдоманаш поккунон баромад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хусусияти тобеъқунии феъли ҳол танҳо дар ҷумла ба вучуд меояд, бинобар ин берун аз ҷумла ибораҳои феълӣҳолӣ ҳамчун воҳиди номинативӣ нутқ вучуд дошта наметавонанд.

ИБОРАҶОИ ФЕЪЛИИ БО МАСДАР

На ҳамаи феълҳо, балки гурӯҳи муайяни онҳо масдарро ба худ тобеъ менамоянд. Ба ин гурӯҳ феълҳои ифодакунандаи мафҳумҳои имконпазирӣ, зарурӣ, орзуву омол, саъю кушиш, инчунин феълҳои, ки ибтидо, интиҳо ва идомаи амалро мефаҳмонанд, дохил мешаванд.

Масдар берун аз ибора амалеро мефаҳмонад, ки шахс ва замони он муайян нест. Аммо вақте ки вай ба феъл тобеъ шуд, маънои шахс ва замоне, ки дар феъл мавҷуд аст, ба он низ мегузарад: *ба рафтаи тайёр шудан, ба хондан омадан, барои дидан кӯшиш намудан, аз мурдан натарсидан, барои мондан ҳаракат кардан.*

Ибораҳои феълии бо масдаре, ки муносибати замони ва мақсадро ифода менамоянд, аксаран дар шакли мураккаб воқеъ мешаванд: *Чузи тобеъ — масдар ба худ калимаҳои дигарро тобеъ менамояд: аз омадани падар хурсанд будан, аз фуру рафтани офтоб беҳабар мондан, бо баромадани офтоб ба роҳ даромадан.*

Дар ҳамаи мисолҳои мазкур масдар ба воситаи пешояндҳо ба феъл пайванд шудааст. Дар баробари ин бо пасоянд низ пайванд гардидани масдар дида мешавад. Дар ин вазифа асосан пасояндҳои *замоно* (замон), *ҳамоно* (ҳамон), *боз*, *инҷониб*, *баробар* ва ғайра ба қор бурда мешаванд: *дидан замоно гурехтан, омадан замон шурӯъ кардан, рӯз сафед шудан боз истодан, шундан инҷониб интизор будан* ва амсоли инҳо.

Дар ибораҳои феълии бо масдар чузи тобеъ — масдар хусусияти тобеъқунӣ зоҳир намуда, калимаҳои дигарро тобеъ менамояд, ки дар натиҷа шакли мураккаби ибораҳои феъл ба вуҷуд меояд. ...*Пешрафти таҷрибаи эҷодии ман ба омӯхтанам Максим Горькийро вобастагӣ дорад* (С. Айни, Куллийет). *Абӯалӣ ва Абӯсаҳл пеш аз расидани қосиди султон аз Хоразм баромада гурехтанд* (С. Айни, Куллийет). *Султон ӯро бо андохтан дар тағи пои фил таҳдид менамояд* (С. Айни, Куллийет). *Аз ҳамроҳонам ман ба ҷурагӣ кардан бо Одил моил будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Инро вай аз мондан дар деҳаи гурӯсна беҳтар медонист* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман аз нишастан дар синф дилгир мешудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

СОҲТИ ИБОРА

Ибора аз ҷиҳати соҳт ду хел мешавад: содда ва мураккаб.

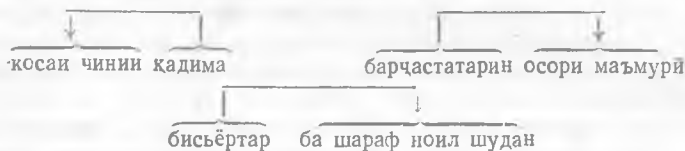
Ибораҳои, ки бо ёрии яке аз воситаҳои грамматикӣ аз калимаи мустақилмаъно ташкил ёфтаанд, ибораҳои содда номида мешаванд: *ҳавзи васеъ, соати тилло, хеле зебо, зуд рафтан, аз*

мактаб омадан, ба саёҳат рафтан ва монанди инҳо. Сохта шудани ибораҳо аз ду калима аз ходисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ибораҳои ки аз се ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта шудаанд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Дар ташкили ибораҳои мураккаб, бар акси ибораҳои содда, камаш ду воқитаи грамматикӣ иштирок мекунад.

Ибораҳои мураккаб асосан аз рӯи се қоидаи зерин ташкил меёбанд: 1. Ба иборай содда калимаи мустақили дигаре илова мегардад. Ин калима гарчи ба калимаи асосӣ тобеъ бошад ҳам, моҳиятан тамоми иборай соддаро яклухт шарҳу эзоҳ медиҳад: *косаи чинии қадима, барҷастатарин осори маъмури, бисъёртар ба шараф ноил шудан* ва амсоли инҳо.

Ин гурӯҳи ибораҳои мураккабро дар схема ба тарзи зайл нишон додан мумкин аст:

Дар мисолҳои мазкур дар натиҷаи бо калимаи дигар тафсил ёфтани иборай содда иборай нав — иборай мураккаб ба вучуд омадааст, ки мафҳуми нисбатан мураккабтареро ифода менамояд.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гурӯҳи якӯм аз инҳо иборат аст: а) Калимаи тобеъ иборай соддаро шарҳ медиҳад, бинобар ин вай мазмунан на фақат ба калимаи асосӣ, балки ба ҷузъи дуввуми он низ дахл дорад. б) Калимаи нави тобеъ аз рӯи имконияти тафсильёбии калимаи асосӣ ба миён омада, бо ёри яке аз воқитаҳои грамматикӣ бо вай алоқаманд мегардад. в) Калимаи нав ва калимаи тобеи иборай содда берун аз ин ибора аз ҷиҳати грамматикӣ ва маъно бо ҳам алоқаманд нестанд. Масалан, *барҷастатарин маъмури* намегуянд. Барои ҳамин ҳам дар ибораҳои гурӯҳи мазкур вариантҳои ва ҷойивазкунии калимаҳои гурӯҳи тобеъ имконпазир аст. Чунончи: *косаи чинии қадима — косаи қадимаи чинӣ, бисъёртар ба шараф ноил шудан — ба шараф бисъёртар ноил шудан, барҷастатарин осори маъмури — осори маъмурии барҷастатарин.*

Сохти ибораҳои мураккаби гурӯҳи дуйӯм чунин аст: калимаи асосӣ + иборай тобеи содда: *симои бисъёр бузург, рӯи доим хашимоилуд, шафи пур аз китоб, пайраҳаҳоро пур карда рафтӣ намудан, китоби ба наздикӣ чопшуда, ба девор такъякунон гуфтан.*

Муносибати чузъҳои иборои мураккаби гуруҳи мазкурро дар
схема ин тавр тасвир кардан мумкин аст:

Ибораҳои мураккаби гуруҳи дуйӯм дар навбати худ ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) Ибораҳои, ки ҳамеша секалимагианд. Сабаби ин дар он аст, ки калимаҳои тобеъкунандаи таркиби ибораҳои содда, бидуни калимаи эзоҳдиҳанда аз ҷиҳати маъно ноқис мемонанд: *то рӯзи ҷашн омадан, аз моҳи май шурӯъ намудан, дар ҳафтаи оянда барпо намудан* ва монанди инҳо; б) ибораҳои, ки дар шакли содда, дукалимагӣ низ метавонанд истеъмом ёбанд: *сахариш барвақт омадан — сахари омадан, обҳои булӯрвор шаффоф — обҳои шаффоф*.

Ба ибораҳои мураккаби гуруҳи дуйӯм ибораҳои аз қабili *марди шамшер ба даст, зани фаранҷӣ бар сар* низ дохил мешаванд, ки баъзе аз онҳо хусусияти устувор гирифта, ба ибораҳои фразеологӣ табдил ёфтаанд. Чунончи, *ғуломи ҳалқа бар ғуш* ва монанди ин.

Хусусияти фарқкунандаи ибораҳои мураккаби гуруҳи дуйӯм чунин аст: а) Дар онҳо ба сифати чузъи тобеи калимаи асосӣ на калимаҳои алоҳида, балки иборои содда ба кор бурда мешавад. Ибораҳои содда дар ин маврид ягонагии маъно ва хусусияти номинативии худро барҳам намедиханд, балки яклухт ҳиссаи асосии ибораро тавзеҳ намуда, якҷоя бо он маънои мураккаби конкретиро ифода менамоянд. б) Дар ин ибораҳо калимаи тобеи таркиби иборои содда маҳз дар ҳамин маврид бо калимаи асосӣ аз ҷиҳати грамматикӣ тобеъ буда, маҳз дар ҳамин таркиб ва ба воситаи он ба калимаи асосии тамоми ибора алоқаманд мегардад. Аз рӯи ин хусусият фарқи ибораҳои гуруҳи дуйӯм аз якӯм хеле равшан намоён мегардад: дар ибораҳои гуруҳи дуйӯм, бар акси ибораҳои гуруҳи якӯм, на ҳар кадом калимаи алоҳида, балки тамоми калимаҳо якҷоя калимаи асосиро шарҳу эзоҳ медиханд.

в) Дар ибораҳои гуруҳи дуйӯм, бар акси ибораҳои гуруҳи якӯм, вариантҳои ва ҷойивазкунии компонентҳо асосан аз имкон берун аст. *Масалан, симоҳои бузург бисъёр, китоби чоп шуда ба наздикӣ* намегӯянд.

г) Ин ибораҳо низ дар қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ бунёд шудаанд, бинобар ин онҳо низ моҳиятан ҷуфтанд: *китобҳои ба наздикӣ чопшуда — китобҳои чопшуда, симои бисъёр бузург — симои бузург*.

3. Гуруҳи сейӯми ибораҳои мураккаб ин тавр сохта мешаванд: калимаи асосӣ + ду-се калимаи тобеъ, ки байни худ алоқа доранд: *ба муаллим чой додан, китобро дар шкаф гузоштан, ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар, шиносони ман бо Горький, хизмати содиқона ба Ватан.*

Дар схема тасвири ин ибораҳои мураккаб чунин аст:

Ин ибораҳо аслан дар қолаби ибораҳои дукалимагӣ ташаккул ёфтаанд: *ба муаллим чой додан — чой додан, ба муаллим додан; ҳикоятҳои ман аз хусуси сафар — ҳикоятҳои ман, ҳикоятҳои аз хусуси сафар.*

Дар боло танҳо он ибораҳои мураккаб аз назар гузаронида шудаанд, ки аз се калимаи мустақилмаъно сохта шудаанд. Аммо сохт ва ҳаҷми ибораҳои мураккаб фақат бо ҳамин анҷом намеёбад. Миқдори калимаҳои ибора аз се зиёд шуда метавонад, ки як намунааш иборай дар зераш хат кашидашудаи ҷумлаи поён аст: *Устоди бузурги адабиёти пролетарӣ, аксунандаи ҳамаи хислатҳои пурқимати халқи кабири рус дар худ ва дар кори худ — Алексей Максимович Горький симои бузурги фаромӯшнашудани аст»* (С. Айни, Куллийт).

Иборай мазкур ва амсоли он, сарфи назар аз сераъзогии худ, аз қолаби ибораҳои содда, ибораҳои дукалимагӣ берун намеравад: дар асоси ташкили онҳо низ қолаби ибораҳои дукалимагӣ мейсрад. Фақат фарқ дар он ҷост, ки дар онҳо бинобар сераъзогии таркибашон ду ё се қоидаи ташкили ибораҳои мураккаб ба тарзи омехта зоҳир мешавад. Аз ин нуқтаи назар, иборай мураккаби сертаркиби мазкур дар шакли ибораҳои содда ва мураккаби секалимагӣ ин тавр ба ҳиссаҳо тақсим мешавад: *аксунандаи хислатҳо, аксунандаи ҳамаи хислатҳо, хислатҳои халқ, хислатҳои пурқимат, халқи рус, халқи кабири рус, дар кори худ акс кардан* ва монанди инҳо. Тафсил ёфта ҳаҷман бузург шудани ибораҳои мураккаби сертаркиб беохир нест. Аз баски ибора аз ҷумлаи воситаи номинативии забон ба шумор меравад, ҳудуди вай бо он муайян карда мешавад, ки дар кадом шакле ки ифода ёбад, предмет, сифат ва амалро танҳо номбар менамояду бас. Ин хусусият ҳам барои ибораҳои содда ва ҳам барои ибораҳои мураккаб умумӣ буда, муҳимтарин аломати таъинкунандаи ҳудуди ибораҳои мураккаб ба шумор меравад.

Дар ташкили ибораҳои мураккаб чунин воситаи алоқа низ ба кор бурда мешавад, ки дар ибораҳои содда ба назар намера-

сад. Чунончи, ба тарзи чида омадани чузъҳои тобеъ; *духтарчаи зирак ва маҳмаддоно, байтҳои гуногунвазни маснавишакли дostonмазмун, ба болои дарахту бому деворҳои баромадан ва монанди инҳо.*

ХЕЛҲОИ ЧУМЛАИ СОДДА

ЧУМЛАҲОИ ҲИКОЯГӢ

Дар чумлаҳои соддаи ҳикоягӣ гуянда дар бораи ҳодиса ва предметҳои ҳикоя мекунад. Ин гуна чумлаҳо хуллас ва тафсилӣ мешаванд.

Мисол: *Сафар фикр карда монд.* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сафар ба кӯча мерафту боз меомад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Модарам муаллима аст. Баҳор гузашт, тобистон даромад. Ғаллаҳо зард шуданд. Муҳаббат гап назад. Шамсия ҳайрон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо). *Падарам фармуд. Мо бархостем. Ман ҷавоб меодам.* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Орифҷон хурсанд шуд. Поезд омад. Муқим хандид.* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Пӯшоки Одина ҳам монанди дигар мардикорони он завод фартут ва чиркин буд.* (С. Айнӣ, Одина). *У дар 50-60 метр масофа монанди сағмоҳӣ сари худро аз об як мебаровард.* (С. Айнӣ, Ятим). *Дарахтони бед, гуҷум ва тут ҳам монанди зардолуҳои баҳорон шукуфазореро ба назарашон ҷилва менамуданд.* (С. Айнӣ, Ғулломон). *Мисли шумо як фронтвик будааст* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Хотима ёфтани чумлаи ҳикоягӣ ба воситаи интонация ифода меёбад. Чумлаҳои ҳикоягӣ бо оҳанги махсус хотима меёбанд:

Рӯзе аз рӯзҳои баҳорон кӯҳистон бо вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навхез монанди дарёи пуроб мавҷ мезад. (С. Айнӣ, Қуллӣёт). *Бибӣ Анзурат овозаи Қамолро кайҳо шунида буд.* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо ва очеркҳо). *Ҳар ду ҳам хомӯш монданд. Оромии атроф ба сукути онҳо ёрӣ меод.* *Ҳаво ҳам сокинт буд.* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

*Замоне дар музофоти Хуросон
Бапо бинмуд қасре дасти инсон,
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).*

ЧУМЛАҲОИ САВОЛӢ

Чумлаҳои саволи, ки дар онҳо фикр ва мақсади гуянда ба тариқи пурсиш ифода меёбад, чумлаҳои саволи ном доранд. Як хусусияти чумлаҳои саволи ин аст, ки дар онҳо *тааҷҷуб, ҳайрат, шубҳа* ва *афсӯс*, дар шакли савол ифода меёбад:

Одамони таъин кардари ёфтанд? (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Барои вай боғча чӣ даркор?* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Чумлаҳои саволи асосан бо ду роҳ ифода меёбанд:

I. Ба воситаи интонация (оҳанг). Дар ин гуна чумлаҳои саволи задаи мантиқӣ роли калон мебозад, яъне ҳиссае, ки дар чумла сухан дар бораи вай меравад, нисбат ба ҳиссаҳои дигари чумла шиддатноктар талаффуз меёбад. Дар ин ҳолат задаи мантиқӣ бо оҳанги саволи ифода меёбад ва ин калимаи саволи вобаста ба моҳияти сухан дар аввал, мобайн ва охири чумла омада метавонад: *Анвар дар хона аст? Анвар ба шумо маъқул шуд? Ҳеҷ дар пеши вичдонатон шарм намекунад?* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Мурғ ёфта мондед?* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шоқул ӯро дар дашт наёфтааст?* (С. Айнӣ, Ятим).

II. Ба воситаи калима ва ёридиҳандаҳои саволи: а) Ба воситаи зарф ва ҷонишинҳои саволи *кӣ, ҷӣ, кадом, ҷӣ хел, чанд, ҷӣ қадар, чандӯм, чаро, кай* ва ғайра: *Ту бо кӣ гап зада истодаӣ?* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Дар ин қишлоқ аз одамҳои мо кӣҳо ҳастанд?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Бобо кучо рафт? Чаро сутун барин рост истодаӣ? Магар фармонро нашунидӣ? (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

— Ба чанд даромадед?

— Кӣ?

— Ман-мӣ? Шонздаҳро пур карда ба ҳабдаҳ қадам мондам.

— Аъзои колхоз ҳастед?

— Ҳа, набошад-ҷӣ?

— Кай даромадед?

— Кӣ? Ман-мӣ? Ман худам дар ҳамин ҷо зоида шудагӣ.

— аз рӯзи зоида шуданатон аъзои колхоз ҳастед?

(С. Улуғзода, Навобод)

Ана ҳамин чанд танга? — гуфта пурсидам (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дар синфи чандӯм мехонӣ? Чаро дар қишлоқ ҳеҷ кас наменамояд?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Хуб, чаро рӯзона наомадӣ? — Ятим пурсид* (С. Айнӣ, Ятим).

Баъзан ҷонишинҳои саволи *кӣ* ва *ҷӣ* ба вазифаи хабари чумла дар шакли *кист* ва *чист* ба кор бурда мешаванд: *Ин работ аз он кист? — гӯён пурсид*. (С. Айнӣ, Ятим). *Фикри он шахс дар ин бора чист? Кай ёр-ёрғӯй мекунем?* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

Ба воситаи ҳиссачаҳои магар, наҳод, оё, ҷӣ, -дия, -а, -я, -мӣ ва ғайра.

Ҳой, бобо, — гуфт, — магар ман туро намешиносам? (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). — *Наҳод тамоми ҷӯйбор ба тӯйхона кӯчида рафта бошад? Оё шумо бо худи Зебӣ гап задед?* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҳа, Дохунда, Ҳанӯз ту зинда будӣ-я?* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ин тавр бошад, ин не-мӣ? — гуфт*. (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Ёд доред-мӣ? — Шумо дар солҳои охир беқарор будед!* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

ЌУМЛАҲОИ ХИТОБИ

Ќумлаҳое, ки дар онҳо фикр бо ҳиссиёту ҳаяҷон, фармон ва хоҳишу илтимос ифода меёбад, ҷумлаҳои хитобӣ номида мешаванд. Ќумлаҳои хитобӣ, қатъи назар аз таркибашон, бо оҳанги махсуси хитоб ва нидо ифода меёбанд.

Ќумлаҳои хитобӣ ба воситаи шаклҳои гуногуни феъли фармоиш (сиғаи амр) ташкил меёбанд. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо интонация роли асосӣ мебозад:

*Рози дилро ниҳон макун, аз ман,
Аз барои савоб, о ба сухан!*

(М. Турсунзода, "Асарҳои мунтахаб").

*Биёед, эй рафиқон, дарс хонем!
Ба бекорию нодонӣ намонем!*

(С. Айни, Куллиёт).

— *Ба ин сӯ нигоҳ кун! Чашмонатро пӯш!* — *гӯён фарёде мекашид* (С. Айни, Ятим). *Раиса ба Эргашбедадон нигоҳ карда:— Ту берун баромада ист!* — *гуфт* (С. Айни, Ғуломон). — *Шумоён то ҷамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунед!* — *гуфт директор* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Канӣ, тарбуз гиретон!* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ),

ЌУМЛАҲОИ СОДДАИ ДУТАРҚИБА — М. Ҷ.

Мубтадо ва хабар. Мубтадо ва хабар аъзоҳои муҳимтарин ва асоси ҷумла ба шумор мераванд, ба воситаи онҳо ҷумлаи соддаи ҳулласи дутарқиба ва ҳелҳои дигари ҷумлаҳои содда ба вучуд меояд ва моҳияти ҳар гуна ҷумлаи содда ба ҳамин ду аъзо вобаста аст. Аз ин ҷост, ки мубтадо ва хабар сараъзоҳои ҷумла номида мешаванд.

Мубтадо сараъзои мустақили ҷумла мебошад. Хабар тобеи мубтадо буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳ медиҳад.

Мубтадо ва хабар ба якдигар алоқаи зич доранд. Ҳамаи аъзоҳои пайрави ҷумла ба ҳамин ду сараъзо тобеъ ва вобаста шуда меоянд.

МУБТАДО

Мубтадо сараъзои ҷумла буда, предметеро, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад, ифода мекунад.

Мубтадо ба воситаи исм, ҷонишин, мафҳумҳои предметонидашуда (сифат, шумора, сифати феълӣ, масдар, ҳиссаҳои дигари нутқ) ва ибораҳои ифода меёбад.

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ ИСМ

Ҳамаи хелҳои исм дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Исми хос: *Қодиров Назаровро саҳт ба оғуш гирифта бӯсид* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ҳоҷиумар нӯги ришаиро ба миёни ангуштонаш гирифта*, ба Юнусбой нигоҳ кард (С. Улуғзода, Навобод). *Акбар ба муроди худ расид* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Абӯалӣ аз ёд мехонад* (С. Улуғзода, «Ибни Сино»).

б) Исми ҷинс: *Ҳаммомӣ аз паси вай давида рафтани мешавад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ҳавлӣ се хонаю як оишхона ва саҳни хурде дошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Телефон дуру дароз ҷирингос зад*. (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Маҷлис қариб ду-се соат давом кард*. (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Варақа бо ҳамин китоб сар мешуд* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Модар як бӯсаро аз рӯи духтар ва дигарашро аз рӯи писар мегирифт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Маҷлис дар нимаҳои рӯз тамом шуд* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

в) Исми ҷомеъ: *Мардум рост хеста ба боғ даромаданд* (С. Айни, Куллиёт).

*Большевик омаду хитоб намуд,
Халқи афтода тарки хоб намуд.*
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Даства ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад (С. Айни, Куллиёт). *Тӯда аз ҷунбиш бозистод* (С. Айни, Куллиёт). Омадагонро дида *мардум хомӯш монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Инхоро мардум оварда буданд* (С. Айни, Куллиёт, ҷ. 6).

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ СИФАТ

Сифатҳо баъзан ба вазифаи мубтадо низ меоянд: *Оқил ҷоҳилро мешиносад*, лекин ҷоҳил оқилро намешиносад (Фольклор). *Бадғӯҳар ба кас вафо накунад* (Фольклор). *Мӯйсафед ҳайрон шуду аз ҷояш сар бардошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

*Пир завқиду во намуда лаб:
— Духтарам, — гуфт, — дил — дили Зайнаб*
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Бемор дасту по мезад, гоҳ-гоҳ чашии худро кушода, ба касони дар он ҷо буда тег кашида нигоҳ мекард (С. Айни, Куллиёт). *Нодон айб мекунад, доно худаш мефаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ ШУМОРА

Шумораҳо бо нумеративҳо ва баъзан бе нумератив ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд.

а) Шумораи микдорӣ: *Ду понздаҳ* — як сӣ (Фольклор). *Чил* — камоли ҷавонӣ (Фольклор). *Шаст* — камоли мардиш (Фольклор).

б) Шумораи микдорӣ бо ҷонишини таъинии «ҳар» ба вазифаи мубтадо меояд: *Ҳар ду одамдӯст, меҳмоннавоз* (Р. Ҷалил, «Ҳикояҳо»). *Ҳар ду аз бағали ғулом гирифта, ӯро рост карданд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳар ду боз ҳаёл карда монданд* (Толис, Тобистон). *Ҳар ду бо хурсандӣ, беихтиёр ба якдигар нигоҳ карданд* (Толис, Ҳикояҳо). *Ҳар ду хомӯш мерафтанд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Баъзан ба шумора бандаки соҳибии шахси сەйӯми ҷамъ васл шуда меояд:

Ҳар сеяшон ба роҳ даромаданд (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳар дуяшон дар тағи бед ба рӯи алаф нишастанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Гоҳо шумораи як суффикси *е* гирифта, мафҳуми предмети пайдо мекунад ва ба вазифаи мубтадо меояд:

*Яке гапгир, ногапгир — дигар,
Яке пурзёр, дигар нотавонтар.*

(Ғ. Мирзо, Маҷмӯаи шеърҳо).

Яке аз Ашад, дигаре аз Машад (Фольклор). *Яке аз боғ, дигаре аз роғ* (Фольклор). *Яке курсӣ оварда ба мобайни дӯкон гузошт ва ба нишастан таклиф намуд* (Ғ. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Агар шумора тартиби предметро далолат кунад, мубтадо шуда метавонад:

Сейӯм Мирзо Иброҳим ном ҷавоне буд, ки падараш мактабдор буда, ҷавлаш танг, бинобар ин ӯ яке аз ҳуҷраҳоро тағмир карда, дар вай зиндагонӣ менамуд.

Чорӯм Қорӣ Шариф ном дошт, ки падараш коргарӣ мекард...

Панҷӯм Аширафҷон ном сандуқсоз буд, ки ӯро Мирзо Ашираф ҳам мегуфтанд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Шумораи тартибӣ баъзан суффикси исмсози *-ӣ* қабул карда, ба вазифаи мубтадо меояд:

Дуйӯмӣ: — *Имрӯз фардо ҳам дорад. Агар ягон кор шавад, фардо ба хешу таборҳои Аҳмад чӣ ҷавоб мегӯем, — гуфт* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

Сейӯмӣ: — *Агар пул бошад, халосӣ оппа-осон, ҷама гап ба сари пул, — гуфт.*

Чорӯмӣ: *Пас аз қоҳ-қоҳ хандидан гуфт: — хуб илоҷи осон ёфтӣ* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Сей ўмӣ: *Эълон намуд, ки ман, — писарамро аз мактаби кӯҳна гирифта ба мактаби нав мемонам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Эзоҳ: Ин гуна калимаҳо баъзан суффикси чамъбандӣ қабл менамояд: *Сейўмиҳо бошад, фикр мекарданд* (Толис, Тобистон).

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ ҶОНИШИН

Ҷонишинҳое, ки ба ҷои исмҳо қор фармуда мешаванд, дар ҷумла мубтадо шуда меоянд:

а) Ҷонишинҳои шахсӣ: *Вай ба Нуралӣ салом дода, нишаст* (С. Улуғзода, Навобод). *У ду писар дошт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ман ҳам дар рӯ ба рӯи ӯ ба суфаи як дӯкони дарбаста нишастам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Онҳо соатҳои дувоздаҳи шаб ба даромадгоҳи қишлоқ наздик шуда, дар он ҷо қарор гирифтанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ту ҳавлаширо медонӣ?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Мо ҳам ба онҳо наздиктар рафтем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ману шумо ин рӯзи фирӯзро мебинем* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Моён дар коза то дере чақ-чақ карда нишастем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шумоён то чамъ омадани талабагон ва сар шудани таҳсил ана дар ҳамин ҷо истиқомат мекунед* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Ҷонишинҳои номуайяни: *ким-кӣ омада, аз Нуралӣ пурсид* (С. Улуғзода, Навобод). *Кадоме моро кофта омадааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ҷумла ҷонишинҳои ишоратии ин, ҳамин, он, ҳамон ба ҷои исм омада бошанд, мубтадо шуда метавонанд: *Ин ҳеҷ боке надорад, — тасалли дод Пӯлод, — ду-се моҳ ҳеҷ гап нест* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Он коргаре буд* (С. Айни, Дохунда). *Духтари парипайкари моҳсимоеро дид, ки ба лаби чашмае нишаста, қаду обкашии худро аз оби чашма пур мекунад: Ин — на хоб аст ва на ҳаёл. Ин ҳақиқатест, ки ба пеши чашми худ дар рӯзи равшан мебинед* (С. Айни, Дохунда). *Ин ҳам хато мекард, Сангинов ба ин гуна «мароқоваркунӣ»-ро эҳтиёҷ надошт* (Толис, Ҳикояҳо).

в) Ҷонишини ҳама ва ҷонишини нафсии худ ҳам дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонанд: *Ҳама коҳ-коҳ хандиданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳама аз ҷо бархоста, дуру дароз чапак заданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳама хомӯш буданд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). — *Худам мебарам, Ҳоҷиҷамак, шумо рафтагиред, — чамадонро надода гуфт Нуралӣ* (С. Улуғзода, Навобод). — *Не, худам мебардорам, — табассум кард* (П. Толис, Ҳикояҳо). *Ҳама миёнҳоро баста, ҷомаҳоро пушида тайёр шуданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

г) Ҷонишинҳои саволии кӣ ва чӣ низ дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: — *Кӣ аз дастамон инро гирифта мебарад?* (С. Айни, Куллиёт).

— Дар воқеъ, ҳамон кори шуморо ба амлокдор кӣ хабар дода буд?

— Кӣ хабар меодод? Ҳамин оқсаққоли хонасухта медиҳад-дия. (С. Айни, Ғуломон).

Таркибҳои инкорин ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз ҳам ба вазифаи мубтадо меоянд: *Соат ёздаҳ шуд, ҳанӯз ҳеҷ кас наомад* (С. Айни, Ятим). *Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамад* (С. Айни, Ятим). *Гӯё аз деҳқонон ҳеҷ кас ҷуръати пеш аз ҳама баромада чизе гуфтандро надиҳад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Дар миёнҳафта аз ин ҷо ҳеҷ кас ба шаҳр намеравад, — гуфт Салимбой* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Дар рӯи ҳавлӣ ҳеҷ кас набуд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳеҷ кас аз ҷой намеҷунбид*. (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Аз дур ба назарам ҳеҷ чиз наменамад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛӢ

Баъзе шаклҳои сифати феълӣ, махсусан сифати феълӣ замони ҳозира, мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи мубтадо меояд: *Равандагон барои аз ташнагӣ халос кардани аспҳшон боз ба роҳ даромаданд* (С. Айни, Ғуломон). *Раванда дар панҷ дақиқа ба пеши аспҳ худ расид* (С. Айни, Ғуломон). *Ояндагон торафт зиёд мешуданд* (С. Айни, Одина). *Ҷуянда ёбанда аст* (Фольклор).

ИФОДАИ МУБТАДО БА ВОСИТАИ МАСДАР

Масдар дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада метавонад. Мубтадо шудани масдар бештар дар зарбулмасал ва мақолҳо характернок мебошад: *Омадан бо иродат, рафтани бо иҷозат. Шунидан кай бувад монанди дидан* (Фольклор). *Хобидан ҳоло барвақт буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАРКИБИ МУБТАДО

! Мубтадоҳо содда, таркибӣ ва чида мешаванд:

1. Мубтадои содда. Мубтадои содда, одатан, ба воситаи як калимаи мустақилмаъно ифода меёбад. *Пирак дар асл одами хурдҷусса, борикбадан ва қоқ буд*. (С. Айни, Ёдоштҳо). *Вай зини ҷавони хушрӯй ва нозукандом буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Овозҳо Маҳмудхӯҷаро сахт тарсонданд*. (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Моторҳо якзайл ғуррос мезаданд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Онҳо хеле вақт ҳамдигарро оғуш карда истоданд*. (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Вай фақат абрувони ғафсаширо дарҳам мекашид*. (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Бобро зерини табассуми базӯр намояне кард*. (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Наҷмиддин ба ин шаҳр командировка шуда омад*. (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Барақа ҳам хомӯши монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Машинаҳо дар ин ҷо аз тарафи чапи кӯча мегаштанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Онҳо ҳамди-*

гарро дар *оғуш гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Духтарон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар хона модарам уро дида ҳайрон монд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Одамҳо баромада уро таъриф мекарданд* (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очеркҳо).

24 Мубтадоҳои таркибӣ. Мубтадоҳои таркибӣ ба воситаи ибораҳои гуногун ифода меёбанд. а) Ибораҳои изофии устувор: *Революцияи Кабири Социалистии Октябр ғалаба кард / Комитети Марказии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ қарор қабул намуд.*

б) Ибораҳои ки аз масдар ва калимаҳои дигар ташкил ёфтаанд: *Хонда шудани нақш аз тарафи як тоҷик тантанаву ин ҷашни зафарро ду боло кард* (С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ). *Кӯфта шудани дари хона гапи Павелро бурид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Расидани ҷунин зарба ба падарам бисёр гарон омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Нобуд шудани китоб барои ман аз ғорат шудани ҳамаи ҷизҳои дигарамон аламноктар буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дидани аҳволи Зебӣ дили ҳар касро ҳам реш мекард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

в) Ибораҳо ба вазифаи мубтадо ҳам дар шакли изофӣ ва ҳам беизофа меоянд: *Ду мусофир бо ҳам ба сафар мерафтанд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо) / *Чор нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани хамдақомат мисли парвона давр мезаданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар поён ду саги ҳалқадуми дарозгӯш буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Чор кас ба пеши ҷойхонаи сурх омада, аз асп фуромаданд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Дар лаби ҷуйбор ду карнайчии солхурда карнай мекашиданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ду трактор дар кӯчаи Навобод пайдо шуда, ба тамоми деҳа ғулғула андохт* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Ибораҳои ки қисм ё ҷузъи миқдори муайяни предметҳои умумиро ифода мекунанд, низ дар ҷумла мубтадо шуда меоянд: *Яке аз колхозчиён аз ҷой хеста дасташиро боло кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз шогирдпешагони бухороии амлоқдори сари ҷуй аз ин фикри Бозор воқиф шуда, Ёдгорро сола бист танга ба хидмат гирифтанд* шуд (С. Айнӣ, Дохунда). *Гуруҳе аз аҳолии марду зани Сангдара аз дур саворони ношиноро дида, ба майдончаи пеши деҳа баромаданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Яке аз онҳо ҳамон ҷавони шинельпӯш буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Яке аз мерганони Дарвоз пеши гулдастаи Тахтапул истода, ин коғазборонро тамошо мекард* (С. Айнӣ, Одина).

д) Шумораҳои тахминӣ ё исмҳои (дар шакли ибора) ба вазифаи мубтадо меоянд: *Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯрандохта истода буданд* (А. Деҳотӣ, Ҳикояҳо ва шеърҳо). *10–12 нафар мардон хобиданд* (С. Айнӣ, Фуломон).

е) Ибораҳои ки аз зарфи миқдорӣ ва исми ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо меоянд: *Чанд нафар мулло-*

бачагон хеста ба ӯ ҳамроҳӣ карданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Чанд кас ҳар хел талаб ва орзуҳои худро гуфтанд (Қ. Икромӣ, Шодӣ). Чанд дақиқа аз муддат гузашт (Р. Қалил, Хикоя-ҳр). Дар меҳмонхонаи бомаи насти ин ҳавлӣ чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста, оҳиста-оҳиста сӯҳбат мекарданд (Қ. Икромӣ, Шодӣ).

‡ 3. Мубтадоҳои чида. Дар ҷумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд. Чунончи: *Ру ва чашмони Ҳоҷиумар сурх гашта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Саркардагон, шоҳбачагон, амалдорон ва элнавкорон дар Қўрғони Бойсун ба сари дастархон ҷамъ шуда, ба ошхўрӣ машғуланд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Гусфандон, бузон, баррагон ба хобгоҳи худ даромада, осуда хобида буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ғуломон, ятимон, батракон ва безаминони пештара, ки аз канори Қилвон замин гирифта, дар ин ҷо киштукор карда буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон)

ҶОИ МУБТАДО ДАР ҶУМЛА

‡ I. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан дар аввали ҷумла меояд: *Корвонбошӣ дар зери шипанг сар ҳам карда, хомӯш менишаст* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Кампир дар сари Зебӣ бедор нишаста, ба Нуралӣ интизорӣ мекашид* (С. Улуғзода, Навобод). *Нормурод аз рост истодан ба ҷон омада, ба ҷояш нишаста, бо Содик пичиррос зада истода буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Абуалӣ хомӯш истода ғўи мекунад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавониста сурсурх шуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Муқим ҳайрон-ҳайрон нигоҳ мекард* (Қ. Икромӣ, Шодӣ).

‡ II. Мубтадо дар ҷои дуйӯм ва ё сейӯм низ омада метавонад: *Дар ошхона Ризвон ош мекашид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар ҳамин вақт Шодигул даромада омад* (С. Улуғзода, Навобод). *Аз пушти девор овози гирьяолуди модарон баланд шуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дере нагузашта ман сахт касал шудамондам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

‡ III. Дар назм ва нутқи гуфтугӯӣ мубтадо баъзан баъд аз хабар, меояд.

*Фаръёд бардошт
Он шери ғуррон;
— Ин хонаи кист?*

(М. Миршакар, Шеърҳо).

*Кўфт ногоҳ касе дари моро,
Аз паси он майор шуд пайдо.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

ХАБАР

Хабар яке аз сараъзоҳои ҷумла буда, аз тарафи гуянда тасдиқ ё инкор карда шудани қору ҳаракат, амал, ҳолат ва ё аломати мубтадоро ифода менамояд.

Хабарҳо аз руи ифода ба ду гурӯҳи қалон — ба хабари феълӣ ва хабари номӣ ҷудо мешаванд.

А ХАБАРҲОИ ФЕЪЛӢ

Ҳамаи сифаҳо ва шаклҳои гуногуни феълӣ бевосита хабари феълӣ шуда меоянд.

Хабарҳои феълӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) Хабарҳои феълӣ содда, б) Хабарҳои феълӣ таркибӣ.

Хабарҳои феълӣ содда ба воситаи шаклҳои соддаи сифаҳои феълӣ ифода меёбанд.

а) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи хабарӣ:

*Пои пиёда меравам,
Роҳ кушода меравам,
Даст надода меравам,
Дохунда қаҳрамон мешам.*

(С. Айнӣ, Дохунда)

Вай пиширросзанон аз ҳамнишиниаш мепурсад (С. Улуғзода, Навобод) *Онҳо ба ҳавличаи даруни манзили Абӯалӣ медароянд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Вай боз китоби дигареро ба даст мегирад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Мо ба сайргоҳ рафтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Агар хабар бо такрори феълҳои содда ифода ёфта бошад, таъкид ва давомнокии амалро мефаҳмонад. *Мо метозем, метозем, ҷони худро мебозем* (С. Айнӣ, Гуломон).

б) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи амрӣ: *Ту минбаъд ба пеши Султонпоширо нарав...* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо) — *Шумоён ба дӯконатон раветон* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Бубин, шӯълаҳои алав дар санғо бозӣ мекунанд* (П. Толис, Ҳикояҳо).

в) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи эҳтимолий:

Корашон нашудагист ё ягон қори дигар *баромадагист* (С. Айнӣ, Марги судхӯр) *Ҳозир баъд аз як-ду дақиқа меомадагист* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

г) Ба воситаи шаклҳои соддаи сифаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ:

*Гар биравӣ ту ба тамошои боғ,
Мекунӣ аз бӯй муаттар димоғ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Охир, хона равам, мӯйсафед хеле тағин карда буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Гӯед, ба рафиқ капитан ҳам хӯрок биёранд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

ИФОДАИ ХАБАР БА ВОСИТАИ ФЕЪЛҲОИ ТАРҚИБӢ

Ҷ Феълҳои таркибӣ дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд. Мисолҳо: *Вай гапҳоиро гуфта гирифт. Садаф мактубро ба модараш хонда дод Онҳо дар рӯ ба рӯ, дар қатор шиштан гирифтанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз осмон чакраҳои калон-калони борон боридан гирифт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ХАБАР ШУДА ОМАДАНИ СИФАТҲОИ ФЕЪЛИ

Шаклҳои гуногуни сифати феълӣ бо феълҳои ёридиханда ва бандакҳои хабарӣ ҳамчун феълҳои тасрифӣ хабар шуда меоянд.

Хабар шуда омадани сифати феълӣ замони гузашта: *Заминҳо шудгор кардагӣ, порӯҳои маъданӣ ва маҳаллӣ андохтагӣ, пунбадона кашондагӣ ва тоза кардагӣ, молаю сихмолаҳо дар сари замин ба кор ҳозир, формалин дар зарфҳо андохта мондагӣ, сеялкаҳо ҳама тахт* (С. Улуғзода, Навобод). *Чаро қавақҳоятон гирифтагӣ?* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар як-ду соат анборхона ранги хонаи истиқоматӣ гирифт, намаду гилем андохтагӣ, сандуқ ва кӯрпаю болиштҳо дар кунҷак ҷо кардагӣ, сӯзани тиллоранг дар девор ва чакману ҷомаи нави падарам дар мехҳо овехтагӣ, ҳама чиз тахт ва ҷо ба ҷо, хона озода ва гарм* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аксарияти талабагон чаҳор-панҷ сол хондагӣ, маълумоташон аз ман зиёд буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хели дигари сифати феълӣ замони гузашта ҳам дар ҷумла ба вазифаи хабар омада метавонад:

— Дар кӯҳу дар дашт,
Лола расида
Дар боғу дар кишт
Сабза дамида

(С. Айнӣ, Докунда).

Қамоли тоҷикистонӣ расида,
Ба боғаш лолаҳои нав дамида,
Бадахшонӣ рубоаш ҷӯр карда,
Ғами дерина аз дил дур карда....

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Хабар шуда омадани сифати феълӣ замони ҳозира.
Духтари тоҷик мо хонанда дар тӯи тӯем.

То даме ки башар бувад зинда,
Ту намирандаӣ, намиранда.

Абӯ ғирёну лолаҳо хондон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Хабар шуда омадани сифатҳои феъли замони ҳозира-оянда ва оянда: «Посбонҳо пеши роҳи ҳезумкаши саҳарҳез»-ро доштани мешаванд, вай аз болои ҳезум як халтачаро гирифта гурехтани мешавад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Духтари шумо халтачаро гаштани (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

*Мо шоҳиди ин манзар, бинандаи ин маҳшар,
Созанда аз ин ахтар, уфтода дар ин тӯфон.*
(А. Лоҳутӣ).

Вақте ки Норбой Каркӣ рафтани шуд, инро таъин кард (С. Айни, Ёддоштҳо). Амир бо муллоҳои калон маслиҳат карда, мардумро шурондани шуд. (С. Айни, Ёддоштҳо). Ман бугчаро аз дасти ӯ гирифта мондани будам (С. Айни, Марги судхӯр). Гурӯҳе.. ризо ба қазо дода, Бухоро рафтани шуданд (С. Айни, Одина). Садои мотор канда-канда мебаромадагӣ шуд (П. Толис).

Хабар шуда омадани маслар: Борон дар боридан буд, аммо колхозчиён аз пахтачини сар намебардоштанд (С. Айни, Ҷашни таъриҳӣ). Ҷӯпонбачагон дар давидан, оҳубаррагон дар рамидан (С. Айни, Ғуломон). Мақсади мо шуморо дидан (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Б.И 2 ХАБАРҲОИ НОМӢ

Хабарҳои номӣ ба воситаи ҳиссаҳои мустақили номии нутқ ва ёридиҳандаҳои феъли ифода меёбанд:

1. Бо бандакҳо хабар шуда омадани исмҳо дар забони адабии ҳозира хеле бисёр дучор мешавад:

Онҳо студентонеанд, ки ҳар сол ба ғунучини пахта ёри медиҳанд. («Тоҷикистони Советӣ»).

Исмҳои хос ва ҷинс дар якҷоягӣ бо ёридиҳандаҳои феъли гурӯҳи калони хабарҳои номиро ташкил медиҳанд:

а) Ба воситаи феъли ёридиҳандаи «будан» ва исм хабари номӣ ташкил меёбад: *дасташ даст набуд, оҳан буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Оянда Қорӣ-Ишкамба буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ин саройбони сарои „Кавказ“ буд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Салим азои комсомол мебошад. Ин мард Амонов буд* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Бо феъли ёридиҳандаи «шудан» якҷоя хабар шуда омадани исмҳо:

*Ду-се рӯзе шудам меҳмони Дарвоз,
Намудам сайри ҳар бӯстони Дарвоз.*

(А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо).

Бисёр колхозҳо миллионер шуданд.

в) Бо феъли «ҳаст» якҷоя хабар шуда омадани исмҳо ва дигар ҳиссаҳои нутқ:

Ман муаллими мактаби миёна ҳастам (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

*Шумо, эй навҷавонони зафарманд,
Ба мулки худ чу чон ҳастед пайванд.*

(Р. Озод, Маҷмуаи шеърҳо).

II. Хабар шуда омадани сифат. Хабар шуда омадани сифатҳои асли дар адабиёти бадеӣ характернок мебошад: Сифатҳо ба вазифаи хабар баъзан танҳо, баъзан дар якҷоягӣ бо бандакҳо ва ёридиҳандаҳои феълӣ меоянд: *Ҳаво соф* (С. Айнӣ, Дохунда). *Шаб торик* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳавлӣ калон ва имораташ зебо* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дарёи Ваҳш пуроб* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисёр фораҷ, садаҳо, бедҳои қади ҷўйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сап-сафед гулпуш* (С. Улуғзода, Навобод). *Сари кӯҳ мисли дашт ҳамвор* (С. Улуғзода, Навобод). *Қишлоқ хурд-тарак* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай одам ғалатӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чашимонаш калони гусфандӣ, пешониаш кушоди беоқинг буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳавои пагоҳирӯзӣ соф ва беғубор* (С. Улуғзода, Навобод).

III. Хабар шуда омадани шумора. Шумораҳои миқдорӣ ва тахминӣ дар якҷоягӣ бо нумеративҳо, ёридиҳандаҳои феълӣ ва бандакҳо хабар шуда меоянд. Аммо доираи ба вазифаи хабар омадани шумора нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ тангтар аст: *Ҳозир онҳо шаш нафаранд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Аспақиҳои туркман тахминан даҳ-дувоздаҳ нафар буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ду понздаҳ — як сӣ* (Зарбулмасал). *Соат ёздаҳ шуд...* (С. Айнӣ, Ятим).

IV. Хабар шуда омадани ҷонишин. Ҷонишинҳои шахсӣ дар ҷумла гоҳо бе бандак ва гоҳо бо бандак хабар шуда меоянд: *Сардори бригадаи чорӯм — ман* (Аз газета).

*Эй лолаи боғу сарви озодаи чаман,
Ширини ҳунари туию Фарҳоди ту — ман.
Маҳбубаи шўҳи ман, Ҳабиби ту манам,
Дилдодаи чеҳраи базеби ту манам!*

(Ҳабиб Юсуфӣ, Маҷмуаи шеърҳо).

Дар ҷумла ҷонишинҳои саволии кӣ ва чӣ низ ба вазифаи хабар меоянд: Ин киёфани табассумомези Латифро дида, аспашро андак сушт кард ва бо чӣ гуна ҳаёле наздик шуд.

— *Ту кистӣ?*

— *Одам* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

— *Маълум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас будаед?* — *гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:*

— *Номатон чист, холаҷон?*

— *Номи ҳозираам Гуландом аст, аммо модарам ба ман Зебо ном ниҳода будааст* (С. Айнӣ, Ғуломон).

— *Ин гандум аз они кист? — гуфта пурсид аз мардум амлокдор, як замин гандумро нишон дода.*

— *Аз они ман, — гуфт як кас аз миёни мардум пеш омада*

— *Номат чист? — гуфта пурсид Мирзо аз он кас (С. Айни, Фуломон).*

V. Дар чумла зарф якҷоя бо феъли ёридиҳанда ба вазифаи хабар меояд: *Нуралӣ бошад, дар ҳамон ҷо ҳозир шавад (С. Улуғзода, Навобод). Рӯзи дигар Нуралӣ ... соати даҳ ҳозир гардид (С. Улуғзода, Навобод). Хобидан ҳоло барвақт буд (С. Улуғзода, Навобод).*

VI. Қалимаҳои тақлиди овозӣ ҳамроҳи ёридиҳандаҳо ба вазифаи хабар меоянд: *Занони амакзодаҳоям баъд охир ошкоро ғур-ғур мекардагӣ шуданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бинои омӯзишигоҳ монанди хонаи занбӯр ғуввас мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вақти ғуруби офтоб дари кӯчаи Қодир тақ-тақ шуд. (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Вай ҳар дам бе сабаб ҳангос мезад (С. Улуғзода, Навобод).*

VII. Баъзан нидо бо феъли ёридиҳанда дар чумла ба вазифаи хабар меояд: *Муйсафедон ва занон оҳ кашиланд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).*

ТАРҚИБИ ХАБАРҲОИ НОМӢ

ХАБАРҲОИ НОМИИ СОДДА.

1. Хабарҳои номии содда бо калимаҳои мустақилмаъно ифода меёбанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва мафҳумҳои предметонидашуда иборатанд: *Садаҳо, бедҳои қади ҷуйбор сабз, дарахтони бодому зардолу сап-сафед гуллуш (С. Улуғзода, Навобод).*

Хабарҳои номии содда дар ду шакл — бе бандак ва бо бандакҳои хабарӣ омада метавонанд: *Ҳаво соф (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай одам аст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

2. Хабарҳои номии таркибӣ аз ҳиссаҳои номи ва ёридиҳандаҳои феълии ташкил меёбанд. *Ёдгор баргашта ба ҷои худ нишаста, ба падараш нигоҳ кард (С. Айни, Дохунда). Вай юрист буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ҳама миёнҳоро баста, ҷомаҳоро пӯшида тайёр шуданд (С. Айни, Фуломон). Модарам аз падарам даҳ-понздаҳ сол ҷавонтар буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Падарам ба синну сол аз вай ҳашт ё даҳ сол хурд будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Гулрӯ сурх шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ҷӯбдорҳо ба ӯ наздик мешаванд (С. Улуғзода, Қалтақдорони сурх). Ҳар ду ҳам хомӯш буданд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Осмон кабуд ва соф буд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).*

ТАРКИБҲО ВА ИБОРАҲОИ ГУНОГУН БА ВАЗИФАИ ХАБАРИ
НОМИ МЕОЯНД:

Зайнаб ба ҳадди балоғат расидагӣ буд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Обу озуқа дар зиёд шудан буд* (С. Айни, Чашни таъриҳӣ). ... *Дар Тошканд бозори ин молҳо дар авҷ аст* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Як навъи хабарҳои таркиби бо феълҳои номи ва пешояндҳои ифода меёбанд: *Сайру тамошо ба охир расид* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай бо ёри мо ин «сохтмон»-ро дар давоми як рӯзи кӯтоҳи зимистон ба анҷом расонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳисси кунҷқовии Рустам ба ҷунбиш омад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо бисёр ба танг омадем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз афташ, вай ҳам монанди ман Ершовро ба хотир оварда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падару модарам низ ин талаби фарзанди маҳбуби худро ҳаққонӣ мешумурданд ва то ҳадди имкон ба ҷо меозарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо аз ин хаёли худ ба даҳшат меомадем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ХАБАРҲОИ ЧИДА

Дар ҷумла ду ва ё зиёда хабарҳо ба мубтадо тобеъ шуда бошанд, хабарҳои чида номида мешаванд: *Хабарҳои чида аз руи тарзи ифода ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: Хабарҳои чидаи феълӣ ва хабарҳои чидаи номӣ.*

1. *Хабарҳои чидаи феълӣ.* Агар дар ҷумла хабарҳо ба воситаи шаклҳои гуногуни феъл чида шуда бошанд, хабарҳои чидаи феълӣ номида мешаванд:

*Аз ду сӯ абрҳои пурдаҳишат
Омаданду заданд сахт ба ҳам.*
(А. Қаҳҳорӣ, Шейрҳо).

Дар ин ҷо одам чизи надидагашро дид ва омӯхт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мавлон аз ҷояш давида хест ва ба пойгаҳ фаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар теппаҳои бекас танҳо мерафт ва менолид* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан хабарҳои чида ба воситаи феълӣ ҳол ифода меёбанд: *Ҳалим аз хоб бедор шуда, ба берун баромада ба тарбияи ҷисмонӣ машғул шуд.*

2. *Хабарҳои чидаи номӣ:* *Мусобиқа васеъ, оммавӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Мунира хайрон, оқиз ва парешонҳол* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаво тару тоза ва бисёр фोरам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ба ҷунбиш мавҷи дарьёӣ, ба лағжиш реғи сахроӣ,
Ҳунарманду ҳунарпеша зи сар то ноҳуни пой.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Вай зирак ва бофаҳм аст (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Хабарҳои номини чида бо ёридиҳандаҳои будан (буд), шудан (шуд) ва ғайра низ меоянд. Ёридиҳандаи феълии «будан» баъзан бо хабарҳои номини чида такроран зикр меёбад ва баъзан такрор наёфта, ба хабари чидаи охири якҷоя меояд, ки дар ҷунин маврид вай ба ҳаман хабарҳои номини чида вобаста ва мансуб мебошад:

Осмон кабуд ва соғф буд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ин ҳам талх ва ҳам бадмаза буд* (С. Айнӣ, Одина). *У сурх-чаруӣ, мешчаши, хурмоириш, бадабрӯӣ ва дарозмижгон буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Харҳои ҳезумкашон лӯғар ва заиф буданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Об хунук ва соғф буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Пушокҳои ба инҳо нӯшондашуда ҳам шоҳӣ ва ҳам бахмали ҳафтранги Бухоро буд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Баъзан ҳам мубтадо ва ҳам хабар баробар чида шуда меоянд:

Занон, духтарон, канизон, ғуломон ғусфанд медушиданд, гуппӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва раван мегудохтанд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ҶОИ ХАБАР ДАР ҶУМЛА

Хабарҳо дар охир, мобайн ва аввали ҷумла меоянд.

I. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар одатан дар охири ҷумла меояд: *Падари вай юрист буд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Собир аспро ба саисхона дароварда баст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳаво боронӣ ва дим буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Дар аввали ҷумла омадани хабарҳо асосан барои асарҳои манзум характернок мебошад. Баъзан дар нутқи мазмунан нақлшудаю диалогҳо ҳам дар ҷои якҷум омадани онҳо мушоҳида мешавад:

*Шуд баланд оҳанги шӯхи дойра,
Чур шуд қарсақзаниш мо ба он.*

(А. Баҳорӣ, Шеърҳо)

*Омаданд одамон гурӯҳ-гурӯҳ
Чун сипоҳи азими пур зи шукӯҳ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

III. Дар байни ҷумла омадани хабарҳо низ бештар ба асарҳои манзум хос аст:

*Аспи оҳантан равон шуд боз дар раҳ барқвор,
Он ҷу сарбозу қўшунаш ин вагонҳои қатор.*

(А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо).

*Халқи тоҷик, бишнава аз шоир
Қиссаи Тешибаи боғайрат.*

(М. Миршакар, Шеърҳо ва достонҳо).

*Душмане гар по ниҳад дар хоки мо, бар дафти вай
Бар сари мардони майдон қаҳрамонӣ мекунӣ.*

(А. Деҳотӣ, Шеър ва ҳикояҳо).

МУВОФИҚАТИ ХАБАР БО МУБТАДО

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хабар бо мубтадо, одатан, аз рӯи шахс ва шумора мувофиқат мекунад.

Мувофиқати хабар бо мубтадо ба таври зерин ифода меёбад:

1. Қонишинҳои шахси якӯм, дуйӯм ва сейӯми чамъ мубтадо шуда омада бошад, хабарҳо ба онҳо мувофиқат мекунад:

Мо бо Ерматов нигоҳ карда нишастем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо ба сари пули Меҳтарқосим расидем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Онҳо видоғ мекунад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Онҳо ба лаби лойдони кушишгоҳ расиданд* (С. Айни, Ғулмон). *Шумоён ба дӯконтон раветон, ман, ҳозир расида меравам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Баъзан ба ҷои қонишини шахси дуйӯми танҳо — ту барои эҳтиром шакли чамъи он — шумо ҳамчун мубтадо кор фармуда мешавад, ки дар ин ҳолат хабар низ дар шакли чамъ меояд: — *Шумо ба киштзорҳо як назар андозед, хеле нағз мешуд*, — ба саволи Юнусбой ҷавоб нагардонда суханаширо давом дод (С. Улуғзода, Навобод). — *Шумо ба ин нону об, коғазу қалам оварда диҳед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Агар дар ҷумла қонишини ҳама ба вазифаи мубтадо омада бошад, хабар низ дар шакли чамъ меояд:

Ҳама аз оқиби Пулод рафтанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама қоҳ-қоҳзанон хандиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳама ба ҳар тарафи қишлоқ асп давонданд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳама хо-мӯш монданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар ҷумла мубтадо шахсро далолат карда, дар шакли чамъ омада бошад, хабар ҳам дар шакли чамъ омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Пахтакорони мутахассис ниҳолҳои навхези пахтаро, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, дугона ва ягона мекарданд. Деҳқонон, ки он анбори пурборро диданд, ҳар чанд сухани Сафар Ғулмуро боварнакарда бошанд ҳам, як дараҷа тасалли ёфта, гур-гурқунон баромада рафтанд (С. Айни, Ғулмон). *Калонсолон оҳиста-оҳиста, бачаҳо давон ба тарафи ҷӯйбори калон рафтанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Сиёсатдонҳои Бухоро ҳам ҳамин фикри охириро қувват мебуданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

3. Агар дар ҷумла исми ҷомеи мардум мубтадо шуда ояд, хабар дар шакли чамъ омада, бо он мувофиқат мекунад:

Мардум ба пахтакорӣ одат карда, роҳҳои ҳосилкӯбиро нағз омӯхта буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Мардум, ки аз оҳу вои Эргаш ба раҳм омаданд, давида рафта, аз ҷилави аспи Урмон-Полвон гирифта хостанд, ки аз сари Эргаш ӯро дуртар кашанд (С. Айнӣ, Ғуломон). Мардум аз ваҳми ҷон ба каланд, зогнӯл ва табару тешаҳо ба вайрон кардани иморат даромаданд (С. Улуғзода, Навобод).

*Мардуми водии Ҳисор онро
Ҳасани аспбоз мегуфтанд.*

(М. Турсунзода, Ҳасани аробакаш).

*Мардум ба сари пахта баромаданд (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).
Мардум аскаронро пешвоз гирифтанд (С. Айнӣ, Дохунда).*

Калимаҳои халқ, отряд, гуруҳ, даста, тӯда, бригада ва ғайра низ ба гуруҳи исмҳои чомеъ дохил мешаванд ва дар сурати мубтадо шуда омадани онҳо хабарҳо баъзан дар шакли чамъ ва баъзан дар шакли танҳо ифода меёбанд:

Тудои коргарон ҷанӯз ба дари идора нарасида буд (С. Айнӣ, Одина). Тӯдаи сагон аз даруни деҳа ба ёбон баромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Тӯда ба шӯрои деҳа наздик расиданд (С. Айнӣ, Чашни таърихӣ). Қисса кӯтоҳ, гуруҳе ба хоки Фарғона расид (С. Айнӣ, Одина). Даста ба ҳаракат даромад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Даста аз худ гуруҳеро ҷудо карда барои зинда дастгир кардани он кас фирӯстод (С. Айнӣ, Ғуломон). Даста, ба тартибе ки мардуми мо домодеро ба хонаи арӯс ё арӯсро ба хонаи домод мебуданд, аз сарой баромада рафтанд (С. Айнӣ, Ғуломон). Гуруҳе ба ҷое, ки Азимшоҳ истода буд, расида омаданд (С. Айнӣ, Одина). Халқи қишлоқ ид мекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

4. Ибораҳо аз исм, зарф ва шумораи микдори ташкил ёфта, дар ҷумла ба вазифаи мубтадо омада бошанд, хабарҳои онҳо дар шакли чамъ омада, ба мубтадо мувофиқат мекунад:

Ду бача гапзанон ба сӯи ҳавлии Муқим равон шуданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ин ду ҷавон ҳам аз хурсандӣ дар нӯсти худ намеғунҷиданд (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). Якчанд кас аз чанд ҷои маҷлис чапак заданд (С. Айнӣ, Чашни таърихӣ). Ду ҷавон ду қатор аспи панҷтагири пеш меронданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Шаи бародари надарам аз модари дигар аз зани яқӯми бобоям буда, ҳамашон солхӯрда буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Се ҳазор аҳолии деҳаи мо оби чаиша менӯшиданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ду каси дигар дар ин ҷо монда ба чакалак даромаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

5. Агар шумораҳои тахминӣ бо исму нумератив ҳамчун ибора ифода ёфта, мубтадо шуда оянд, хабар ҳамеша дар шакли чамъ омада, бо мубтадои худ аз руи шахс ва шумора мувофиқат мекунад:

Чор-панҷ нафар бачаҳои майда дар атрофи пиразани хамидақо-
мат мисли парвона давр мезаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).
Ду-се нафар моҳигирон ба об тӯр андохта истода буданд
(А. Дехотӣ, Шеър ва ҳикояҳо). 15 — 16 нафар калонишавандаго-
ни қишлоқ намоён шуданд (С. Айни, Одина). 10 — 12 нафар мар-
дон хобиданд (С. Айни, Ғуломон).

6. Дар ҷумла мубтадоҳои мансуб ба шахс чида шуда бошанд,
хабар дар шакли ҷамъ ифода гардида, бо мубтадоҳои чидаи худ
аз ҷиҳати шакл ва мазмун мувофиқат мекунад: Падару писар —
Шодӣ ва Бобосафар аз аввали рӯз қарор доданд... (Ҷ. Икромӣ,
Шодӣ). Темур ва Қаробой ба якдигар нигоҳ карданд (С. Улуғ-
зода, Навобод). Ману Азизхон бошем, бисёр шод шудем (С. Улуғ-
зода, Субҳи ҷавонии мо). Пӯлод ва Камол боз ба сари дураҳа
омаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ману Ҳайрат аз маъракаи
ғўштингирӣ ба тарафи шаҳр равона гардидем (С. Айни, Ёддошт-
ҳо). Азизхон, Зебӣ ва ман бо шавқу ҳавас ғўш меандохтем
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

7. Исмҳои ҷондори ғайриинсон (номҳои ҳайвонот, парранда-
гон, ҳашаротҳо) дар шакли ҷамъ ва чида мубтадо шуда омада
бошанд, хабар дар шакли ҷамъ бо мубтадоҳои чида мувофиқат
мекунад: Ғусфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи
худ даромада осуда хобида буданд (С. Айни, Ғуломон). Буз ва
ғўсфандони сершуда ба «кавиша» қардан машғул буданд (С. Айни,
Одина). Хорпуштҳо, морҳо ва каждумҳо ҷонварҳои аз пай ҳаёт
давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд (С. Айни, Ғуломон). Аспҳо
дам гирифта фарбеҳ-шуданд (С. Айни, Ғуломон). Харҳои ҳезум-
кашон ҷунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеи гузашта
наметавонишанд (С. Айни, Ғуломон). Гунҷишкон чириққос ме-
заданд, каррокҳо кур кур мекарданд, мусичагон ва фохтакон ку-
ку меғуфтанд, зогҳо аз киштзори нав киштшуда барои худ дон
мекофтанд (С. Айни, Ғуломон).

8. Агар дар ҷумла мубтадо ба воситаи исмҳои ифодакунан-
даи предметҳои бечон дар шакли ҷамъ омада бошад, хабари ҷум-
ла дар бисёр мавридҳо дар шакли ҷамъ ва баъзан дар шакли
танҳо меояд: Суханҳои мӯйсафед ҳаёлҳои Шодиро зеру забар
карданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Шабҳо ҳоло хунук шуда буданд
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ярқҳо дар ҷояшон, дар ғўшаи
хона истода буданд (Х. Қарим, Ҳикояҳо). Ситорагон аз назарҳо
пинҳон шуданд (С. Айни, Дохунда). Тамони меваҳои гуногуни
Хучанд пухта расида буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Дарахт-
ҳои мевадори рӯидарича аз поини суфа аз об нахӯрдан сархушк
шуда монданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо
хирмани сабр ва шикебоши Биби Оишаро ба бод меод (С. Айни,
Одина). Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва
таҷрибадор карда буд (С. Айни, Одина). Ҳалқҳои ба пой одам
андохта мешудагӣ он ба дараҷае, ки рони одамро ғунҷонад, ва-
сеъ буд (С. Айни, Ғуломон). Киштзорҳо дар зери торикие, ки

одам-одамро дида наметавонист, монда буд (С. Айнӣ, Фуломон) Киштзорҳои атрофи Ҷилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт (С. Айнӣ, Фуломон). Қорҳо мувофиқи матлаб меравад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Гуфторҳои Раҳимҷон дуруст буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

9. Дар ҷумла мубтадо ба воситаи номи узвҳои инсон дар шакли ҷамъ ифода шуда бошад, хабари ҷумла бештар ҷамъ ва баъзан танҳо меояд: *Ҷашмони калони вай аз таъсири беҳобӣ андаке хурд шуда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Лабҳои Сафар ба лабҳои Зебӣ наздик меомаданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мӯйҳои дарози сиеҳи маҳин бофтагии вай дар вақти гулпизанӣ ба пеш меафтаданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҷашмҳо ба ҳам вохӯрданд* (Х. Қарим, Ҷикояҳо). *Лабҳои маҳини Зӯҳро монанди лабҳои одаме, ки вайро табу ларза ғирифтаистода бошад, ларзиданд, ҷашмонаш пур аз ашк шуданд* (Х. Қарим, Ҷикояҳо). *Мӯйҳо, ришҳо ва нохунҳои ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Ҷашмони аҳли сӯҳбат бо тааҷҷуб ба тарафи Алихон дӯхта шуд* (С. Айнӣ, Фуломон).

МУАЙЯНКУНАНДА

Он аъзои пайрави ҷумла; ки аломат, сифат, хусусият, муносибат ва соҳибиятро мефаҳмонад, муайянкунанда ном дорад. Муайянкунандаҳо аз ҷиҳати тарзи ифода аз пуркунанда ва ҳол фарқ карда ва дар таркиби мубтадо, хабар, пуркунанда ва ҳол меоянд, чунончи: *шамолӣ нарме вазида ёлу думи харро ба як тараф қач мекард* (Р. Ҷалил, Ҷикояҳо).

*Хонамон буд дар Ҷисори қадим,
Дар Ҷисори харобаи пурбим.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Дар мисоли якӯм калимаи нарм чун муайянкунанда дар таркиби мубтадо омадааст ва калимаи шамол ҳамчун мубтадо нисбат ба калимаи нарм муайяншаванда мебошад. Дар ҳамин мисол калимаҳои ёлу дум пуркунанда буда, калимаи хар муайянкунандаи онҳост.

Дар мисоли дуйӯм муайянкунандаҳои қадим, харобаи пурбим дар таркиби холи макон — дар Ҷисор воқеъ гардидаанд.

Муайянкунандаҳо аз ҷиҳати мавқеи синтаксисиашон ба муайянкунандаҳои изофӣ ва муайянкунандаҳои беизофа ҷудо мешаванд.

8-1 МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ ИЗОФӢ

Муайянкунандаҳое, ки ба воситаи бандҳои изофӣ (и) ба муайяншаванда тобеъ мешаванд, муайянкунандаҳои изофӣ ном доранд. Онҳо дар ҷумла, асосан, пас аз муайяншавандаҳо меоянд.

Мисол: Колхозчи ҷавон ба гап ҷамроҳ шуд (С. Улуғзода, Навобод). Музди хизмати Одина бисъёр кам буд (С. Айнӣ, Одина). Як автобуси сурхи лойолуд дар шоссе намоён шуд (С. Улуғзода, Навобод).

Муайянкунандаҳои изофӣ ба муайянкунандаҳои сифатӣ ва соҳибӣ ҷудо мешаванд.

МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ СИФАТИ

Муайянкунандаҳои сифатӣ сифат, хусусият ва ҳолати предметро ифода мекунанд. Мисолҳо: Як коргари гандумгуни чашму абрусӣ ҷаҳи баландқомат ба минбар баромад (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Мардонӣ калонсол ва ҷавонон таъқу каланду панҷшожа бардошта баромаданд (Улуғзода, Навобод). Шокирҷон ҷавони хушрӯй ва хушқаду баст буд (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). Сиёсатдонӣ соддаи мо дигар худдорӣ карда натавонист (Айнӣ, Қуллӣёт). Аробаҳои сербор ба роҳ даромаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Одами қулҷарфӣ китобро ба дасти ҷавонан дод (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Ин муайянкунандаҳо ба воситаи сифатҳои аслий ва нисбӣ ифода меёбанд.

Сифати аслий: У одами қоматпаस्त, ғафсбадани фарбеҳи риш-калон буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Бародарам ҷавони навраси хушқаду қомате шуда буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Саҳрои васеъ, биёбони хушк (С. Айнӣ, Фуломон). Онҳо як хонаи сиёҳи ҷудогона барпо карда буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Украинаи хурраму зебо,
Ҷашни таърихиат муборак бод!

(Суҳайлӣ Ҷавҳаризода, Шеърҳо).

Агар муайяншаванда ба воситаи исмҳои хурдӣ ва навозиш ифода ёфта бошад, он гоҳ муайянкунандаҳои сифатӣ ҳам баъзан дар шакли хурдӣ ва навозиш меоянд: Ҳавличаи хурдтараки онҳо аз лаби солор сесада-чаҳорсада қадам дуртар воқеъ шуда буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар ин асно як сангчаи бисъёр хурде аз ҳаво омада, ба сари синаи Ёдгор расид (С. Айнӣ, Дохунда).

Эй кафтараки сафедаки холгардан,
Моро ба ту як тӯҳмати ноҳақ кардан.

(Фольклор).

Сифатҳои таъкидӣ чун сифати аслий муайянкунандаҳои сифатӣ шуда меоянд: Бародарам куртаи сап-сафеди дароз пӯшидааст. Чойники суп-сурҳи қирмиши самоворчӣ шикаст. Инак, меҳмони нозанини мо қиёфаширо ғамолуд сохта, чашмони сипсиёҳи дурахшандаширо нимпӯш карда, ба оҳанги сӯзу гудоз алам, ҳасрат ва надомат таронаи нав сар кард (С. Улуғзода,

Субхи чавонии мо). *Қайҳо чаҳор атрофро барфи сап-сафед фаро гирифта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Як мӯйсафеди шалақлаққай қилиш ва таппонча свехтаи куп-кулӯла ва заб-зард даромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Сифатҳои аслии тақроршуда низ дар ҷумла ба вазифаи муайянкунандаи сифатӣ меоянд: *Ҷақраҳои калон-калонии борон ба болои бом ва тирезаҳо нақоразанӣ мекунанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҷашмони калон-калонии мешӣ, лабҳои дилкаш, гардани зебо ва сафед дошт* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Ҷои муайянкунандаҳои сифатӣ дар ҷумла. Ҳар як муайянкунандаи сифатӣ як ҷиҳати предметро (муайяншавандаро) муайян мекунад, яъне ягон сифати предметро нишон медиҳад. Як хусусияти муҳими муайянкунандаҳои сифатии изофӣ он аст, ки онҳо асосан пас аз муайяншаванда меоянд. Дар муайянкунандаҳои сифатии изофӣ, ки паси ҳам омадаанд, задаи мантиқӣ ба муайянкунандаи яқӯм меафтад. *Як шахси баландқомати зардинарӯи рангкандаи камхун ба минбар баромад* (С. Айнӣ, Ғулумон). Агар муайянкунандаҳои сифатии изофӣ дар таркиби мубтало омада бошанд, онҳоро муайянкунандаҳои гуруҳи мубтадо меноманд. Чунончи: *Дар ин ҳангом аз раҳнаи девор як русзани мавзунқомати қоқинарӯӣ пайдо шуда даромад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Як шахси баландқомати зардинарӯи рангкандаи камхун сухан кард* (С. Айнӣ, Ғулумон).

Дар ин мисолҳо калимаҳои мавзунқомати қоқинарӯӣ (дар мисоли яқӯм) ва баландқомати зардинарӯи рангкандаи камхун (дар мисоли дуйӯм) мубтадоҳои ҷумла — як русзан ва як шахсро муайян карда омадаанд ва бинобар ин ҳам онҳо муайянкунандаҳои гуруҳи мубтадо ба шумор мераванд.

Муайянкунандаҳое, ки дар таркиби хабар омада ҳиссаи номии онро муайян мекунанд, муайянкунандаҳои гуруҳи хабар номида мешаванд: *Модар кампири ҳамидақомати уччаки барҷомонда буд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *У як одами миёнақади сергӯшт ва гарданкӯтоҳ буд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин мисолҳо муайянкунандаҳои ҳамидақомати уччаки барҷомонда (мисоли яқӯм), миёнақади сергӯшт ва гарданкӯтоҳ (мисоли дуйӯм) ба қисми номии хабарҳои ҷумла — кампир ва одам тобеъ шуда, онҳоро муайян мекунанд.

Баъзан дар як ҷумла ҳам муайянкунандаҳои сифатӣ ва ҳам ғайрисифатӣ ба мубтадо ва ҳам ба ҳиссаи номии хабар тобеъ шуда омада метавонанд: *Ин одами ношинос ҷавони сафедруӣ буд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Масъалаи дуввӯм қабули аъзоёни нав буд* (С. Улуғзода, Субхи чавонии мо). Дар мисоли яқӯм муайянкунандаи сифатии ношинос ба қалимаи одам ва муайянкунандаи сифатии сафедруӣ ба ҳиссаи номии хабар, ба қалимаи ҷавон, дар мисоли дигар муайянкунандаи дуввӯм ба қалимаи масъала ва муайянкунандаҳои аъзоён ва нав ба ҳиссаи номии хабар, ба қалимаи қабул тобеъ гашта, онро шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Мисолҳо: *Пешони ман арақи сард баровард* (С. Улуғ. Субҳи ҷав мо), *Моҳи рамазони Бухоро як моҳи бисёр мураккаб буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин машинаи дина маро оварда мондагӣ машинаи дуйӯмини колхоз аст* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Марди пальтои чарминпӯш босаброна мунтазири ҷавби ман аст* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Падари ин сдам аз савдогарони пишовурӣ ва модараш бухороӣ буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Хонаи хола гуё ҳусни дигаре гирифт* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Он сӯи он гузар роҳи деҳаи Шириниён аст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Гоҳо ҳолатҳои пас аз хабари номӣ ва ёридиҳандаи феълӣ омадани муайянкунандаи сифатӣ низ дида мешавад, ки ин бештар ба забони китобатӣ хос аст. *У бачае буд хушрӯй, боадаб ва ақлсик. Зиёфате барпо гашт хеле бошукӯҳ* (С. Улуғзода, Навобод).

МУАЙЯНКУНАНДАИ НИСБӢ

1. Муайянкунандаҳои нисбӣ аз предмете сохта шудан ва ё ба предмете нисбат дода шудани сифати предметро ифода мекунанд: *Инак, дастгоҳи ҷубини дағалсехти бофандагӣ, ки лангараи ҳам аз санғҳои дағал аст, як сарбоз, як миқдор шоҳиро бевосита аз дастгоҳи канда мегирад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бинои хиштини сафеди шиғохона ба хонаи Қаримов наздик буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Пештоқҳои сангини устокорона сохташуда ҳайкалхоро аз таъсири барфу борон нигоҳ дошта, то рӯзҳои мо оварда расонданд* (А. Шукӯҳӣ, мақола). *Сарқор сумкаи чармин ва се чор китобу брошюраи дар дасташ бударо ба як тарафи рӯи столаш монда, Зебиरो ба нишастан таклиф кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Вай як марди миёнақадӣ қоқинаи синну солаш таги сӣ буда, ба кифтаи сумкаи чармин, ба миёнаш таппонча овехта буд* (С. Улуғзода, Навобод). *Дар яктоаши сандуқи нақшин, дар дигараи сандуқи калони оддии ҷубин меистод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

2. Муайянкунандаҳои нисбӣ ба маконе нисбат дода шудани предметро ифода мекунанд. *Ҷавони помирӣ ҷавоб дод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Асирони ҳирстӣ дар муддати як ҳафта 15—20 калимаро бо лаҳҷаи Эрон гап зада метавонистагӣ шуданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Марди бухороӣ ғамгиннишаста ҷазим боло мекунанд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Дар масофаи даҳ қақрим ба тарафи шимолу шарқии деҳаи мо Қирғизистони кӯҳӣ сар мешавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. Муайянкунандаҳои нисбӣ ба замон муносибат доштани предметро муайян мекунанд: *Ҳодисаҳои рӯзҳои баҳорӣ оҳиста оҳиста аз хотирҳо фаромӯш мешаванд. Ҳисоботи солони колхоз ҳам тамом шуд* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Саргузаштҳои ёздаҳсолаам ба ёдам меомаданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар забони адаби як гуруҳ исмҳо мавҷуданд, ки дар ҷумла муайянкунандаҳои сифатии нисбӣ шуда меоянд: *Соати тилло*, *Деги мис* (мисин), *куртаи ҷит*. Исмҳои тилло, нукра, ҷит, мис ва ғайра дар шакли сифати нисфӣ ҳамчун соати тиллогин, гушворай нуқрагин, деги мисин ва ғайра низ истеъмол меёбанд.

Шумораҳои тартибӣ ҳам муайянкунандаи нисбӣ шуда, қариб ҳамеша пас аз муайяншавандаи худ меоянд: *Ҷарҷии сейӯм дар бозор ҷар мезанад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ҷарҷии чорӯм хабар медиҳад* (С. Улуғзода, Навобод). *Ғалбери дуйӯм ҳам ба ҷуволӣ мулло Наврӯз даромад* (С. Айни, Ғулмон). *Муллои сейӯм хатро гирифта, пас аз он ки ду-се бор аз назараш гузаронид, дакка хӯрда-дакка хӯрда хондан гирифт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Чойхонаи сурх бо лампаҳои чилӯм равшан карда шуда буд* (С. Айни, Ғулмон).

Сифати феълӣ: Сифатҳои феълӣ дар ҳамаи замонҳо чи дар шакли содда ва чи дар шакли ибораҳо дар ҷумла ба вазифаи муайянкунандаҳои изофӣ меоянд:

1) Муайянкунанда шуда омадани сифати феълӣ замони гузашта: *Қампири соли гузашта вафот кардагӣ ба ёд омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Усто Мухтор як табақи калони сафолони нав аз хумдон баромадаро ба дасташ гирифта санҷида истода буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2) Муайянкунанда шуда омадани сифати феълӣ замони ҳозира-оянда: *Ба заминкани фақат ду-се кас меғунҷидагӣ Сафар даромада омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Суханҳои меғуфтагии худро фаромӯш мекунам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3) Ба вазифаи муайянкунанда омадани сифати феълӣ замони оянда: *Вай гапҳои гуфтани дошт* (С. Улуғзода, Навобод). *Даромади аз ин роҳ шудани ба ҳамин асп намерасад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Молҳои хоми дар ин корхона сарф шудагӣ: мис, биринҷӣ... буд* (С. Айни, Ғулмон). *Дарсҳои ҳафтаҳои оянда хонда шуданиро ба ӯ ба хубӣ мефаҳмондам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Фалокатҳои пас аз ин ба сарашон омаданиро ба ёдашон оварда, ҳой-ҳой мегиристанд* (С. Айни, Ғулмон).

4) Муайянкунанда шуда омадани таркиб ва ибораҳои сифати феълӣ: *Он ду нафари нав омада машқҳои сарф гирифта ба лаби ҷӯй мераванд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Шаҳси нав омада баъд аз маълум кардани усули нав гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Замини чанд сол дамгирифта ҳосили беандоза дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Ду каси дар ин ҷо монда боз аз сари нав ба ҷакалак даромаданд* (Р. Ҷалил, Хикояҳо). *Зӯғони дар шохӣ садаҳо нишаста аз гудоки автобус тарсида, ба ҳаво париданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Духтарони дар таги дастшӯ-як ҷамъшуда қий-қувқунон ба якдигарашон об мепошиданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҷавони дар поён нишаста чойро дам кард* (С. Айни, Дохунда). *Каси берун баромада зуд баргашта омад* (С. Айни, Дохунда). *Ин саволи ба оҳанги гилагузорӣ гуф-*

ташуда Қодирро ба худаи овард (Р. Чалил, Одамони ҷовид).
Халқи ба ҳяҷономада ба кӯча ва гузарҳо баромада буд (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ СОҲИБЯ

Муайянкунандаҳое, ки ба воситаи бандаки изофӣ ба муайяншаванда тобеъ шуда, соҳибият ва нисбат доштанро ифода мекунанд, муайянкунандаҳои соҳибӣ ном доранд. Ба вазифаи муайянкунандаи соҳибӣ исм, ҷонишин ва ҳамаи калимаҳое, ки предметро ифода мекунанд, омада метавонанд.

1. **Исми хос.** *Чашмони Зебӣ ва укаҳои Шодигул аз шавқу шодӣ мекурахшиданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Чашми Шодигул ба Вера ва шавҳари ӯ ғалтид* (С. Улуғзода, Навобод). *Чеҳраи Ҳоҷиумар саҳл равшан гардид* (С. Улуғзода, Навобод).

2. **Исми ҷинс.** *Сухани командир бо эътирозҳои сахт бурида шуд* (С. Айнӣ, Ятим). *Гуфтугузориҳои колхозчиён дар болои муваффақиятҳои имрӯзаашон мерафт* (С. Айнӣ, Чашми таъриҳӣ). *Садои милтиқ ором гирифт* (С. Айнӣ, Одина). *Ҳавлии колхоз бо колхозчиён пур шуда буд* (С. Айнӣ, Чашми таъриҳӣ). *Сандалии меҳмонхона бо оташи ҳезуми зардолу сахт гарм шуда буд* (С. Айнӣ, Фуломон).

Осиё гӯяд суҳан,

Овози онро бишнавед!

Мавҷи дарё,

Ғурриши баҳри дамонро бишнавед!..

Гӯш кардам Шарқро

ҳам Нилро,

ҳам Гангро,

Нармдил хоки заминро пуртаҳаммул сангро,

Гӯш кардам...

Варзиши рӯди равон омад ба ёд,

Деҳани ман,

дар Ҳисори шодмон омад ба ёд,

Қуллаҳои барфпӯшии кӯҳсоронаш ба ёд,

Чашмаҳои нуқрамонанди хурӯшонаш ба ёд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Дили ман ошӯбни меҳри туст,

Чашми ман дорад аз руҳат партав.

(Ф. Ансорӣ, Шеърҳо).

Мардуми мо аробаро он вақт

Беҳтарин нақлиёт медонист.

(М. Турсунзода, Ҳасани аробакш).

*Азизи ман, гули хандони ин гулистон бош,
Миёни гулшани мо булбули ғазалхон бош.*

(Миршакар, Шеърхо).

Ҳамроҳи инҳо як зани ҷавони тахминан 24—25 солаи рӯйкушода ҳам буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Савораҳои он ба дарун дармаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Муайянкунандаҳои соҳибӣ ба воситаи бандакҳои соҳибӣ, ки ба ҷои ҷонишинҳои шахсӣ ва ҷонишинҳои нафсӣ-таъкидии худ кор фармуда мешаванд, низ ифода меёбанд. Ба ин вазифа бандакҷонишини «аш» серистеъмол мебошад: *Мижғони дарозаш беором мепарид (Х. Карим, Ҳикояҳо). Падарам ба писари понздаҳсолааш зорию тавалло мекард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Имрот сафед, тирезаҳои калон-калон бошад ҳам, аз тунукаи сафеди нуқраранг буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Кӯҳҳои сарбаландаш, оби софу ширинаш, насими диллисандаш, гулҳои нозанинаш ба кас илҳом мебахшанд (М. Миршакар, Шеърхо). Либосҳои аскарӣ ба ӯ хеле базеб афтада буд ва ҷашмони миҷгондарозаш ба кас нигоҳҳои ҷозибадор мекарданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).*

ҶОИ МУАЙЯНКУНАНДАҶОИ СОҲИБӢ

Муайянкунандаҳои соҳибӣ одатан пас аз муайяншаванда меоянд. Яке аз хусусиятҳои муайянкунандаҳои соҳибӣ он аст, ки муайяншавандаро фақат муайянкунандаи якҷум эзоҳ медиҳад. Аз ин ҷост, ки ҷои муайянкунандаҳои соҳибӣ дар ҷумла қатъӣ буда, ба ҷои ҳамдигар омадани онҳо имконнопазир аст.

Дар муайянкунандаҳои соҳибӣ муайянкунандаи якҷум муайяншавандаро эзоҳ медиҳад, муайянкунандаҳои баъдина яке дигареро муайян мекунад: *Рӯи ҳавлиши шӯрои деҳа бо одам нур шуда буд (С. Айнӣ, Ғуломон).*

2 МУАЙЯНКУНАНДАҶОИ БЕИЗОҒА

Муайянкунандаҳои беизоға ба муайяншавандаи худ бе бандакӣ изофӣ алоқаманд шуда, онро аз ягон ҷиҳат муайян мекунад. Ин муайянкунандаҳо ба хелҳои зерин чудо мешаванд.

1) МУАЙЯНКУНАНДАҶОИ БЕИЗОҒАИ СИФАТӢ

Муайянкунандаҳои беизоғаи сифатӣ ба воситаи сифатҳо ифода ёфта пеш аз муайяншавандаҳо меоянд,

*Қалонтар духтараш буд синни ҷордаҳ,
Аз ӯ хурдаш ба сол андар дувоздаҳ.*

(С. Вализода, Маҷмуаи шеърҳо).

Гирду атрофи бозсрҳои Тус сבודтарин ҷои ин шаҳрча аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Нағзтарин одамҳо ҳам баъзе хислатҳои аҷиб ва номафҳум доранд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ)

*Ильич, баҳодур, ту дар афсонаи моӣ,
Сарчашмаи ҷангидани мардонаи моӣ,
Маҳбуби дилу раҳбари фарзонаи моӣ,
Қаттолтарин марг ба бегонаи моӣ,
Пурзӯртарин аз ту касе нест ба даврон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

8) МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ АДАДӢ

Ин гуна муайянкунандаи беизофа одатан ба воситаи шумораҳои микдорӣ ифода ёфта, адад, микдори предметро муайян мекунад:

Ду каси дар ин ҷо монда боз аз сари нав ба чакалак даромаданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Ду нафар йигити аз офтоб сип-сиёҳ шудагӣ, мӯйсар ва ришашон расидагӣ бо гарони тамом аз ҷой хестанд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Мирзо Ҷоиди яксолаи сад тангари сӣ танга ҳисоб карда, ба маблағи 130 танга аз забони Бозор хати иқрорӣ навишт (С. Айни, Одина).

9) МУАЙЯНКУНАНДАИ ИШОРАТӢ

Ин хел муайянкунанда ба воситаи ишораҷонишинҳо ва ҷонишинҳои номуайяни ифода ёфта, ҳамеша пеш аз муайяншаванда ҷой мегирад: ... *Ана ин коғазҳо шаҳодат медиҳанд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Он муллобача ошноӣ ту будааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин гапҳои писараш Аҳмадҷонро гӯе каме хотирҷамъ карданд (Х. Карим, Ҳикояҳо). Ин ҷӯшон як бачаи дувоздаҳ-сездаҳсола буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирӣфт (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин чизҳо барояшон афсона барин менамуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Дар ҷумла ҷонишинҳои номуайяни низ муайянкунандаи беизофа шуда меоянд. *Ким-чӣ хел одамҳои сиёҳи шапкапӯш беҳаракат истода буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Оқибат ким-кадом хешовандони модаркалонам аз ҷониби ким-кадом одами ношинос Зебиро хостгорӣ кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Баъзе одамҳо ӯро дар дашти байни деҳаҳои Шоён ва Шаҳанд дидаанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Баъзе бачагон ба ман ким-чӣ гуна хатчаҳои русиро бароварда нишон доданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

БАЁНИЯ

Баёния як намуди муайянкунанда буда, муайяншавандаҳоро ба воситаи калимаҳои дигар шарҳу эзоҳ медиҳад:

*Ватанам—модарам барои ман
Зиндагонии чун шакар додаст.*

(Ф. Ансорӣ, Маҷмӯаи шеърҳо).

*Сардор — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсоягонаш ба кор барома-
да, ҳамаи ҳосилоташиро аз ҳама пештар ғундошта мегирифт
(С. Айни. Ғулмон). Зан — Зулайхо писарчаи ширмакаи —
Фаррухро ба пушташ баст (С. Айни, Ёддоштҳо).*

*Ҳамроҳи Нозим равон шуд,
Ба сӯи шаҳри мо — Балҷувон.*

(С. Валъзода, Маҷмӯаи шеърҳо).

*Янғаам — Каромат бо ёри шавҳараш, модараш ва мо —
бачаҳо ҳар рӯз аз ду-се нӯд орд нон ва се бор дар ду дег таом
менухт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Хоҳари вай — Рашиан
ҳам бародарам Азизхон аз муҳаббати падару модар сӯишти-
фода менамуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар ҷумла баъ-
зан ду ва ё зиёда калимаҳо ба воситаи изофа таркиб ёфта, аз
калима ва ё гурӯҳи калимаҳои дар аввали ҷумла омадаро шарҳ
медиханд:*

*Бо амри Ватан — модари мушфиқ — ба маҳорат,
Уро зада нобуд намудем чу оташ.*

(А. Шукӯҳӣ, Маҷмӯаи шеърҳо).

*Шаш бародари падарам аз модари дигар — аз зани якӯми бо-
боям буданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай зан ду фар-
занди хурдсол — як духтар ва як писар доштааст (С. Улуғзо-
да, Субҳи ҷавонии мо).*

МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ ЧИДА

Дар ҷумлаҳои содда якчанд муайянкунанда пай дар ҳам омада бошанду аз онҳо муайянкунандаи якӯм ба муайяншаванда ба воситаи изофа тобеъ гардида, муайянкунандаҳои дигар бе бандаки изофӣ омада бошанд, ин гуна муайянкунандаҳоро муайянкунандаҳои чида меноманд. Муайянкунандаҳои чида гоҳо ба воситаи пайвандакҳои гуногун ва баъзан бо интонация ба якдигар алоқаманд мешаванд: *Қаторкӯҳҳои кабудчаранг, зардҷаҳол ва сурхҷаҳол сар ба фалак мекашид* (С. Айни, Одина). *Ин ҳаёлҳои талху ширин, ин ғумонҳои неку бад ва ин васвасаҳои пурташвиш, ки ҳеҷ ошиқи шайдог аз худ дураш кар-*

да наметавонад, Одинаи бехонумонро ором намегузошт (С. Ай-
нӣ, Одина). Ин овози ҷарангосии тару тоза ва хушҳол бо худ
қувваи наверо ҳам овард (П. Толис, Ҳикояҳо). Шокирҷон ҷавони
хушрӯй ва хушқаду баст буд (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). Марди ваз-
нин, қавиҳайкал, хушрӯй аз болои ҷомаи пахтадори сурх рӯймол
ва тасма баста гирифта буд (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). Муҳочирони
ғармӣ, дарвозӣ, хучандӣ, протеппағӣ, фарғонағӣ ва дигарон дар
он ҷо ҷой гирифта буданд (С. Айнӣ, Дохунда). Ҳар ду бародар
пири қоматҳамидаю афтадоҳол буданд (Р. Чалил, Ҳикояҳо).

МУАЙЯНКУНАНДАҲОИ ПАЙ ДАР ПАЙ

Муайянкунандаҳое, ки пай ҳам омада бо изофа ба ҳам ало-
қаманд шудаанд ва яке дигареро муайян ва ё пурра мекунад,
муайянкунандаҳои пай дар пай ном доранд: *Биёбони васеи бе-
долу дарахтро теппачаҳои реғи сурх фаро гирифта буданд*. Та-
рафи шарқии рӯи ҳавлии берун пушти ҳавлии дарун буд. Наси-
ми шабонаи тобистонӣ дар бадани одам монанди дасти маҳбу-
бони нозукандом нарм ва форам мерасид. Дар майдони бозори
ғўсфанди Ғиждувон каси бисъёр ҷамъ шуда буд. Сардори дастаи
мусаллаҳ даридачомагонро амр фармуд. Дарвозаи яқтабақси
Бобособир аз дарун занҷир буд. Ҳамаи мардуми деҳа ба кӯча ғун
шуда буданд. Раиси шӯрои ҳосилот акт навиштан гирифт
(С. Айнӣ, Фуломон).

ПУРКУНАНДА

Аъзон пайраве, ки бо хабари ҷумла муносибатҳои гуногун
дорад, пуркунанда номида мешавад. Дар ҷумла пуркунан-
даҳо асосан бо исм ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода меёбанд. Ало-
қаи пуркунандаҳо бо хабари ҷумла бо ду роҳ ба амал меояд:
1. Ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо, пасояндҳо);
2. Бо роҳи ба хабари феълӣ тобеъ шудани исмҳо.

Пуркунанда дар забони адабии тоҷик мувофиқи аломатҳои
грамматикии, маъно ва муносибати ба хабари феълӣ доштаи худ
бевосита ва бавосита мешавад.

ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА

1. ПУРКУНАНДАИ БЕВОСИТА ВА РОҲҲОИ ИФОДАИ ОН.

Пуркунандаи бевосита предметеро нишон медиҳад, ки
таъсири ҳаракати хабари бо феълӣ гузаранда ифодаёфтаи ҷумла
ба он мегузарад: *Дар ин сурат бояд ӯ сартароширо зидтар
кор мефармуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Инҳо канал сохта ис-
тодаанд* (С. Улуғзода, Навобод).

Пуркунандаи бевосита мохияти луғавӣ ва маъноӣ феъли гузарандаро пурра ва равшан менамояд. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби ҷумлаи хабараш аз феъли гузаранда сохташуда мавҷуд будани пуркунандаи бевосита як ҳодисаи ҳатмии грамматикӣ ба шумор меравад.

Пуркунандаи бевосита ҳамчун аъзои пайрави ҷумла ба мафҳуми муайян ва ё умумӣ соҳиб аст. Аз ин рӯ, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфтани наёфтани он на танҳо ба феълӣ гузаранда, балки ба маъноӣ предмети пуркунандашуда низ дахл дорад. Бинобар ин пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати ташаккули бӯи бо воситаҳои грамматикӣ ду намуд дорад:

а) Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта.

б) Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта.

1. Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта бо пасоянди «ро» сурат ёфта, предмети муайяно нишон дода, ба саволҳои **киро?** **чиро?** ҷавоб мешавад. *Шофёр цементро ба анбори колхоз рехт* (С. Улуғзода, Навобод). *Офтоби тобистон замиро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Саройбон лампаро бардошт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Вай дарҳол модари худро ба хотир овард* (Ф. Ниёзи, Вафо).

Дар забони мо калимаҳои муайяне мавҷуданд, ки дар сурати ба вазифаи пуркунандаи бевосита омадан ҳамеша бо пасоянди «ро» сурат меёбанд. Ба ин гуруҳ калимаҳои зерин дохил мешаванд:

а) Исмҳои хос: *Гулрӯро аз ҳафтсолагӣ ба мактаб доданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Шодӣ Каримабонуро нағз мешинохт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин сухани модар Сафарро боз ба фикри андешаҳои дигар роҳӣ кард* (Ф. Ниёзи, Вафо).

б) Исмҳои ҷинс, ки шахсро ифода мекунад: *Писару модар боборо то берун гусел карданд* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Колхозчиён бригадирро ба депутатӣ пешниҳод карданд* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

в) Ҷонишинҳои шахсӣ: *Мо дар пеши ҷароғ ӯро дидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Вай ба раисӣ тӯро ном гирифт* (С. Улуғзода, Навобод).

Агар дар таркиби пуркунандаи бевосита бандаки соҳибӣ бошад, пуркунанда ҳамеша бо пасоянди «ро» сурат меёбад. *Бояд акун ҳикматашро фаҳмида бошед* (С. Айни, Марги судхӯр). *Содиқҷон каландашро ба вай дод* (С. Улуғзода, Навобод). *Шайпурнавоз шайпурашро навохт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дигарашро дар поёнтар ҳикоя хоҳем кард* (С. Айни, Марги судхӯр).

Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта на фақат бо як калима, балки бо гуруҳи калимаҳо, ки ҳамчун иборати синтаксисӣ ба вазифаи як аъзои пайрави тафсилии ҷумла меоянд, низ ифода гардида, бо пасоянди «ро» сурат меёбад. Бо пасоянди «ро» сурат ёфтани ин ибораҳо ба он далолат мекунад, ки онҳо ба як маф-

хуми муайян соҳиб шуда, чун воҳиди лексикӣ дар ҷумла вази-
фан як аъзои ҷумларо адо мекунанд: *Шодӣ тафсили воқеаи
Неъматовро пурсид* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Имрӯз мақсади ман
адреси хонаи Қорӣ-Ишқамбаро ёфтан буд* (С. Айни, Марги
судхӯр). *Дар Душанбе онҳо аробаи чорчархаи як асатирро
киро карда, ҷониби Ваҳш равон шуданд* (С. Улуғзода, Навобод).
Ман чақ-чақҳои уро завқ карда мешунидам (С. Айни, Марги
судхӯр). *Ин суҳбати гарму ҷӯшон риштаҳои робитаи он-
ҳоро ба ҳамдигар абадӣ кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевосита дар таркиби худ муайянкунандаи бе-
изофа (бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта) дошта бошад, ҳат-
ман бо пасоянди «ро» сурат меёбад: *Маҷлис ин масъаларо
ҳам ҳал кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Гулрӯ ин имову ишораро
фаҳмид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Писарам бошад, он дилу
гурдари надорад* (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ҷумла пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба хабарҳои
аз феъли ҳол сохташуда низ тобеъ шуда метавонад: *Самоворчӣ
сандалиро ба ҷояи гузошта, ба рӯяи кӯрпаро паҳн кард*
(С. Айни, Марги судхӯр). *Одами кулҷарӯӣ пальтояшро ка-
шида, ба дастӣ ҷавонзан дод* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Қалам ва
даводро гирифта, ба тоқча гузошт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷо-
ҷид). *Дилбар дастархонро гирифта, ба пеши модараш кушод*
(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Пуркунандаи бевосита предмети номуайяно нишон ди-
ҳад, бе ягон воситаи грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ меша-
вад. Ин гуна пуркунандаро пуркунандаи бевоситаи су-
ратнаёфта меноманд: *Дар сари зина аз ӯ гугурд пурсид*
(С. Айни, Марги судхӯр). *Дилбар дуруст ош хӯрда натавоност*
(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ширкат барои онҳо трактор харида овард*
(С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Файзи пагоҳӣ ба даштрӯя зебӣ
мебахшид* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳамеша бо хабари феъ-
лии ҷумла ҳампаҳлу меояд. Гоҳо ин пуркунандаҳоро аз қисми
номи феълҳои таркибӣ фарқ кардан мушкил мешавад. Дар ин
сурат исми назди феълро аз паҳлуи он дур кардан лозим аст.
Агар феъл маънои худро гум накунад ва он исм бо пасоянди
«ро» сурат ёбад, пуркунандаи бевосита будани исм собит ме-
гардад: *Барои магазини қишлоқ мол ҷудо кунонд* (Ҷ. Икромӣ,
Шодӣ). *Молро барои магазини қишлоқ ҷудо кунонд*.

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ҳам мисли пуркунандаи
суратёфта дар назди хабарҳои бо феъли ҳол ифодашуда омада
метавонад: *Ин ошхонадорҳо дар як ҷой оташдон кофта, дег
шинонда, ҳезум тайёр карда менишастанд* (С. Айни, Марги
судхӯр).

Феълҳои таркибии номӣ ва ибораҳои маҷозии феълӣ дар за-
бони мо хеле зиёд қор фармуда мешаванд. Бинобар ин дар вақ-
ти таҳлили пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маънои ин

гуна феълҳо эътибор додан зарур аст: *Ман аз паси дар гуш додам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Дар ҷумлаи мазкур таркиби «гуш додан» маънои маҷозиро ифода карда, ба ҷои феъли «шунидан» истифода шудааст.

Ба ҳамин тарик, ҳамаи исмҳои дар назди хабарҳои феълӣ омада пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта шуда наметавонанд. Як қисми ин калимаҳо (чи исми маъно ва чи исми зот) бо ҳамроҳии феълҳои ёридиҳанда омада, феълӣ таркибии номиро ташкил мекунад. Феълҳои хоб кардан, тараққӣ додан, истифода кардан, ваъда додан, ҷанг кардан, гап задан, фишор додан, дӯст доштан ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

ЉБО ҲИССАҲОИ ГУНОГУНИ НУТҚ ИФОДА ШУДАНИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТА

Пурқунандаи бевосита ғайр аз исм ва ҷонишинҳои шахсӣ боз бо ҳамаи ҳиссаҳои нутқ, ки дар ҷумла ба ҷои исм омада наметавонанд, низ ифода мегардад.

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта ва суратнаёфта аз ҷиҳати бо ҳиссаҳои нутқ ифода шудани худ каме фарқ доранд. Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқи мафҳуми предметӣ пайдокарда ифода шуда наметавонад. Аммо пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пурсишҷонишини ҷӣ ифода мегардад. Онҳо аз ҷиҳати бо ибораҳои ифода ёфтани худ низ аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Мо дар боло бо исмҳои шахс ва ҷонишинҳои шахсӣ ифода ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаётро дида будем. Акнун бо исмҳои ҷинси гуногун ифода ёфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаётро нишон медиҳем: *Модар оҳиста ба хона даромаду лампаро хомӯш кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Самоворчӣ бедор шуда дарро кушод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Хуруқвориҳоро дар хӯрҷин андохта... ба роҳ мебаромадем* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). ... *Аз дасти ман аспро гирифта, ба сарой даровард* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаётро наметавонад бо исмҳои маънӣ (абстракт) низ ифода ёбад: *Каримабону бо меҳмонҳо пурсуҷуро сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаётро ба ғайр аз ҷонишинҳои шахсӣ ва нафсӣ бо дигар ҳелҳои ҷонишин низ ифода меёбад:

а) пурсишҷонишинҳо: *Шумо киро ба худ муовин карданӣ* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Маҷлиси машваратии Москва ҷиро нишон дод* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

б) ҷонишини таъинӣ: *Юнус-бобо зуд аз матлаби Зебӣ пай бурда, ҳамаро ба кор даъват кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо)...

в) чонишини манфӣ: *Лекин ин ҳама оворагии онҳо ҳеҷ касро дилғир намекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) чонишини номуайян: *Ба ҳамин қишлоқ зада пеш карда омада, чандтоаширо дастгиру чандтоаширо қир карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Яке аз воситаҳои ифодаи пурқунанда бандакҳои соҳибӣ мебошанд, ки онҳо аксар ба хабари феълии ҷумла ҳамроҳ шуда меоянд:

*Наёвардам на дому донаи ҷодугарони ту,
На зулфони сиёҳи ту, на холи абрувони ту.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

... *ва бардошта ба рӯи суфа хобондандаш* (С. Айни, Дохунда).

Дар ин мисолҳо бандакҳои ам ва аш ба ҷои пурқунандаҳои маро ва ӯро омадаанд.

Бандакҳои соҳибие, ки ба вазифаи пурқунандаи бевосита меоянд, ба қисми номии хабари феълии таркиби низ васл шуда метавонанд:

*Имрӯз, ки инқилоб озодат кард,
Шуд рӯи ту чун фасли баҳорон хуррам.*

(М. Аминзода).

... *на танҳо аз пеши Мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш мекунанд.* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Пурқунандаи бевоситаи суратгӯфта бо шумора ва хелҳои он, ки дар ҷумла мафҳуми предметӣ пайдо кардаанд, ифода меёбад:

а) Шумораи ададӣ: *Шодигул нав ҳаждаҳро пур кард* (С. Улуғзода, Навобод). *Шонздаҳро пур кард, ба ҳабдаҳ қаддам монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) Шумораи ададӣ бо нумератив: *Командири отряд.. Лаптев аз одамонаш се нафарро назди худ талаб карда буд* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

в) Шумораи тартибӣ: ... *дигарашро пешин ва сейуминаширо шаб ба бемор менӯшонӣ* (С. Айни, Одина).

Ифодаи пурқунандаи бевоситаи суратгӯфта ба масдар ва иборани масдарӣ¹.

.. *хонданро соли гузашта тамом карда будам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Марди қаддароз на рафтавро медонист ва на нишастанро* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар забони тоҷикӣ зарфҳо ҳам мисли дигар ҳиссаҳои нутқ дар ҷумла мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратгӯфта омада метавонанд: .. *дар атрофаш*

¹ Оид ба иборани масдарии ба вазифаи пурқунандаи бевосита омада дар боби «Бо ибораҳои ифодагари суратгӯфтаи пурқунандаи бевосита маълумот дода шудааст».

аз санғоҳи нотарошида деворҳо сохта, болояширо бо хасу хошук пушида буданд (С. Айнӣ, Одина).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта мувофиқи хусусияти худ фақат бо исми ифода мегардад:

... ва шумо ба он чо ҳеч поку намеронед (С. Айнӣ, Марги судхур). *Сар медиҳаду сир намедиҳад* (Зарбулмасал). *Аҳмад дарс хонд ва дарс гуфт* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Меҳрмоҳ чароғ гиронд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп медавонанд* (С. Айнӣ, Марги судхур).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаёфта баъзан бо пуршишчонишини «чӣ» низ ифода ёфта метавонад: *Кӣ чӣ мегӯяд, фаҳмидан мушкил буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Нигори нозанин, дар ман чӣ дидӣ?

Кӣ дил дошо дил аз ман харидӣ.

(М. Турсунзода).

БО ИБОРАҶОИ ГУНОГУН ИФОДА ШУДАНИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТЬЁФТА

Яке аз хусусиятҳои забони адабии тоҷик алоқаи зичи калимаҳо дар дохили ибораҳои гуногун аст, ки одатан ин ибораҳо монанди як калима ҳамчун аъзои ҷумла бо ёрии воситаҳои грамматикӣ сурат ёфта, дар ҷумла ба вазифаи аъзои тафсилии он меоянд. Аз ин ру, пурқунандаи бевоситаи тафсилии ба воситаи ибораҳои изофӣ, беизофа, масдарӣ сифати феъли ва баъзе ибораҳои махсус ифода мегардад. Ҳамаи ин ибораҳо катъи назар аз таркиби худ ҳамчун як аъзои ҷумла бо пасоянди «ро» сурат ёфта, як гуруҳи синтаксисиро ташкил медиҳанд.

а) Дар забони адабии тоҷик иборати изофӣ шакли тараққиқардаи ибораҳо ба шумор меравад. Ин ибораҳо аз муайяншавандаю муайянқунанда иборат буда, ба вазифаи пурқунандаи бевосита оянд, бо пасоянди ро сурат меёбанд: ... *ҳеч набошад пули масолеҳашро диҳед* (С. Айнӣ, Марги судхур). ... *дар байни бригада ва звеноҳо кори мусобиқаро ба роҳ монда истодаам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). ... *гулкашиҳои маҳтобро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил меод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Давоми ахборотро хонд* (Ф. Ниёзи, Вафо). *Кори имрузаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). Одамони миршаб дар бом нақшии пой се касро ёфтанд (С. Айнӣ, Марги судхур). ... *пули қанду конфету оби дандонро дода равед* (С. Айнӣ, Марги судхур). ... *насим шохҳои пур аз гули марворидмонанди дарахтонро оҳиста-оҳиста меҷунбонд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Ибораҳои беизофа низ ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратъёфта меоянд. Ин гуна ибораҳо бештар аз исму ҷонишинҳои гуногун ва шумораҳо таркиб меёбанд: *Даррав ин фикрро*

ба амал овардам (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Аммо **ҳамин гапро** ба ҳеҷ кас маъқул карда натавонистам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **У ин гуна номро аз ин пеш нашунда буд** (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Як-ду кафғир** ошро барои ошхонадор дар дег мондам (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Бо трактор дар як рӯз ҳафт-ҳашт таноб замиро** чаппаву роста кардан мумкин буд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). **Ғанӣ як тӯда бачагонро ҳамроҳи худ овард** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ман ду-се нафар рафиқонамро ном бурдам...** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Баъзан дар таркиби ибораҳо муайяншаванда ҳам ба воситаи бандаки изофӣ ва ҳам бе ёри он ба худ муайянкунанда қабул карда, иборани омехтаре ташкил мекунад. Ин гуна ибораҳо низ ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонанд.

Сафар ин саҳифаҳои ҳаёти худро дар фикраи як-як варақ мезад (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Тамоми роға ҳеҷ як амалиёти душманро аз диққати худ берун намегузоштанд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Аммо қачи чашмаи ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод** (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Ба Раҳими қанд ду танга музди хизматашро супурданд** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

в) Иборани масдарӣ ҳам дар ҷумла чун аъзои тафсилии ҷумла ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омада метавонад. Масдар, чунон ки маълум аст, ҳам хусусияти исмӣ ва ҳам хусусияти феълӣ дорад. Аз ин сабаб, вай метавонад ҳамчун исми пуркунанда шуда ояд ва ҳамчун феъл ба худ калимаҳои гуногунро тобеъ гардонад. Бинобар ин дар дохили иборани масдарӣ ҳол ва пуркунандаҳои гуногун низ меоянд:

Ҳар ду гапзанон ба назди ҳавлии Зебӣ омада мондани худро надониста монданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Акнун зуд-зуд дидани ҷавонро меҳост** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Юнус-ако ба якшавӣ ошкоро муқобил баромаданро муносиб надида, бештарини вақт дам менишаст** (С. Улуғзода, Навобод). **Акнун бояд ҳикмати отширо дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро фаҳмида бошед** (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта чиди шуда меоянд. **Гӯштуру сабзӣ ва пиёро ҳам аз бозор худаш харида меод** (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Монанди музикачиёни он замон ҳазлу шӯхӣ, ширинкорӣ ва хушомадгӯиро намедонист** (С. Айнӣ, Марги судхӯр). **Нуралӣ чакману телпакашро ба мех овехта, ба сандалӣ гузашта нишаст** (С. Улуғзода, Навобод). **Дигар ҳеҷ як одами советӣ анархияи истеҳсолот, даҳшати бекорӣ ва бенавоиро намедонад** (журн. «Шарқи Сурх»). **Ба болон ин иҷораи дӯкон, налог, ҳаққи оқсаққоли бозорро аз вай меситонданд** (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта чиди метавонанд бо як ва ё ҳар яке бо пасоянди ро алоҳида сурат ёфта, бо ёри пайвандакҳо ва ё бе ёри онҳо ба якдигар алоқаманд шаванд:

У ва ҳамроҳонашро бо соли нав муборакбод намуданд

(С. Улуғзода, Навобод). *Вай баҳорро, офтобро дӯст медошт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Гоҳо пурқунандаҳои бевоситаи суратнаёфтаи чида бо ҳиссаҳои ҳам алоҳида таъкид карда мешаванд:

Хуб, шумо чаро ҳам худатонро, ҳам Қорӣ-Итқамбаро, ҳам маро ташвиш дода, пули ӯро шабона бурда медиҳед... (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

ИФОДАӢБИИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТАИ СУРАТНАӢФТА

Бо исми ифода Ӣфтани пурқунандаи бевоситаи суратнаӢфтаро дар боло дида будем. Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаӢфта ба воситаи ибораҳои изофӣ низ ифода мегардад: ... *нолаҳои фаллакпеч баровардан гирифт* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Баротов ба ҷанговарон ҳунари мерганӣ Ӣд медод* (С. Улуғзода, Навобод). *Қолхоз барои аъзоёнаш хонаҳои нав андохт* (С. Улуғзода, Навобод). *Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаӢфта бо ибораҳои омехта, ки дар таркиби худ ду хели муайянқунанда, ҳам изофӣ ва ҳам бевосита доранд, низ ифода мешаванд: *Қолхоз як чанд аспҳои нағзи зотиш дастпарвар дорад* («Тоҷикистони Советӣ»). *Қаримабону... ба дугонааш як пиёла ҷой гарм дароз кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мо имсол дар райони худ ҷор станцияи электрикии қолхозӣ месозем* (С. Улуғзода, Навобод).

Пурқунандаҳои бевоситаи суратнаӢфта ба таври чида низ меоянд: *Хизматгориширо ҷеғ зада, ба вай дастархон ва ҷой фармуд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Модари ӯ — Саодатбибӣ... сабзӣ ва шалғам нахӯтӣ мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо ба аспҳо коҳу беда тайёр мекарданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Як қисми онро фурӯхта, барзагову асп хариданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Нависанда ва шоиронамон романҳо, повестьҳо, пьесаҳо, достон ва шеърҳо навишта истодаанд* («Шарқи сурх»).

Пурқунандаи бевоситаи суратнаӢфтаи чида бо ибораҳои изофӣ ва омехта низ ифода меӢбанд. *Вай ... ҷомаи нави беқасаб ва музаи хиром пӯшида буд*. (С. Улуғзода, Навобод). *Вай ҳар сол ба давлат аз маҳсули худи совхоз садҳо тонна пахтаи тоза ва даҳҳо тонна чигити тухмӣ медиҳад* (А. Деҳотӣ).

ҶОИ ПУРҚУНАНДАИ БЕВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Ҷои пурқунандаи бевосита ба алоқани маънони он бо хабари феълӣи ҷумла, ба мафҳуми муайян ва Ӣ умумиро ифода кардани предмети пурқунандашаванда вобаста аст.

1. Пурқунандаи бевоситаи суратнаӢфта дар ҷумла ҷои усту-

вор надорад. Вай дар аввал, мобайн ва гоҳо дар шафати хабари чумла меояд.

а) Агар чумлаи соддаи тафсиلى аз аъзоҳои пайрав танҳо як пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дошта бошад, пуркунандаи бевосита дар байни сараъзоҳо омада, задаи мантиқӣ мегирад:

Вай дарро кӯфт (С. Айни, Марги судхӯр). *Ман хатро гирифта хондам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Халқҳо амниятро меҳоҳанд* («Шарки сурх»). *Насими баҳор байрақро ҷилва меод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ман он ҷомаро овардам* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Сартарош сари Қорӣ-Ишқамбаро тарошида шуд* (С. Айни, Марги судхӯр).

б) Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дар чумла пеш аз пуркунандаи бевосита меояд: *Шодӣ ҷомаширо аз барф тоза карда, дарун даромад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Шамоли саҳт барфрезахоро ба рӯю чашии ӯ оварда мезад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рафиқ Воронин моро бо кори завод ошно кард...* (А. Дехотӣ). *Мо ошро бе турб намехӯрем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Шумо ӯро ба ман шиносонед* (С. Айни, Марги судхӯр).

в) Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дар чумла баъд аз пуркунандаи бевосита меояд: *Мария бо дастаи оҳанин моторро чарх замонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ва аз хизматгор Арбобро пурсидам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бо як дастам узангуро маҳкам доштам* (С. Айни, Марги судхӯр). ... *дар бобати ин масъала фикри онҳоро фаҳмад* (С. Улуғзода, Навобод).

г) Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дар чумла баъд аз ҳолҳои гуногун меояд: *Мо дар пеши чароғ ӯро дидем* (С. Айни, Марги судхӯр). *Бояд акнун ҳикматаширо фаҳмида бошед...* (С. Айни, Марги судхӯр). *Шодигул хандону шукуфон дарро кушод* (С. Улуғзода, Навобод).

д) Пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дар чумла пеш аз ҳолҳои гуногун меояд: *Генерал конвертро ба столи хатнависӣ гузошт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *ман ҷақ-ҷақҳои ӯро завқ карда мешунидам* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ғанӣ карнайчаро ба кӯча бурд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

е) Дар чумлаҳои, ки мубтадояшон зикр нашед, баъзан пуркунандаи бевоситаи суратъёфта дар аввали чумла омада, задаи мантиқӣ мегирад: *Дигарашро пешин ба бемор менӯшонӣ* (С. Айни, Одина). *Гулрӯро аз ҳафтсолағӣ ба мактаб доданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бақияи ҷои пиёларо аз болои нон шитобкорона нӯшид* (С. Айни, Марги судхӯр). *Ин китобчаро чанд пул харидед* (С. Айни, Ёддоштҳо).

ж) Баъзан дар чумла пуркунандаи бевоситаи суратъёфта пеш аз мубтадо меояд. Ин ба задаи мантиқӣ қабул кардани мубтадо вобаста аст: *Сабабашро ман намедонам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Забони мурғонро мурғон медонанд* (Зарбулмасал). *Салмбойро насими пагоҳии дашт аз хоб бедор кард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Гунҷишкро кӣ кушад?* — Қасбоб (Зарбул-

масал). *Сафар ва ҳамроҳони уро мардум миёнагир карда, аз клуб бароварданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Гушту сабзӣ ва ниёзро худида харида медод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

з) Дар чумлаҳои хитобӣ баъзан пурқунандаи бевоситаи суратӣфта дар охири ҷумла меояд: *Ба вай кӣ мондааст даҳанкалониро* (С. Айнӣ, Аҳмади Девбанд).

и) Пурқунандаи бевоситаи суратӣфта дар назм баъзан дар байни хабари таркибии феълӣ меояд:

*Қабул он ҳадъяро чун ёдгори пурбаҳо кардам,
Чу ёди дӯстони қаҳрамон дар сина ҷо кардам.*

(М. Турсунзода).

II. Пурқунандаи бевоситаи суратӣфта дар ҷумлаҳои муайян дошта, ҳамеша дар паҳлуи хабари феълӣ ҷумлаи омада, бо он бо як оҳанг талаффуз меёбад: *Котиб ҷой овард...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Зан дастархон андохта, нонҳои гарм ниҳод* (С. Улуғзода, Навобод). *Гулрӯ... ҷуворӣ мекуфт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Вай аз таҳти дил ба ӯ қор меомӯхт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар боғи маданият ва истироҳати районӣ... ҷойхона ва ошхона сохта буданд* (С. Улуғзода, Навобод). Аксар дар охири мақол ва зарбулмасалҳои хабарӣ феълӣ яхела тақрор намешавад ва аз ҳамин сабаб пурқунандаи бевоситаи суратӣфта дар охири ҷумлаи омада менамояд: *Мо обро дида, мӯза мекашем, ҳаворо дида, ғӯза* (Зарбулмасал). *Гул хор дорад, асал оро* (Зарбулмасал). *Девор муш дорад, муш гӯш* (Зарбулмасал). *Беномус ор надорад, дурӯғӣ қавл* (Зарбулмасал).

2 ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА ВА РОҶҲОИ ИФОДАИ ОН

Пурқунандаи бавоситаи предметеро ифода мекунад, ки таъсири ҳаракати хабарӣ ҷумла бо воситаҳои гуногун ба он мегузарад. Фарқи пурқунандаи бавосита аз бевоситаи он аст, ки пурқунандаи бавосита ҳамеша бо пешоянд таркиб меёбад. Бинобар ин пешояндҳои (инчунин пасоянд)-ро воситаи грамматикӣ пурқунандаи бавосита менамояд.

Шодӣ бо Рашидов маслиҳат карда, масъаларо ба овоз монданӣ шуд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Баъд аз он ман чандин вақт ба аэроплан дилбохта шуда гаштам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо ҳам ба бачагонӣ калонсолтар тақлид карда ғӯштин мегирифтем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ман сурудхонӣ маддоҳбачагон хеле хуш омада буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар бораи ту мо як қарор қабул кардем* (С. Улуғзода, Навобод). *Вай дар бораи ақибмондагии Муҳаббат, дар бораи камбудихонӣ ӯ гапе намезад* (Ҷ. Иқромӣ, Муҳаббат).

Пуркунандаи бавосита бо исмҳо, қонишинҳои шахсӣ, масдар ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқ дар якқоягӣ бо пешояндҳо ё пасоянд ифода меёбад. Дар ин бобат нисбат ба пасоянд роль ва мавқеи пешояндҳо ниҳоят калон аст.

I. Ба вазифан пуркунандаи бавосита ҳама гуна исмҳо (ҳос, чинс, конкрет, абстракт ва ғайра) омада метавонанд:

а) Исмҳои ҳос ва чинс: *Дар ҳақиқат Муҳаббат аз хонаи бой ба як сурати сабабӣ халос шуда, бо Сафар-Ғулом гурехта рафта буд* (С. Айни, Ғуломон). *Макаров бо Шодӣ дар бораи чизе бо овози наст ба гап задан сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ҳошим-Қорвон аввалин бор бо Нуралӣ ҳамфикр нашуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ту бо Ҳоҷиумар дар бораи духтараши чӣ қавлу қарор карда будӣ?* (С. Улуғзода, Навобод). *Макаров бо ҳамроҳии Шодӣ хеста берун баромад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ду нафар чубдори саллакабуд бо чубдастҳои дарозашон дарвозаро сахт-сахт мезаданд* (Ибни Сино). *Ман бо одамони худ рафта, аз он гузар мегузарам* (С. Айни, Ғуломон). *Аз модарам пурсидам, ки рухсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Гапҳои Пӯлод ба падару амакаш маъқул шуданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ёдгори ҳаштсола ҳам ба корҳои резу рави хона дастӣ-ёрӣ мекард, ба асп ва ба молҳои сиёҳ нигоҳубин менамуд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳанӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хатти Арбобхотам банд буд* (С. Айни, Марги судхӯр).

б) Исмҳои конкрет ва абстракт: *Худат хӯрдан гир, ман шикамавро аз лубиёшӯрак сер мекунам* (С. Айни, Ғуломон). *Эргаш бо нузи дас, чунон ки дар деворҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинапоя чуқурчаҳо канд* (С. Айни, Ғуломон). *Агар он китоб мебуд, ман суратҳои ро ба рафиқонам нишон меодам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз борон ва ҳавои номуқоид истифода бурда, Соро корҳои тайёри ба иди Яқӯми Майро дар клуб авҷ меодад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Бибиоиша вақте Арбобро дид, оби ҷашмони худро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Зайнаб дар ошпазӣ ҳунарманд буд* (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). *Мақсади ҳукумати коргару деҳқони мо ин аст, ки халқи меҳнаткаш зудтар аз торикиву нодонӣ халос шавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бачагӣҳои вай ба бачагӣҳои Дилбар монанд нест* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шумо беҳуда дар хасисӣ худатонро якто шумурда гаштаед* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Пӯлод ба ин таклифи Гулрӯ розӣ шуд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

II. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифат. Сифат дар нутқ ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи қабул кардани суффиксҳои ҷамъбандӣ мафҳуми предмети пайдо карда, дар якқоягӣ бо пешояндҳо пуркунандаи бавоситаро ташкил медиҳанд: *Ба бемор дар ин вақт аз ин беҳтар даво ҳам нест ва аз ин хубтар хӯрок ҳам нест* (С. Айни, Ёддоштҳо, к. III.). *Бобо дар кӯча ба*

хурду калон салом дода, ба саломи онҳо алек гирифта, тез-тез қадам мегузошт (Р. Ҷалил, Умри дубора). *«Бо некон нек бошу бо бадон бад» гуфтаанд азизон, ки ин гапи маъқул ва дуруст* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Барои пирон ва барҷомондагон дар сарҳад хобгоҳ кушода, онҳоро дар он ҷо хӯронда пӯшонданд* (С. Айни, Ятим). *Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қорӣ-Ишкамба, Мирзохӯҷаи Ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт* (С. Айни, Марги судхӯр).

III. Пуркунандаи бавосита бо шумора низ ифода мегардад. Дар вазифаи пуркунандаи бавосита шумора бе нумеративу исм ва инчунин бо нумеративу бе исм омада метавонад: *Нигоҳ кардам, ки аз нӯҳ понздаҳ дақиқа гузаштааст* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Бо ҳамаи инҳо планамон аз ҳафттод нагузашт* (С. Айни, Фуломон). *Солам ба бисту панҷ расид, аммо аз хонадорӣ дарак нашуд* (С. Айни, Фуломон). *У ба чил наздик расида бошад, ин ҳам ба панҷоҳ наздик расидааст* (С. Айни, Фуломон). *Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд* (С. Айни, Марги судхӯр).

IV. Пуркунандаи бавосита бо ҷонишин ва хелҳои он ифода мегардад: *Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷои дигар меой, ки нишони Одинаро аз ман мепурсӣ* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Зеро босмачиён аз онҳо ҳам мол мебурданду ҳам ҷон* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Пас аз он ба ту хонда мвдиҳам, шояд чизҳои ба ту даркорӣ ва ба ту манфиатдор ҳам дошта бошад, — гуфт Шокир* (С. Айни, Фуломон). *Агар ту дар бораи онҳо чизе шунида бошӣ, бигӯ* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Уқубон дар фазои кӯҳсорон — Барои худ ҷаҳон доранду мо не* (М. Турсунзода). *Соати ман аз Берлин бо пули худам аз барои худам харида шудааст* (С. Айни, Фуломон). *Онҳо дар байни худашон ва бо тракторчиён гуфтугӯ мекарданд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ин ганҷоро баъд дар байни худамон гап мезанем, мефаҳмем, кӣ ба кӣ бад менамояд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мансурбой ва Қудрат ба ҳамдигар нигоҳ карданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин гуфтаҳои Юнусбобо ҳам ба ҳама аз таҳти дил маъқул шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Онҳо бо ҳам дар ватани Амон — дар Шоён ғйштин гирифтаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

V. Пуркунандаи бавосита бо масдар ва иборати масдарӣ ифода меёбад: *Вай аллакай тӯшаи роҳ ва дигар лавозимоти сафарро дар хӯрчин андохта, ба рафтани тайёр шуда буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин бодҳои регомез чачми онҳоро ҳам ба кушода шудан роҳ намедоданд* (С. Айни, Фуломон). *Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқрорикунандагони ин кор ба бовар кардан маҷбур шудем* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Қасе, ки ба кӯҳҳои баланди душворроҳ баромадааст, медонад, ки аз баромадан дида фаромадан хатарнок аст* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Оре, Бибиошиша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардан, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданиш умед надорад (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

Лекин ба қад рост карда аз ҷо хестан фурсат намеёфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин ҳол, яъне духтарро аз рафтагии ба мактаби олии манъ кардани падару модар кам воқеъ намешуд (С. Улуғзода, Навобод). Раҳмат гӯё аз даромадани Мурод ба хона пай набурда монд, ки ба тарафи ӯ нигоҳ накард (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Ба ҳамин қадар мӯйсафед буданиш нигоҳ накарда тамоми дандонҳояш ҷо ба ҷо буданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Офтоб фуру рафт, шом шуд, гунҷишкон ҳам ҳар замон хасрӯбаҳоро кофтуков ва пароканда карда, бечора Бозорро ба дубора, себора қоруб кардан маҷбур мекарданд (С. Айнӣ, Дохунда). Бандиён дар қӯра ба омадани чизҳоишон, ки ягона шоҳиди ҳезумкашии онҳо буд, мунтазир шуда менишастанд (С. Айнӣ, Ғулмон). Хамаи вақте, ки Қорӣ-Ишкәм ба ба сари дӯкони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Охир маълум шуд, ки ман як сол пеш аз он ҳодиса ӯро аз дастгир шудан ба ҷанги ҳокимон раҳой дода будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

VI. Ифодаи пуркунандаи бавосита бо сифати феълӣ ва иборан он; шаҳр аз оянда ва раванда пур буд (С. Айнӣ, Дохунда). Зебӣ дар хонааш аз хӯрдани чизе надошт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай дар ҳайрат буд, ба шунида бовар намекард (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат).

Боровиков монанди ҳамеша ба гуфтаҳои Нуралӣ ва Ҳошим Корвон гӯш андохт (С. Улуғзода, Навобод). Агар аз гурезагонии Бухоро гап яла шавад, мегуфтанд: он ёғиёни муртад мурданд, хок шуданд, рафтанд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Соро аз ҷояш хеста, ба ояндаи аз дар даромада истодагӣ рӯ ба рӯ шуда дид, ки зани калони боӣ будааст (С. Айнӣ, Ятим). Вазифаи мо, раҳнишинон, барои дар роҳ рафтагон ва сармогирандагон хизмат кардан аст (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Сағони деҳа ба оянда ва равандагон кӣ, ки бошад, ҳуҷум кардан мегиранд (С. Айнӣ, Ғулмон).

VII. Зарф ҳам дар ҷумла бо қабул кардани суффиксҳои ҷамъбандӣ маънои предметӣ пайдо карда, ба вазифаи пуркунандан бавосита меояд: Баъд Одил Саркор ба ҳозирон мувоҷиҳат карда пурсид (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Дар бораи инҷоиҳо гап задем (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ман Муҳаммадсиддиқи Ҳайратро бо инҷоиҳо шиносо карда алоқа бандондам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Суханони вазнин, бурро ва соддаи ӯ ба ҳозирон фаҳмо мерасид (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Аз ҷумлаи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ зарф дар вазифаи пуркунандаи бавосита камтар истеъмол мешавад. Ин масъала ба он вобаста аст, ки зарф аз ҷиҳати маъно ва вазифаи худ функцияи ҳолшарҳкунандагӣ дорад. Пуркунандаҳо бошанд, объектро

ифода менамоянд. Аз ин ру, ба вазифаи пурқунандаи бавосита истеъмом ёфтани зарфҳо дар забони тоҷики ҳодисаи нисбатан маҳдуди грамматикӣ шуморида мешавад.

ХЕЛҲОИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА АЗ РҶИ ТОБИШИ МАЪНО

Пурқунандаи бавосита мувофиқи маъною вазифа ва воситаҳои ифодааш гуногун мешавад:

1. ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, ҚИ БО ПЕШОЯНДИ АЗ МЕОЯД, ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИНО ДОРАД:

а) Сарчашмаи амал ё фикрро ифода менамояд: *Мо дар чойхона аз одамҳо фаҳмидем, ки дар он деҳа шӯъбаи маҳсус меистодааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Як мактуб аз модар, дигараш аз Зебӣ, мактуби сейӯм, ки Сафар дер боз мунтазири он буд, аз лейтенант Осмуҳин буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Боре рафта аз яке онҳо пурсидам, ки чаро бекор истодааст* (Толис, Ҳикояҳо).

*Қард пурсиш зи яке, к-ин чӣ фиғон асту хурӯш,
У чунин посух дод,
Бо тааҷҷуб: хабарат нест, ки мурдаст Ленин?*

(Лохутӣ).

Ҳарчанд ӯ чизе надошта бошад ҳам, аз сӯхтани пулаш натарсида, қарз додан мегирифт (Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ҳақиқат, Қорӣ-Ишқамба аз созише, ки бо Арбобрӯзӣ қард, шод буд (Айнӣ, Марги судхӯр). б) Муносибати муқоисавиро нишон медиҳад. Дар ин гурӯҳи пурқунандаҳо шахсҳо, предметҳо ва ҳодисаҳо ба ҳамдигар муқоиса қарда шуда бартарӣ ё афзалияти яке аз онҳо қайд қарда мешавад: *Азбаски обрӯи хӯҷаини он Мирзо ба пеши Ҳукумати амир аз обрӯи Қорӣ-Ишқамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад қарданд.* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад. (Айнӣ, Ёддоштҳо). *Аз ҳикояти шумо ҳам хармурди шумо тамошои хуб дорад гӯён боз ҷавонон ӯро мезаданд.* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Бинои правленияи колхоз аз хонаҳои дигар танҳо бо ҳамин фарқ мекард, ки девораш сафед ва бомаш сафолин буд.* (С. Улуғзода, Навобод). *Ҳо, — гуфт савор ҳаёли худро давом кунонида, — одамони амир аз ҳамин сагон фарқ надоранд.* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфати пештара фарқнобуд.* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дарси зеру забар аз дарси номҳои ҳарфҳои дилчасптар буд. (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Чашм аз абру ба зеб, абру зи чашмон дилфиреб,
Он як аз ин дилработар, ин як аз он хубтар.*

(М. Аминзода).

Дар ин пурқунандаҳо баъзан ба ҷои пешоянди аз пешояндҳои таркибӣ-номии **нисбат ба** ва **назар ба** низ кор фармуда мешаванд. ки аз ҷиҳати мазмуни ифода мекардагонишон ба пешоянди «аз» мувофиқ буда, муносибати муқоисавиро ифода мекунад: **Меҳмонхона назар ба тарзи зиндагонии деҳот хеле хуб орошта буд.** (Айни, Асарҳои мунтахаб).

Мақтаби нав бартарии худро нисбат ба мақтаби кӯҳна исбот кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин саг нест ин одам! — гуфт Некқадам, — ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст* (С. Айни, Ғулумон). *Онҳо дар вақти тақсим кардани чалпаку нон ба мани ҳашиҷсола раҳматшон омада, назар ба калонсолон ҳиссаи маро калонтар мекарданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз ҳаҷми умумии маблағгузориҳои хоҷагии халқ барои сохтмони корхонаҳои саноатӣ бештар аз 600 миллиард сӯм, ё ки нисбат ба плани панҷсолаи панҷум 70 процент зиёд пул дода мешавад* (газ. «Тоҷикистони Советӣ»).

Аз бутун ҷудо шудани қисмеро ифода мекунад: **Аз шумоён ҳар кас ҳар бачаеро, ки хоҳад, ба тахта бароварда имтиҳон кунад.** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Аз дастии Рӯзимурод танҳо ду нафар сабук маҷрӯҳ шуда буд. (Айни, Ятим). *Аз ҳамроҳони Сафар боз якчанд кас савори асп буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар ҳақиқат ин оши палав ҳамон ош будааст, ки хоҷагон аз вай нимдонагӣ хӯрданд.* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз муллоҳо гоҳ-гоҳ танҳо мулло Раҳмати сартарош ба пеши ӯ омада мерафт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз ҳашиҷ аспи корӣ фақат ду ҷуфт модииён ва аспҳои пири харош боқӣ монданд* (Иқромӣ, Шодӣ). *Аз меваҳо дар ин ҷо танҳо ангур буд ва ба хубӣ дар байни регзорҳо мерасид* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз пули ғусфандон панҷ танга (75 тин) зиёдате кард, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастан* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Объекти муҳокима ва фикрро ифода мекунад: **Мирзоҳамдам дар пеши додараш нишаста гирифта, аз кору бори рӯзгор сӯҳбат сар мекард.** (С. Улуғзода, Навобод).

*Ба пеши раҳбари худ аз зану мард,
Зи ҳар мавзӯё ҳар кас сӯҳбате кард.*

(Лохутӣ).

Вай аз кору бори тракторчиён воқеаро гарму ҷӯшон ҳикоя мекард (С. Улуғзода, Навобод). Акнун мо ҳам меҳоҷем, ки хола аз саёҳати худ гуфта диҳад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). У аз корҳои мехост муфассал ҳисобот диҳад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Рӯзе Пӯлод аз бедаромадии касбу кораи ба Ҷӯра шиқоят кард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Асосан пурқунандаҳои ифодакунандаи объекти муҳокима дар забони тоҷикӣ ба воситаи пешоянди изофии таркибии дар **бораи** ифода мешаванд. Пешоянди **аз** танҳо бо ҳамин як функцияи ҳадаш синоними пешоянди дар **бораи** шуда, дар ташкил додани ин типи пурқунандаҳо роль мебозад. Аммо пешоянди дар **бораи** асосан як функция дорад, ки он ифодаи муносибати объекти мебошад.

Баъд Муҳаммадҷон-ака хеста, дар бораи ҳосили баланд гап зад. (Икромӣ, Шодӣ). Серёжа аввал дар бораи ҳар сурат донишҳои худро ба ман гуфта тамом мекарду баъд варақи дигари китобро мехонд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳисобот на фақат дар бораи пахта, балки дар бораи ҳамаи чизҳои дидагӣ ва шундагистон дода мешавад (С. Улуғзода, Навобод). Баъзан дар бораи ким-кадом касоне, ки падарамро ба қор гирифта нахостаанд, гап мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Акнун ба воситаи синонимҳои гуногуни пешоянди дар **бораи** сохта шудани ин типи пурқунандаҳо аз назар мегузаронем. Аз ҷумлаи синонимҳои сершумор пешояндҳои дар **хусуси**, дар **бобати** ба пешоянди дар **бораи** аз ҷиҳати вазифа тамоман наздик мебошанд. Онҳо бе ҳеҷ гуна тафовути маъноӣ ба ҷои пешоянди дар **бораи** қор фармуда мешаванд: *Ту минбаъд ба пеши Султонпошии нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гушӣ наандоз ва агар дар хусуси деви нарий гап занад, гапи ӯро бовар накун (Айнӣ, Ёддошҳо). Аъзоёни колхоз ҳам дар бобати орду ғалла душворӣ мекашиданд (С. Улуғзода, Навобод). Дар хусуси молҳои қорӣ ва замин ҳам чораҳо андешида шудагӣ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Модараш на дар ин бора, балки дар хусуси чизи дигаре гап задани барин аст (Толҷе, Ҳикояҳо). Онҳо дар бобати қор ҳамфикр мебошанд (Газ. «Тоҷикистони Советӣ»). Баъд аз он ки дар бобати сирнигоҳдорӣ як бори дигар гӯши ӯро тофтам, аз вай ҷудо шуда ба ҳуҷра омадам (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Падарам дар хусуси онҳо ба саволҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб медод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).*

Синонимҳои дигари пешоянди дар **бораи**, ки барои сохтани пурқунандаҳои объекти муҳокима ва фикр хизмат мекунанд, инҳоянд: *оид ба*, *доир ба*, *ба болои*, *бар болои*, *аз болои*, *дар ҳаққи*, *бахшида ба*, *дар роҳи*, *дар қори*, *аз ваҷҳи*, *дар атрофи*, *аз рӯи*, *дар шағни*, *ба шағни*, *дар васфи*, *ба васфи*, *аз ҷиҳати*, *ба муносибати*, *ба шарафи* ва *дигарҳо*.

Пӯлод ба ӯ оид ба материалҳои съезди XIV партия чандин

савол дода, аз ӯ ҷавобҳои сахт мухтасар гирифт ва беандога шод шуд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Бори дигар амакам доир ба ҳикмати нав овозаҳои дар деҳа пахншударо нақл кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Гулсум, ки ба болои худаш рафта истодани суҳанро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст (С. Айни, Фуломон). Дар ҳаққи писари вай ин суҳанҳо тўҳмат буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Муҳимтарин вазифаи Иттифоқи Нависандагони Советии Тоҷикистон дар кори тайёри ба юбилеи Рӯдакӣ иборат аз он аст, ки бахшида ба ин шоири бузург асарҳои бадеии хушсифат ба вуҷуд оварад (Газ. «Тоҷикистони Совети»). Ҷамаи тадбирҳои агротехника дар кори парвариши карда расондани ҳосили фаровони пахта роль ва аҳамияти худро доранд (газ. «Тоҷикистони Совети»). Бояд қайд кард, ки ин пешояндҳо дар ҷумла на ҳама вақт пурқунанда месозанд. Як гурӯҳе аз онҳо монанди дар хусуси, дар бобати, доир ба, сид ба, дар ҳаққи ва дигарҳо дар ташкил намудани пурқунанда устувор бошанд ҳам, гурӯҳи дигарашон мисли дар болои, дар соҳаи, ба мунсибати, аз рӯи ва монанди инҳо аз функцияи пурқунандагӣ дида, ба функцияи ҳолшарҳқунандагӣ зиёдтар далолат мекунад.

д) Аз материале сохта шудани предметроифода мекунад: Дуртар аз онҳо тўдаи писарону духтарон аз коғаз самолёт сохта буду онро аз болои суфа истода, ба ҳаво мепаронд. (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Иморатҳои зебо андар он ҷо
Бино гардидаанд аз хишти тилло.

(М. Миршакар)

Зи қасди душманони худ наметарсад, ҷаро тарсад,
Ватан аз санг бозу дорад, аз пӯлод тан дорад.

(Х. Юсуфӣ)

Сохти зарбаро аз ҳамин қиёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хишти пухта бо гаҷ сохташуда бо зарбаи ба худаш бархӯрдаи бадани ӯ аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айни, Ёддоштҳо). Мо аз ҷӯи он тарафи кӯча лой гирифта оварда, аз гил ба кўзасозӣ сар кардем (С. Улуғзода, «Субҳи [ҷавонии мо]).

е) Вазъияту ҳолати предмети дигарро мефаҳмонад: Осмон пур аз ситора буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Шаҳр пур аз одам буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Даруни мақтаб пур аз чангу хоку хас шуд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Чойхонаи Сурх, ки бо лампаҳои чилум равшан карда шуда буд, аз сдам пур буд (С. Айни, Фуломон). Анбори колхоз пур аз мол мешавад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Баъд аз он қишлоқро, ки аз одам ва мол холӣ монда буд, оташ заданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҷанговарони далери советӣ то нисфи рӯз, тамоми хонаҳои қиш-

лоқро аз душман тоза карданд (Р. Ҷалил, Умри дубора). Ҳамин тавр шуда, аз Дарвоз то Помир аз босмачиён пок шуд (С. Айни, Дохунда).

ж) Асоси амалро мефаҳмонанд: *Аз шаклу шамоилашон маълум мешавад, ки баъзеашон лақай, баъзе тоҷик ва баъзе афғонанд* (С. Айни, Дохунда) - *Аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Турамурад будааст* (С. Айни, Марги судхур). *Аз қиёфа ва ҳаракатҳои ӯ бухорӣ будани ӯро муайян карда бошам ҳам, кӣ будани ӯро шинохта натавонистам* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Аз чашмонат маълум аст, ки ягон андешаи пурзӯре дар дил дорӣ* (С. Айни, Дохунда).

II. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДҲОИ «БА», «БАР» ВА «БАРОИ» МЕОЯД, ТОБИШҲОИ МАЪНОИИ ЗЕРИН ДОРАД:

а) Ба сӯи касе ё чизе нигаронида шудани амалро мефаҳмонад: *Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро чунон нишон деҳ, ки ту ба ин тӯй гӯӣ розӣ ва хурсанд мебошӣ* (Айни, Ёддоштҳо).

*Ба ӯ меҳонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.*

(М. Турсунзода)

Хизматгори бой Ашӯр, ки... барои Холбӯта кабоби танӯрӣ тайёр мекард, давида берун баромада, ба бой арз кард (Р. Ҷалил, Одамони ҷобид).

*Конунӣ ту бар мо ҳамаи илму ҳунар дод,
Озодиву ободиву иқболу самар дод.*

(Б. Раҳимзода)

Акнун забони одами мусулмон ба гап ва лабаш ба ханда чӣ гуна меравад,— гуфт Абдураҳимбой (С. Айни, Ғуломон). *Ҷавонон ба аҳволи ин шахс хандиданд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ҳайдарча ба ҳикояти худ давом намуд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Ин пуркунандаҳо ба воситаи пешояндҳои дар, баҳри, аз баҳри ва нисбат ба низ ифода меёбанд: *Аммо арбобу оқсаққолҳо дар миёна даромада, ба шартӣ даҳ соли дигар дар бой хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман никоҳ карда доданд*. (С. Айни, Ғуломон). *Ҳозир дар дилам нисбат ба он зан заррае андешаи дигар надорам* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар он ҷо на деҳ буд, на девор буд— на аз баҳри ҳайвон алафзор буд* (С. Айни).

*Аз барои ранҷбарҳо меҳнати бисёр кард,
Ёри худро ба онҳо дар амал изҳор кард.*

(М. Раҳимӣ)

Хама имкониятҳо
Аз баҳратон муҳайё.

(Б. Раҳимзода)

б) Ба фондаи касе ё чизе равона шудани амал:
Ба меҳнаткашоне, ки дар рудковӣ кор карданро мехоҳанд, рӯзона панҷ сӯм пул ва ба қабри кифоякунанда нон ва таоми гарм дода мешавад (С. Айни, Ғуломон). *Ҷар камӣ ва камбудӣ, ки дошта бошӣ, мо ба ёрӣ додан ҳозирем* (С. Айни, Дохунда). *Комиссияи ёрӣ ба деҳқонони камбағали қишлоқ дар байни дусе рӯз гандум мефиристонанд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ба Ҳайрат аз падару модар як ҳавличаи беберуни якхонанок ва як ҳуҷра аз мадрасаи Сӯзангарон мерос монд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Бароят дастагул овардам имрӯз,
Ба ин бечора зебой биёмӯз.

(А. Лоҳутӣ)

в) Машғулиятро мефаҳмонад: *Писари калонии амма м ба қошуқтарошӣ ва писари дуйӯмаш ба қулфсозӣ машғули мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *У ин дафъа як шӯри Маширабро аз пасту болояи гирифта ба хондан шурӯъ намуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Шукур дар корҳои деҳқонӣ ва нигоҳубини ҷорпоҳои бой машғул шуда, духтараш дар ҳавличаи даруни бой дастӣёрӣ мекардааст* (Айни, Ёддоштҳо). *Азбаски Аҳмад Маҳдум дар ситорашиносӣ ном бароварда буд, баъзе касон дар хусуси маъсалаҳои мазкур ба вай муроҷиат мекарданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Мактабдор, пас аз он ки аз ҷубзани монда шуд, омада ба ҷои худ нишаст* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Пирмард ҳамаро ба нонхӯрӣ таклиф кард* (С. Айни, Ғуломон). *Худи ӯ ҳоло ба хатнависӣ машғул буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Саидов мақоларо як бор тез хонда баромаду гӯё нағз нафаҳмид, ки бори дуйӯм ба хондани он шурӯъ намуд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Ҷазилатхола ҷорӯбро надод ва ба кори худ машғул шудан гирифт* (Ф. Ниёзӣ, Ҳикояҳо). *Зебиҳола ба хомӯшӣ халал дода, боз ба гап сар кард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

г) Монанд будан ва монанд набуданро мефаҳмонад: *Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамбюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд* (Айни, Марги судхӯр). *Манзараи вай ба манзараи дилфиребе, ки Шарифзон дар хоб дида буд, мутлақо монандӣ надошт*. (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Ин мӯйлаби навдамида шуд, ки ҷавон онро ба ҳеҷ чиз монанд карда наметавонист* (Айни, Дохунда). *Киштзорҳои атрофи Қилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт* (С. Айни, Ғуломон). *Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи ғусфандон монандӣ доштанд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вақте ки дар роҳ ба ман сагон ҳуҷум карданд, ман онҳоро ба одамони амир монанд карда будам* (С. Айни, Ғуломон).

III. ПУРКУНАНДАҲОИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ БО
ВА БО ҲАМРОҲӢ ИФОДА ЁФТААНД, ЧУНИН ТОБИШҲОИ
МАЪНОИ ДОРАНД:

а) Ҳамроҳӣ, шарокатро мефаҳмонанд: *Чораи охири-не, ки Гулнор дар ин қор меандешид, бо Ёдгор ба як тараф гурухта рафтанд буд.* (С. Айнӣ, Дохунда). *Як шаб амир бо мулозимонаш ногуфт ба хонаи Мушфиқӣ даромада омад* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Акнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман Арбобқамолро ҳам ҳамроҳи Одина ба қозихона барам.* (С. Айнӣ, Одина). *Умрихола, Юнусбобо бо Сафар самимона хушбоши карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Агар ман ба касе хат нависам, бояд ҳамроҳи хат худам рафта хонда диҳам, зеро каси дигар хати маро хонда наметавонад.* (Латифаҳои тоҷикӣ). *Гулрӯ бо ҳамроҳии Ҳанифа ба маҷлиси раисони комитетҳои гузар омада дид, ки Сабури дар он ҷо серкор шуда гаптааст* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бале, ман барин ҷавонҳои зебо-кати ана дар ҳамин хел ҳавоҳо сайр накунам, дигар дар ҳавои кушод намешавад, мӯсафед мегӯянд, албатта* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ин чанд моҳи охирӣ хеле сарбозҳо бо яроқи худ гурухта ба Тошканд ва Самарқанд рафтанд ва большевик шуданд.* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аввал як миқдор ордор дар дег бо равшан бирён карда гирифт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

б) Воситаи иҷрои амалро мефаҳмонад: *Абӯалӣ боз бо танбур нағмаи шӯхеро менавозад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Пӯлод дар пеши вай дузону нишаста, бо бодбезак ӯро бод мезкард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Сафар бо дастии чапаш аз пояки пулемёт маҳкам дошта, боз кулангери зер кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Садҳо нафар пиру ҷавонон бо каланд, бему занбар ба қор баромада, тозакунии умумӣ гузарониданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дастони ин одамҳо ба пушт бо ресмонҳо бастагӣ буда, гарданҷошон бо занҷир ба меҳ бастагӣ буданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Мария бо дастони оҳанин мотормо чарх дод* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Мухтасар бо қалам байн созам
Қиссае аз ҳаёти тоҷикон.*

(М. Турсунзода)

*Бо тег занӣ ту фарқи душман,
Бо досу каланд мезанам ман.*

(А. Деҳотӣ)

в) Воситаи амалу ҳолатро мефаҳмонад: *Гулхан бо шоҳаҳои зардолу, себ, тут ва дигар дарахтони мевадор фурузон буд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Вай на фақат зоҳири одамро бо либосҳои абрешиминаш оро медиҳад, балки бо мазмуни социалистии худаш ботини онҳоро зинат ҳаҷм дод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

IV. ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТАЕ, КИ БО ПЕШОЯНДИ „БЕ“ МЕОЯД, ДОРОН ЧУНИН ТОБИШҲОИ МАЪНОИ МЕБОШАД:

а) Дар иҷрои амал иштирок надоштани касе ё чизеро мефаҳмонад: *Аммо баъд аз интизори бисёр боз Акбархоҷа наёмадааст ва зиёфат бе ӯ гузаштааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Сахтиҳое, ки мо дар ин ҷо бе шумо кашидем, ба машаққатҳои шумоён дар ҷанг гузаронидагӣ нӯги остин намешаванд, — гуфт Ҳалима* (Р. Ҷалил, Умри дубора). *Агар ман бо дасти босмаҷиён кушта шавам, мardум бе маҳмаддоно мемонанд* (С. Айни, Ғуломон). *Бе ту мо тӯй кардем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

б) Предметеро нишон медиҳад, ки барои иҷрои амал мавҷудият ва иштироки он шартӣ зарурӣ аст: *Вай дар он хонавода бе ман зиндагӣ кардан намехост* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Бе ту кай меод бахти ҷовидон моро салом?
Бе ту меомад магар субҳи сафо аз пушти шом?*

(М. Турсунзода)

Революция бе қурбонӣ ба даст наомад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Девонабачагоне, ки ба як устохона рафта кор кунанд, бе бунак кор намекунанд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аммо қарзҳои бе васиқаи қозихонагӣ ин корро қабул накардааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бе далал ва шохид як одамро дузд гуфтан бояд он қадар хуб набошад* (С. Айни, Ғуломон).

в) Дар иҷрои амал истисно кардани предметҳо ва шахсоро мефаҳмонад: *Бе шумо ҳам ҳамин хокро мекашонем, ҳамин ниҳолҳоро мешинонем* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Мо онҳоро бисёр риоя мекунем, бе кафил, бе гарав, бе хати қозӣ пул додан мегирем* (С. Айни, Дохунда). *Агар бадғумон шуда бошӣ, боз монанди соли гузашта ҳозирам, ки бе хат шиками туро сер кунам* (С. Айни, Дохунда).

ИФОДАИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА БО ЁРИИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРҚИБИИ НОМӢ

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳои асли бо ёрии пешояндҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад.

1. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ғайр аз, ба ғайр аз, ғайри, ба ғайри, чуз, ба чуз меоянд, аз муҳокимаи умумӣ истисно карда шудан, танҳои ва ягонагии шахсе ё предметеро ифода менамояд: *Ҳоло ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавли дарунаш ғайр аз худаш каси дигаре ҳам*

набуд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Дар ин боғ ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Тамоми умри худ, эй хоҷа, чуз роҳат надидастӣ,
Ту қадри заҳмати муздуру деҳқонро чӣ медонӣ?*

(А. Лохутӣ)

Агар хабари ҷумла ба шакли мусбат ояд, ин пурқунандаҳо инчунин шахсҳо ва предметҳоеро мефаҳмонанд, ки онҳо бар ифодаи субъекти ҷумла меоянд: *Дар ин ҷо ғайр аз ман боз се нафар хизматгори мардина буд*. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд*. (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ту ғайр аз Ҳайдарча боз номи якчанд нафар гумонсӯрдашудагонро ба рӯйхат деҳ (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар он ҷо ғайр аз пой мору шири мурғу ҷони одам ҳама чиз ёфт мешавад*. (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

II. Пурқунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар пеши, ба пеши, дар назди меоянд: *Дар пеши ман масъалаи дар тобистон тағин қардани маишати худам ва додарам истода буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Барои ба ин ҷо баромада фаромадан дастгоҳе сохтан магар дар назди техникаи ҳозираи мо душвор аст*. (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд*. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Масалан, колхозонидани ин қишлоқ дар назди ташкилотҳои партия ва советии район дар дафъаи аввал истода буд*. (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар пеши Одина ду мушқил омада буд*. (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб).

III. Пурқунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои миёна, дар миёна, дар миёнаи меоянд, муносибати байни шахсҳо ва предметҳо, инчунин муқоисаро мефаҳмонанд: *Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ба сабаби ин алоқа ва муносибатҳо рафтуомад, дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд*. (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёни онҳо ҳеҷ сир ва асрори пинҳон нест, ки ман ӯро ба ту гӯям*. (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеҷ фарқ нест*. (С. Айнӣ, Ғуломон).

*Нигоҳи ту ё ин ки донистанист,
Миёни ману ту—ду кас фарқ нест?*

(М. Турсунзода)

IV. Пурқунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои дар қатори, ба қатори, дар байни, аз байни меоянд, предмету шахсҳоеро ифода мекунанд, ки дар иҷрои амалу ҳолат бо субъект дар як шароиту вазъият мебошанд, инчунин аз гурӯҳе ҷудо шудани яке-ро мефаҳмонанд: *Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибидаҳбӯшӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд*. (С. Айнӣ, Марги суд-

хӯр). Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Агар ту ва ту барин тан-балҳои дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кай-ҳо ҷинакро тамом мекардем. (С. Айнӣ, Ғуломон). Баъзан дар байни ҳарифон ҷанҷолу занозанӣ барпо шуд. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол ғаштак мерафт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар байни занон ғап ба болои қозуҳо рафт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Аз байни бачаҳо як фақат Шодӣ бо вай баробар шуда метавонисту халос (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

VI. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешоянди аз тарафи меояд, предметро мефаҳмонад, ки вай ба вучудоварандаи амали ҷумла аст: Аммо дар вақтҳои охир дар тумани пешиқӯҳ дар вақти кушта истоданаш як одамро Муллобозор ба даст афтода, аз тарафи мардум шаҳид карда шуд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Як қиғғосест, ки аз тарафи бачагон баромад! (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Ба онҳо ҳам, чунон ки аз тарафи асп ба ин сағҳо дода шуд, зарбаи сахте додан даркор аст (С. Айнӣ, Ғуломон).

VII. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои аз ҷониби, аз номи сохта мешаванд, сарчашма ва аз тарафи кӣ сар задани амали предметро нишон медиҳад: У аз ҷониби кӯҳистониён ва шаҳрисабзӣён ба муқобили лашкари амир ҷангида, хеле қаҳрамонӣ нишон дода будааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ман аз номи шарихонам ва аз номи худам ваъда медиҳам, ки имсол ҳам ғайрат мекунем, албатта, ҳосили мӯл ба даст мебарорем (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). Аввалан, бародарон, руҳсат диҳед, ки аз номи аҳли маҳалла ба рафиқ Пӯлодов барои лекцияи нағзашон раҳмат гӯям (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

VIII. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои ба ҷои, дар ҷои сохта мешаванд, иваз шудани предметҳои объектшударо нишон медиҳанд: Хуб, майлаш, минбаъд ба ҷои ҷуби тут ҷуби анор тайёр мекунем (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Ғарази ман аз зиёфати шумоён ин буд, ки мактабдорро бекор кунонам ва ба ҷои у як мактабдори хубтар ёбем (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). У ба ҷои кор кунҷи сандалии гармро ҷора гирифта менишастааст (Хорпуштак). Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, ин пулро азони худ мекард (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

IX. Пуркунандаи бавоситае, ки бо пешояндҳои зидди, бар зидди, ба зидди, бар хилофи, ба муқобили ифода меёбад, мефаҳмонад, ки амалиёти як предмет бар зидди предмети дигар раво на шудааст: Аз он ҷанги хонумонсӯзи дирӯза, ки дар он мо бар зидди душманон якка ба якка ҷангидем, панҷ сол гузашт (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Агар душман кунун паймоншикан шуд,
Бубояд зидди у дандоншикан шуд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Бибидаҳбошӣ ҳам ба муқобили ин гуна ҳуҷуми бачагона ором наменишаст (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳама барои торумор кардани душмани халқ, бар муқобили офату боло камар баста буданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид).

Х. Пуркунандаи бавосита бо пешояндҳои номии дар бадали, ба бадали низ ифода меёбад: *Хӯчаин дар бадали ин хизмат ба ӯ ҳар моҳ 20 танга музди хизмат меод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *У ба бадали ин кор ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Мактабдор ба бадали пуле, ки барои бӯрӯи мактаб гирифт, дар ҳаққи ман дуо ҳам кард* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳеҷ набошад, пули қути лоямути дурӯзаро меодод, майлаш буд* (С. Айнӣ, Фуломон).

Пешояндҳои номӣ ҳам ба монанди пешояндҳои асли бо исмҳои ҷонишинҳои шахсӣ ва ҳиссаҳои дигари исмгардидаи нутқи пуркунандаи бавоситара ташкил медиҳанд.

БО БАНДАҚҶОНИШИНҲОИ [СОҲИБӢ ИФОДА ЁҒТАНИ ПҶРКУНАНДАӢ БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз ҳиссаҳои мустақили нутқи ва пешояндҳои бо бандақҷонишинҳои соҳибӣ низ ифода меёбад. Ин ҳодиса асосан дар назм дида мешавад.

а) Бандақҷонишинҳои соҳибӣ барои ифодаи пуркунандаи бавосита бештар бо феълҳои хабарӣ ҷумла ва инчунин бо ҳиссаҳои дигари нутқи ҳам омада метавонанд ва предметро ифода менамоянд, ки амали ҷумла ба сӯи он, ба ғоидаи он равона шудааст:

Ғуфтаман, эй ҷони ширин, ғам махӯр!
Садқаи сар ғӯю биншин, ғам махӯр!

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ё касе гуфтаст, ки дар Ҳиндустон
Ризқи инсон аст ҷун оби равон.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Иброҳим аз он ҷо гурехта ба Беш-Ариғ ва аз он ҷо ба Сарчашма рафта, аз мардуми он ҷо гӯсар талаб кард, надодандаш (С. Айнӣ, Дохунда).

Падар меғӯядат, ки нек фарзанд,
Ман аз ту сад ҳазорон бор хурсанд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Хавли калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

б) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ бо исмҳо ва муайянқунандаи он ҳам меоянд:

*Аз нарғиси масти худ шаробам додӣ,
З-он лағли хушоб шаҳди нобам додӣ.*

(Ҳ. Юсуфӣ)

*Ҳар гаҳ, ки замон маҳоратам дод,
Шоён асаре намоям эҷод.*

(Ф. Ансорӣ)

*Октябрь туро дидаи бино додаст,
Қонуни нават забони гӯё додаст.*

(А. Лоҳутӣ)

а) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ бо ҷонишинҳои низ меоянд:

*Ҷовидон зинда ба олам монад,
Ҳар киаш ҳурмату раҳмат хонад.*

(М. Фарҳат)

г) Дар забони адабиёти классикӣ барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ баъзан бо зарфҳо ва пайвандакҳо ҳам васл мегарданд:

*Бастам суханаш ба об додам,
Якборагиаш ҷавоб додам.*

(Низомӣ)

д) Барои ифодаи пурқунандаи бавосита бандакҷонишинҳои соҳибӣ бо пешояндҳои номӣ ҳам васл шуда меоянд:

*Аз ӯ дунё бароям пурумед аст,
Шаби тори маро поён сафед аст.*

(М. Турсунзода)

*Зафар кардан шудааст одат бароят,
Зи нав кардӣ зафар, раҳмат бароят.*

(М. Миршакар)

*Ҳамеша ҳамраҳат чун соя бошам,
Наҳоҳам дурию якҷоя бошам.*

(М. Турсунзода)

Сабр кун, ман ҳам ҳамроҳат ба правленияи колхоз меравам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Дохунда ва Гулнор ҳам аз дунболаш гӯё ки медавиданд* (С. Айнӣ, Дохунда).

БО ЁРИИ ПАСОЯНДИ -РО ИФОДА ЁФТАНИ ПУРКУНАНДАИ
БАВОСИТА

Пуркунандаи бавосита ғайр аз пешояндҳо инчунин бо пасоянди -ро ҳам ифода меёбад. Пуркунандаи бавоситаро ифода намудани пасоянди -ро аз мазмуни феъл-хабарӣ ҷумла муайян карда мешавад.

Пуркунандаи бавоситае, ки бо ёрии пасоянди -ро ифода меёбад, чунин тобишҳои маъноӣ дорад: I. Ба тарафи касе ё чизе равона шудани амалро мефаҳмонад: *Қамбарбобо бо дастъери 12-сола аз ҷоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Додарону хоҳаронро боз меҳмон омадем,
Рӯзи тӯи санғат аст, аз Тоҷикистон омадем.*
(М. Раҳимӣ)

*У гуфт маро, ки, эй бародар!
Бо гуфтаи ман бикун ту бовар.*
(М. Раҳимзода)

*Шуморо, пахтакорони баҳодур,
Бигӯем аз дилу ҷон сад ташаккур!*
(М. Миршакар)

II. Ба ғоидаи касе ё чизе нигаронида шудан ва ё нигаронида нашудани амал: *Дар он ҷо ӯро либосҳои тоза пӯшонидо, ба хоначае дароварданд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Чаҳ-чаҳҳои булбулон ва нағмасароҳои дигар мурғон шуморо тағсире мебахшад, ки дастаҳои мусиқии олами маданиятро тамоман фаромӯш мекунед* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Ҳеҷ касро нагашта буд ӯ ром,
Мешавад ром большевиконро.*
(М. Миршакар)

III. Доро будан ё набудан ба чизе ё ҳолате: *Агар моро ё падарони моро чор пули пучак мебуд, ба ин ҳол афтада дар ин ҷо намондем* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Босмачиёро маҷоли он намонд, ки рӯйрост ба майдон бароянд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Шарифро ғайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани ҷорое намонда буд* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Пасоянди ро дар ифодаи пуркунандаи бавосита бо исми, ҷонишинҳои шахси ва ҳиссаҳои дигари предметонидашудаи нутқ васл мегардад: *Ҳасан Эргашро кӯчаҳои хурд ва қачу килеби деҳа тангӣ мекард* (С. Айни, Ғулумон). *Одинаро чора ҷуз ин набуд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

*Гарчи номиданд як куҳи туро кафтаргузар,
Ҷуҳи саркаш кафтаронро ҳам гузаргоҳе надод.*

(М. Турсунзода)

*Дар баҳорони соли якӯми истиқоматам дар мадрасаи Мири
Араб маро дидани ҳавлиш Аҳмад Махдуми Дониш муяссар шуд
(С. Айни, Еддоштҳо). Бинобар ин маро лозим аст, ки ҳар шаб
бағд аз хуфтан пеши ӯ рафта, дарс тайёр кунам (С. Айни, Ед-
доштҳо).*

*Хушкаломанд, шӯх, густоханд,
Ҳамдигарро дугонаҳои Садаф.*

(М. Турсунзода)

*Бағд аз он маро курта ва шими нав пӯшонда, ба Сталин-
обод бурда, дар интернат ҷой кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷа-
вонии мо). Аз тӯйхона овози одамон, садои қӯшидоираи тафсон,
ки шунавандаро фараҳ мебахшид, ба гӯши ӯ мерасиданд
(Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).*

*Номи ту, гуфтори ту дар саҳнаи ин корзор,
Беумедонро умеду бемадоронро мадор.*

(Х. Юсуфӣ)

*Пурқунандаи бавосита бо ёрии пасоянди катӣ (қатӣ) низ ифо-
да шуда, ҳамроҳӣ ва воситан иҷрои амалро мефаҳмонад: Як
бригадаи калонро саришта мекунад, сдамҳо катӣ кор меку-
над, ҳазор фикру андеша доред (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Барфҳои
бомро бел катӣ тоза карда, сонӣ ҷойруб катӣ рӯфтам
(Х. Карим, Ҳикояҳо). Ба фикрашон нарасидааст, ки ман катӣ
як даҳан маслиҳат кунанд (Латифаҳои тоҷикӣ). Аҷаб ҷавони зе-
бо катӣ сайру гашт мекуни! (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Тракторчи-
ҳо катӣ маслиҳатро як ҷо мондед! (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

СОХТ ВА ТАРҚИБИ ПУРҚУНАНДАИ БАВОСИТА

Пурқунандаи бавосита бо як ва ё якчанд калима ифода меё-
бад. Бинобар ин вай аз ҷиҳати сохт таркибӣ ва тафсилӣ меша-
вад. Дар набати худ ин пурқунандаҳо дар ҷумла ҷида шуда
меоянд.

1. Пурқунандаи бавоситаи таркибӣ аз як калимаи муस्ताкил-
маъно ва пешоянд ё пасоянд иборат аст:

*Акнун суханро ба муаллим диҳем, ки вай вакили мӯғтама-
ди мо мебошад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Алоқаи советҳоро бо инти-
хобқунандагон мустақкам кардан зарур (газ. «Тоҷикистони Со-
ветӣ»). Ҷавон ба ҳамроҳонаш, ки аз дунболи вай хомӯшона
меомаданд, рӯй овард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Аз баҳори ди-
гар ғами зимистонро хӯрда, колхоз ба худаш хӯроки молҳоро
захира мекунад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Падарам дар дами дарвоза*

бо мўйсафедон хайруҳиш карда, ба ҳавлӣ даромад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ба он ҳавлӣ даромада, аз **хизматгор** Арбобро пурсидам, ӯ маро бурда, ба меҳмонхона даровард (С. Айни, Марги судхӯр). Вақте ки вай бо **Рашидов** ба қишлоқ мерафт, мўйсафедон ҳам ӯро дида, бо меҳру илтифот салом меоданд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Кунун ман худ бигўям **бачагонро**
Ҳикоятҳои ғамноки ҷаҳонро.

(М, Турсунзода)

Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам (С. Айни, Ёддоштҳо).

II. Пурқунандан бавоситан тафсилӣ бо ибораҳо ифода мегардад:

а) Бо ибораи изофӣ: **Мўъмин** босавод буд ва аз **бачагони деҳа** танҳо бо ман ҷўрагӣ мекард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Шумо** гумон накунед, ки **Бибиюши** бо **суханони умедбахшонаи Одина** ҳақиқатан таскин ва тасаллӣ ёфта буд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). **Дар саҳни майдонча зан ҳамроҳи ҷавони қаддарози малламўй** ва **сурхинаруй** истода буд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Бинои мадрасаҳои Олимҷон** ба **биноҳои анъанавии мадрасаҳои Бухоро** ҳеҷ монандӣ надишт (С. Айни, Ёддоштҳо). **Кўчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо** чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (С. Айни, Марги судхӯр). **Метарсам**, ки ин сағҳо ҳанўз аз **сулҳи умумии ҳайвонот** беҳабаранд,— **гуфт** шағол (Латифаҳои тоҷикӣ). **Пас аз фурсате Дадабой амак аз пурсупосҳои ода-тӣ** ба масъалаи дигар гузашт (Толис, Ҳикояҳо).

б) Бо ибораи беизофа: **Ба ин гуна** одамон ҳамеша тариқаи қорбариро нишон дода, таъкид мекунад, ки аз қор на-ноланд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). **Ба ин саволҳоятон** комиссияҳои гомадагӣ дуруст ҷавоб медиҳанд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Ман** ҳам меоҳа бо суфачаи дигари он сарой нишаста, **бо он қанд-фурӯш гап-гап** мекардам (С. Айни, Марги судхӯр). **Танҳо Ёдгор** ба **ин давраҳо** ҳамроҳ набуд (С. Айни, Дохунда). То ҳафтаи оянда аз **ҳамин мөлҳо** ягон дарак ёбед, вагарна худи шумо дар шубҳа мемонед (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

в) Бо ибораи омехта (изофӣ ва беизофа): **Ман** ба **ин фикри шумо** ҳамроҳ шуда наметавонам (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Аммо ҳамон рӯз дониستم, ки домуллоам ҳам аз **ҳамон муллоҳои ҷоҳили бесавод** кам фарқ кардааст (С. Айни, Ёддоштҳо). **Қутбия** ба **ин суханони Фотима** тоб оварда на-тавонист (С. Айни, Ёддоштҳо). **Навободиён** **Ҳоҷиумарро** бо **як гурӯҳ колхозчиёни „Ситораи Сурх“** дар он ҷо ҳозир диданд (С. Улуғзода, Навобод). **Ҷазилати ин шоир аз ду шоири ав-валӣ** ҳам настигар буд (С. Айни, Ёддоштҳо). **Ҳамин тариқа,**

Таги Чинор барои ёздаҳ колхозии ҷамоаи Сари Қамиш маркази маъмури ва маданӣ шуда монд (С. Улуғзода, Навобод). Домод бо се-чор нафар ёру ҷураҳои худ аспасвор аз Тус омад (С. Улуғзода, Навобод).

г) Бо иборати масдарӣ: Оқибат вай худро аз бартараф кардани он душвориҳо оғиз ҳис карда, «Нависандагӣ»-ро партофт (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат). Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надиҳам ё дода натавонам, ба супурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). Ясаул ба ҳамин мулоҳизаҳо ҳозир аз гирифта бурдани Гулнор даст кашид (С. Айнӣ, Дохунда). Акнун як қисми бачаҳо ҳам омада буданд ва мактабдор ба чамъ кардани пули бурӯё машғул буд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Ҳар чӣ бошад, гуши ӯро ҳам дар бобати ниғаҳ доштани сир саҳт тофт, ки ӯро ба пуштам бардоштам (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Чун дар бораи аз тарафи шоирони маълум ба сифати тахаллус гирифта нашудани ин калима қаноат ҳосил кардам, худро ба калимаи «айн» ба маънои чаши, чашима ва ё маънои ҷои тиреузори камонғулак нисбат дода, тахаллуси худро «Айнӣ» қарор додам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо) Дар бобати мустаҳкам намудани алоқаи Советҳо бо аҳолии барои ошкор ва бартараф намудани нуқсонҳо ҳисобот додани депутатҳо дар назди интиҳобкунандагон аҳамияти калон дорад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). Дар ин хона ба сари чархҳо ва ҳаллоҷиҳо коргарони моҳир ниғаҳбонӣ мекунад, аз дуруст кор кардани ҳаллоҷиҳо хабарборӣ менамоянд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Онҳо супориши Партия ва Ҳукумати Совстиро дар бораи зудтар нест кардани тӯдаи ғоратгари Холбута ва боқимондаҳои қӯрбошиёни дигар гарму ҷишон музокира мекарданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Бо ин тадбир ба гурӯҳта халос шудани занон, духтарон ва бачагони хурсол роҳ кушоем (С. Айнӣ, Фуломон). Чунон ки мебинем, ин ибораҳо таркибан гуногун буда, дар дохили худ ҳолҳо ва пурқунандаҳои ҳархеларо қабул карда метавонанд.

Чи пурқунандаи бавоситаи таркибӣ ва чи тафсиلى дар навбати худ, дар ҷумла чида шуда меоянд. Дар хангоми чидашавии пурқунандаи бавосита мавқеи истеъмоли пешояндҳо гуногун аст. Пешоянд дар хангоми чидашавии пурқунандаи бавосита одатан бо пурқунандаи якҷум омада, вале ба ҳамаи онҳо мансуб аст. Аммо дар баробари ин бо ҳар кадоме аз пурқунандаҳои чида тақрор ёфтани пешоянд низ мушоҳида карда мешавад, ки он барои таъкид ва пурқувват намудани аъзои чида ҳизмат мекунад.

Мисол: Деҳқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷуйковӣ ва тоқкушӣ машғули мекарданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Вай ба ҷавонҳо дар бораи пахтакорӣ, боғдорӣ, ҳайвонотпарварӣ маслиҳатҳои пухта ва бомағзӣ меод (Ч. Икромӣ, Шодӣ). Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бар-

дошта намебарад, балки онҳо ба ятимҳо, ғуломҳо, чорьяк-корҳо ва дигарҳо, ки дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштаанд, тақсим карда мешаванд (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар бозгашт муаллим ба мо мегуфт, ки ин хел ҷоҳилон ба худашон, ба фарзандашон ва ба ҷамъият зарари калон мерасонанд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар вақти тақсими даромадҳо бо ҷӣ баҳонаҳои бедарак ба бухгалтер, ба раис ва котиб рӯзҳои меҳнати барзиёде навиштаанд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Худи сохти колхоз аз ғалаба, аз муваффақият ва аз осудагӣ гап мезад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). У ҳам аз китоб, ҳам аз ҳаёт ва ҳам аз худ мямнун мешуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Вай раиси ҷамсоҷро бо сардорони бригада, звено ва колхозчиёни номдори худ шинос кард (Толис, Ҳикояҳо). Журнал дар бораи колхозҳои пешқадам ва одамони меҳнатдӯсти он, навигариҳои илм ва санъати нашъунамо ёфтаи тоҷикон, дар бораи вусъати беандозаи шаҳрҳо, қасрҳои маданият материалҳо ва расмҳои бисёреро чоп мекунад («Тоҷикистони Советӣ»). Вай ба Раҳим дар бораи кори ташкилоти комсомолии колхоз ва дар бораи худи ӯ саволҳо дод (С. Улуғзода, Навобод). Акнун рӯди Ҷилвон аз хушкидан ва аз регу лой паҳш кардан эмин шуда буд (С. Айнӣ, Ғуломон). Ман гумон мекардам, ӯ ин суҳанҳоро дар бораи чизҳои навбаромад ва кор фармудани онҳо аз леон донишманди навигаридӯст шундидааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳукумати меҳнаткашон ба гурусна ва бетухмӣ мондани деҳқонони хокпош розӣ намешавад (С. Айнӣ, Дохунда).

ҶОИ ПУРКУНАНДАИ БАВОСИТА ДАР ҶУМЛА

Пуркунандаи бавосита дар ҷумла асосан баъд аз мубтадо ва пеш аз хабар ҷой мегирад. Агар ҷумла пуркунандаи бевосита ва ҳам бавосита дошта бошад, пуркунандаи бевосита (махсусан суратнаёфта) ба хабари ҷумла наздиктар меояд. Дар ин маврид ҷои пуркунандаи бавосита озодтар аст, вай аз хабари ҷумла дуртар рафта метавонад: Шариф аз Шодӣ номи якчанд касро навишта гурифтӣ ба дафтариаш баъзе қайдҳо кард (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ) Ин баҳор фардо ба халқи меҳнатдӯсти мо бештар аз ҳозираш меваҳои лазиз хоҳад дод (А. Дехотӣ, Асарҳои мунтахаб). Янғаам аз онҳо ба ҳар кадоми мо, бачагон, яктой кулча дод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) Бюро ба муҳакимаи ин масъала сохти даҳи шиб сар кард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид) Боровиков ба вай ҳеҷ вақте монанди ҳозира одами нағз, оқил ва доно нанамуда буд (С. Улуғзода, Навобод). Ман аз Шумо инро умед надоштам (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Падарам ба амаҷам ва писарони У воқеаро ҳикоя кард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Алоуддин ба оянда як пиёла ҷой дода гап сар кард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Ғайр аз ин, дар бисъёр мавридҳо дигаршавии ин ғуна ғоидаи умумӣ ҳам рӯй медиҳад, ки дар он сурат пуркунандаи бавоситаро дар аввали ҷумла, пеш аз мубтадо ва ҳатто баъд аз хабар ҳам дучор менамоем. Ин ҳодиса ба ҷиҳатҳои услубӣ ба задаи мантиқӣ вобаста аст:

а) Пеш аз мубтадо: *Ба бобоям таклиф маъқул афтадааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз падар як дегҷаи мадрасагӣ ва як хумҷаи равған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданиаш харида кор фармуда будааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Бо ҳамроҳии ӯ се писараш, се қаҳрамониаш, се диловарааш мераванд* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат). *Имрӯз ба сабақи ман худи мактабдор мутасаддӣ шуда, маро ба рӯ ба рӯи худ шинонид* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Акнун аз босмачиён ҳеҷ кас ҷурғат намекард, ки наздиктар ояд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

б) Баъд аз пуркунандаи бевосита ва пеш аз хабар: *Ман аэроплан диданамро ба Паша ҳикоя кардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Маъруф тамоми диққати худро ба газетаҳои дода буд* (Толис, Ҳикояҳо). *Ҳамида ҷишмони гирьяолудширо бо остинаш пок карда, лангон-лангон ба ҷояш рафта нишаст* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Ҳамми ҳозиронро аз ин таклифи райси колхоз огоҳонид* (Ф. Ниёзи, Вафо).

в) Баъд аз хабар: *Вазифаи ҳаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *Вазифаи асосии оқсақоли машқобон мудоғиба кардани ҳуқуқи машқобон буд нисбат ба обхӯрон* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳар ду тарафи кӯҷаи калон пур аз одам* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Рӯи ҷавлӣ пур аз мардон, хонаҳо пур аз закон ва духтарон, бомҳо пур аз бачагон* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ғирду неши тарозу пур аз марду занҳои колхозӣ* (С. Улуғзода, Навобод). *Азизхон ба ба бародарам нигоҳ мекард ва на ба ман* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъд аз хабар ҷой гирифтани пуркунандаи бавосита дар нутқи диалогӣ боз ҳам бештар воমেҳурад: *Як кас пуштак истифода аз ҷама неш ман бароям, зеро ман ҷама ҷои ин ҷавлиро медонам, — гуфт Сафар Ғулом ба командир* (С. Айни, Ғуломон). — *Магар Ғулом Ҳайдар аз ғуломон аст? — гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум* (С. Айни, Ғуломон). *Акнун раветон, нағзакак дам гиретон, — гуфт Ҳошим Корвон ба тракторчиён* (С. Улуғзода, Навобод). *Қисми ин корхоро худи ҷамин сол кардан даркор аст, — эътироз намуд Пӯлод ба гуфтаҳои Раҷаб* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

г) Дар мобайни ҷузъҳои хабар: *Хона аз пешгоҳ то пойгаҳ пур аз зан буд* (С. Айни, Дохунда). *Кӯча ва тангкӯчаҳо пур аз одам буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Роҳ пур аз аспу хару ароба, ғойтун ва пиёда буд* (С. Айни, Асар-

хон мунтаҳаб). *Чойхона пур аз чойхӯрон буд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар назм ҷои пуркунандаи бавосита, мисли аъзоҳои дигари ҷумла, озод аст.

Вай мувофиқи қонуниятҳои шеър дар ҳар ҷои ҷумла омада метавонад:

*Аз ҳамон Раҳиш паҳлавон Рустам
Охири нусхаву нишона бувад.*

(М. Турсунзода)

*Аз омадат падарҷон
Ба мо хабар мегӯяд.*

(М. Аминзода)

*Шуда колхозу ободем акнун,
Зи дарду ғусса озодем акнун.*

(М. Миршакар)

*Шунидам аз падар ин дostonро,
Падар бишонида аз бобош онро.*

(М. Миршакар)

*Шуд душманат зеру забар,
Озод гаштӣ аз хатар.*

(М. Турсунзода)

*Бинвис хате барои моён,
Аз боду ҳавои Тоҷикистон.*

(Б. Раҳимзода)

*Даме ки беҳабар аз ҳастиву замон будам,
Ҳавои тифлӣ ба сар фориг аз ҷаҳон будам.*

(Б. Раҳимзода)

↳ ХОЛ ✕

Он аъзои пайрави ҷумла, ки тарзи иҷрои амал, вақту ҳангом, макон, сабаб, мақсад, шарту ҳилсфи қору ҳаракат, ҳолат ва ё аломатро ифода мекунад, ҳол номида мешавад.

Дар ҷумла зарф, сифат, исм, ҷонишин, сифати феълӣ, феъли ҳол, масдар, калимаҳои тасвирӣ ва ибораҳои гуногун ба вази-фаи ҳол омада метавонанд.

Вазифаи синтаксисии зарф дар ҷумла асосан ҳол мебошад. Мисолҳо: *Ҳозир мо аз шумоён ҳарфҳои зинда сохта номи Ленинро менависем...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Лекин танк якбора ба қафо гашту аз дами тир худро*

кашид (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Тирандозӣ як-зайл, беист давом мекард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *Ҳалим онро кай ва дар кучо аз ман талаб хоҳад кард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Дари ҳикмат кушода саздиёна,
Сухан мегуфт ҳар кас шоирона.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Феъли ҳол дар ҷумла ба вазифаи ҳол низ меояд. Мисолҳо: *Ман тарсидаву ларзида пой мемонам* (Журн. Садои Шарқ). *Генерал рост истода ба гап давом кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Мо ба рафӣқамон қоил ва аз кори ӯ мот шуда нигоҳ карда меистодем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Ҳамон ганҷинаҳои санъаташиро,
Дуру дурдонаҳои меҳнаташиро
Ба дил ҷо карда, бо дандон газида,
Нигоҳбон шуд ба мисли нури дида*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Сифат ба вазифаи ҳол ба таври фаровон истеъмол меёбад: — *Армия қатъӣ, бурро, равшан, хулоса карда гап заданро талаб мекунад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ногоҳ дари хона андак кушода шуда, каллаи касе намоён гашт — ин Ҳаити Пакана буд, ки ман ӯро хуб мешинохтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Исм ба вазифаи ҳол асосан бо пешоянду пасоянд меояд. Чунончи: *Дар қаровулхона зиндагонии Иван ба хубӣ мегузашт...* (С. Айни, Куллиёт). *Аспи саманд арус шарин оро дба шуда буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Чун депутат, чун вакили халқи худ
Ман ба Маскав шоду хандон меравам,
Бо умеду орзуҳои бузург
Аз диёри Тоҷикистон меравам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ба вазифаи ҳол дар ҷумла масдар ва ибораҳои масдарӣ низ меоянд: *Давҷаҳои зардолу, олуболу, себ ва шафтолу барин дарахтони мевадор ҳам бо баромадан аз гул беморак шудан гирифтанд* (С. Айни, Куллиёт).

Ибораҳои устувор низ ҳол шуда меоянд: — *Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва ташвиш кашиде омада магар ду даст дар бинӣ ҳолӣ бармегардем* (С. Айни, Куллиёт). — *Не, — гуфт Сафар ба дарди яра дандон ба дандон монда тоқаткунон, — аз банди по камтар гӯшташиро чок кардааст*

Ф. Ниёзи, Вафо). *Нархи сабзиву пиёзро напурсида буду шуди чигитро тар карда монед, ман чӣ кор кунам?* (А. Сидкӣ Чӯраи деринаи ман). *Аксари онҳо сиву ду рағу паяшонро як карда, ба мисли паррандаи посӯхта ба чор сӯ метозанд, ба одамон дӯғу пӯписа мекунанд, айби маро меҷӯянд, аммо масъала, ки ба муҳокимаи халқ расид, тирашон хок хӯрда, тарбузашон аз бағалашон меафтад* (А. Сидкӣ, Чӯраи деринаи ман). *Вазифаи худро дилу бедилон, гӯё ки маҷбуран анҷом меод* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТАСНИФОТИ ҲОЛ

Ҳол чӣ тарз, дар кучо, кай ва дар кадом шароиту вазъият, бо кадом далелу асос ба вучуд омадани амал, аломат ва ҳолатро ифода менамояд.

Ҳол аз рӯи маъно ва тарзу воситаҳои ба амалу аломат ва ҳолат вобаста шуданаш чунин тасниф карда мешавад: ҳоли тарзи амал, андозаю миқдор, дараҷа, замон, макон, сабаб, мақсад, шарт ва ҳилоф.

2. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ

Ҳоли тарзи амал аломат, ҳолат ва тарзу тариқаи иҷрои амалро мефаҳмонад. Вай бештар бо зарфу сифат ва феълҳои ҳолат ифода мегардад.

Ҳоли тарзи амал мувофиқи маъно ва вазифаи грамматикӣ худ ба ду гуруҳ ҷудо мешавад: 1. Ҳоли тарзи амале, ки тобиши аломату ҳолат дорад, ба воситаи ҳиссаҳои зерини нутқ ифода меёбад.

БА ЗАРҲОИ ҲОЛАТ

Базӯр чашм кушода нигоҳ кардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ба ҳар яке аз се коранда базӯр* як чашми хӯрҷин гандум расид (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

Зарф ба вазифаи ҳоли тарзи амал дар шакли такрор низ воқеъ мешавад: *Азима базӯр-базӯр* нафас кашида ба гап даромад (Чароғи Ирфон).

Зарфҳое, ки аз сифат бо илова гаштани суффикси *-она* ташкил ёфтаанд: *Нуралӣ фикр карда монд, котиби райком хомушона* ба ҷавоби *ӯ мунтазир шуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Ба ин гуна корҳо ҳеҷ илтифот намекард, монанди одамони мадҳуши ба ҳар чиз бепарвоёна муомила мекард* (Айнӣ, Куллиёт). *Чӣ гуфтӣ?* — *гуфт Ноиб хашмгинона* (Айнӣ, Куллиёт). *Вай афсӯсхӯрона* байти зерини Мирзо Абдулқодири Бедилро нисбат дода зам-зама мекард (Айнӣ, Куллиёт). — *Ин кам аст!* — *гуф-*

та монд Муқим оташинона (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Посбонон ҳам хотирҷамъона хобиданд (Айнӣ, Куллиёт). Ҳамдам, келинро гирифта биёр! — гӯён дилтангона ҷеғ задани вай миёнаи ин ҷанҷолро бурид (Айнӣ, Куллиёт). Гулнор хиҷолатмандона «ҳанӯз не!» — гуфт (Айнӣ, Куллиёт). Занҳо хурсандона ба шундани ашӯла омода гардиданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай бешуурона хеста рафта дарро пӯшид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Офтоб босаховатона нур мепошид (Р. Ҷалил, Баҳор).

*Соддалавҳона ман ба ин манзар
Менамудам нигоҳ карда гузар.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

ИБОРАҶО

1. Ибораҳое, ки аз исму сифат ташкил ёфтаанд: *Ман аз ин хандаи бемавҷеъ ва бесабаб боэ зиёдтар дар шубҳа афтада, охир бо оҳанги тааҷҷуб аз вай нурсидам* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Мо бо тайёрии зур ба ҳуҷум тайёр шуда истодаем* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

2. Ибораҳое, ки аз исму сифату ҳиссаҳои дигари нутқ ташкил ёфтаанд: *Духтарон бо як вазъияти дилгирона ба Қумрибӣ рост рӯ ба рӯ нашуда якзону нишаста ҷашмонашонро ба замин дӯхтаанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамроҳ-рафиқ ба рӯи сӯфа баромада дар гӯшае сар ҳам карда нишаст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ҳарсеяшон дар даруни об истода, ба ҳамдигарашон дарафтида буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *У дар миёнаҳои замин як қомат рост карда сарандозашро саҳттар баст* (Р. Ҷалил Баҳор). *Оқибат Бибидеҳбошии бечора монда шуд ва доманаширо пури санг карда, ба девори масҷид такъя карда нишаст* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Қорвонбошӣ ба вай ҳам сар ҳам карда, хурсандии худро фаҳмонид* (Айнӣ, Куллиёт). *Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳимро бо муваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта ба сарой даромад* (С. Айнӣ, Куллиёт).

II. Ҳоли тарзи амале, ки тариқаи иҷрои амалро ифода мекунад. Ӯ вазифаи ин гуруҳ ҳол ҳиссаҳои зерини нутқ ва ибораҳои меоянд.

I. ЗАРҶОИ ТАРЗИ АМАЛ:

Пӯда: *Эргашбедандон аз ревомхона баромада, пиёда ба роҳ даромад* (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди 4). *Деҳқонони ҷамъшуда ҳам пиёса аз дунболи онҳо афтаданд* (Айнӣ, Куллиёт, ҷилди 3).

Зуд: *Пода зуд аз чаро баргаишт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Тарафдорҳо ва маъракадорҳо зуд омада аз ҳар ду паҳлуи Кенҷабой гирифтанд (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Вафо бар аҳд бинмою супориширо зуд иҷро кун,
Ба иди Тоҷикистон тӯҳфаи худро муҳайё кун.*

(Р. Ҷалил, Баҳор)

Баъзан зарфи «зуд» бо дараҷи қиёсӣ ба вазифаи ҳоли тарзи амал меояд:

Ман якзайл ба пояи нигоҳ мекардам, то зудтар панҷаҳои буридаи пои ӯро бубинам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Қорӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хуширо шунавад (Айнӣ, Куллийёт).

Беихтиёр: *Дам ба дам ӯ аз рӯи одат, беихтиёр ба ҷои канораи кӯрпаи сандалӣ, либоси дар танаш будагиро ба даст гирифта кашида менад (Р. Ҷалил, Баҳор). Ҳотам беихтиёр лаҷоми аспро раҳо намуда, ба сағрии он қамчин зад (Р. Ҷалил, Баҳор).*

Нохост: *Нохост тире ғуррос зада ба бунӣ гӯшам гузаишт (С. Айнӣ, Куллийёт). Агар дар ягон рӯзи нек нохост гӯшаи ба таги сараш монад, ҳамон рӯзро медида бошам-мӣ? (Р. Ҷалил, Шӯроб). Чанд дақиқа кор карда буд, ки нохост дастаи каланд шикаст (С. Улуғзода, Диёри Навобод).*

Рӯйрост: *У барои мақсадҳои мурдори бой миёнрав шуданро рӯйрост дар пеши бой ба гардан гирифта ба кор даромад (С. Айнӣ, Куллийёт).*

Саросемавор: *Ҳама саросемавор аз хоб бедор шуда, ба таги дарвозаҳои ҳавли худхошон баромаданд (С. Айнӣ, Куллийёт). Дигар мурғони соҳибчанғол саросемавор париданд (С. Айнӣ, Куллийёт).*

Дартоз: *Боз як савор дартоз омад (С. Айнӣ, Куллийёт). Қорӣ-Ишқамба бо шунидани ин хабар дартоз ба банки мазкур мерафт (С. Айнӣ, Куллийёт).*

Даррав: *Шарифи Навча даррав ба даруни об даромада, бо каландаш банди обро кушода, лою чимро ба даҳонаи ҷӯи мо ҳаво додан гирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Оҳиста: *Модарам оҳиста бархоста аз хона берун шуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Оҳиста салом дода гузаишт (С. Улуғзода, Диёри Навобод).*

Зарфи оҳиста баъзан бо суффикси ак ба вазифаи ҳоли тарзи амал, ки навозиширо ифода мекунад, ба кор бурда мешавад.

Барои фаҳмидани таги ин хабар оҳистекак аз зери ялави хурриятчиён шах шуда, ба Регистон роҳӣ гардидам (С. Айнӣ, Куллийёт).

Зарфи «оҳиста» дар шакли такрор низ ба вазифаи ҳоли тарзи амал меояд: *Ниҳоят вай бархоста, оҳиста-оҳиста қадам*

монда баромад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай ғўзапояро бо решааш канда *оҳиста-оҳиста* пеш рафтани гирифт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). У дигар ба касе чизе нагуфта, *оҳиста-оҳиста* ғишт мерехт (Р. Ҷалил, Баҳор). — Шумоён ба аспҳоятон савор шуда, *оҳиста-оҳиста* аз паси ман омадан гиред (С. Айни, Куллиёт).

Зарфи «беист», ки аз асоси феълӣ бо префикси «бе» сохта шудааст, дар ҷумла одатан ба вазифаи ҳоли тарзи амал меояд: *Бедонаҳо аз саҳариш барвақт то нисфи шаб беист* мехонданд (Б. Ортиқов, Гули садбарг).

Якпахлӯ, дузену, нақдонақд ва якзайл: Милтиқдорон бандиёнро аз қўра кашола карда, бароварда бурда дузону шинонданд (С. Айни, Куллиёт). Асп **якпахлӯ** дар даруни заҳкаи хобида ба поҳои пешу қафои худ канори заҳкашро лағадкорӣ мекард (С. Айни, Марғи судхур). Тарозу ҳам, ки пешу туст, ҳамеша **якзайл** намегарсад (С. Айни, Куллиёт). — Ҳа, **нақдонақд** шастсумӣ мегирифтааст (С. Улуғзода, Қалтакдорони Сурх). Бибӣ Мастура паҳлуи Нурали рӯяшро ба ӯ гардонда **сари дуно** нишаста кифту шонаи ӯро мемолид (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Хамаи он касон дастхошонро то оринҷи шуста, пок карда омада, дар гирдогирди лағли тахтагӣ бар рӯи пўстакчаҳо **дузону** нишастанд (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳое, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва суффикси -но, -кӣ, -акӣ, -якӣ сохта шудаанд, ҷӣ тариқ иҷро шудани амалро низ шарҳ медиҳанд: Чанд бачаи дигар аз пуштаи расида омада, аз либосаи кашида ӯро **пуштнокӣ** меғалтониданд (Айни, Марғи судхур). Наздики бегоҳӣ вай **аспакӣ** ба Ситораи Сурх расид (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Аз ин гапи падараш дили Шамсия ҷиғғӣ карда рафту шумхабареро **пешакӣ** ҳис карда дасту пояш сард ғаштанд (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Мазмуни ин фармон **даханакӣ** ба кўчаҳо паҳн мешуд (С. Айни, Куллиёт). Акбар мак кисаи шими худро аз рӯяш даст-даст карда дида, ба будани пул қаноат ҳосил намуду **дарунакӣ** хурсанд шуд (Р. Ҷалил, Шўроб). Сари ҷавон аз зарби шатта **пешнокӣ** ҳам шуд (С. Айни, Куллиёт). Дар дақиқаи дигар дарбориён **ақибнокӣ** аз хона мебароянд (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). **Шодӣ настнокӣ** аз пешу модараш дуртар мерафт (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳои ногаҳон, тасодуфан, якбора ва ғайра якуякбора, яъне фавқулодда иҷро шудани тарзи амалро шарҳ медиҳанд:

Рўзе дар гулзои гулфурӯшони беруни дарвозаи Мазор **тасодуфан** бо ӯ ҳамсўҳбат шуда, шинос гардидам (С. Айни, Куллиёт). **Ногаҳон** ба нармии ғўши ростам як чизи тез халида чизӣ карда монд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Падарам як муддат хомӯш нишасту бағд **якбора** аз ҷояш хест (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ин гуна табрик ва талабҳо аз даҳҳо даҳонҳо ба **якборагӣ** мебаромаданд (С. Айни, Куллиёт). Пира-

марди бемор калимаи «Қаршӣ»-ро, ки шунд, якбора чунбиш хӯрда чашмаширо кушод (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳое, ки аз исму префиксҳо иборатанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд. Барои ифода ёфтани ҳоли тарзи амал бештар префиксҳои «бо» ва «ба» истифода мешаванд.

Амон ду полворро барсонӣ меғалтонад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — Ту саҳв мекунӣ, Гулсум! — гуфт Неқадам боҷиддият, — он воқеа як чизест, ки ба яке аз сиёҳтарин рӯзҳои аз сари ман гузашта дахлдор аст (С. Айни, Куллиёт). Акрамбой боизтироб аз ҷояш ҷаста хест (Айни, Куллиёт). Мария Евдакимовна Моҳтобро дар ҳузури модараш бодикқат дида баромад (Р. Ҷалил, Баҳор). Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қорӣ-Ишкамба бодикқат назар андохта дидам (С. Айни, Марги судхӯр).

ИСМҲОИ ТАҚРОР:

Дар забони адабии тоҷик ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва ибораҳои мухталиф ба вазифаи ҳоли тарзи амал тақрор шуда меоянд:

Даста-даста чида гулҳои сафеди хешро
Дар заминҳои васеи пахтакорон рез-рез.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Шаби ҷумъа одамон гурӯҳ-гурӯҳ дар ҳавли яке аз худӯшон ғуншуда шабнишинӣ мекарданд (С. Айни, Куллиёт). Самолётҳои мо даста-даста ба ҳуҷум рафтанд (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Он гоҳ Ҳодибой бо дурбин нигоҳ карда дид, ки танкҳо пасу дунбол қуша-қуша ба ҳаракат даромаданд (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

СИФАТҲО:

Онҳо боз якчанд дақиқа хомӯш роҳ гаштанд (Р. Ҷалил, Баҳор). Ҷунбул-Махдум як одами тахминан сиюпанҷсола буда, қомаи баланд ва бадани борики лоғар дошт, ки ба пояи ҷуворӣ сафед саҳт монанд буд (С. Айни, Куллиёт).

Сифатҳо бо дараҷаи қиёсӣ низ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд: Ман саҳттар даст ҷунбонида имою ишора кардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Исто, аввал масъаларо дурусттар фаҳмед (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). У сари синаширо бо кафи панҷаҳои ду дасташ паҳш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид (С. Айни, Куллиёт). Магар барои озод кардани мо дарро маҳкамтар қулф кардан даркор будааст? — гуфт (С. Айни, Куллиёт). Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам (С. Айни, Куллиёт).

Сифатҳо дар шакли такрор низ ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд: *Байни ӯ ва муаллимон тез-тез баҳсу мунозираҳо рӯй медоданд* (Чароғи Ирфон). *Нигоҳ карда, ҳамсинфи худам Собирҷон Солиевро дидам, ки қадамаширо калон-калон монда ба сӯи ман меомад* (Чароғи Ирфон). — *Ба пеши ҷаноби Қорӣ туро кӣ фиристод?* — *Бурро-бурро ҷавоб деҳ* (С. Айни, Куллиёт). *Қозӣ пас аз он ки ба тарафи ин ҷавони гирифтор тез-тез нигоҳ кард.* — *Ту аз гурезагони зиндон ҳастӣ, а?* — *гуфт* (С. Айни, Куллиёт). Дар болои рӯйҳои нимдошт ва рӯйи як парчаи докаи сафед пӯшида буданд ва *кӯтоҳ-кӯтоҳ* нафасгирии бемор докаро номаълумона ҷунбонда мемонд (Р. Ҷалил, Баҳор).

ШУМОРАҲОИ ТАКРОР:

Мардум ҳам ду-ду, чор-чор аз пасу пеш мерафтанд (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аввал ягон-ягон, пас аз он панҷ-панҷ, даҳ-даҳ, харидор омад* (С. Айни, Фуломон). *Сарбозони дигар ҳам як-як, ду-ду омадан гирифтанд* (С. Айни, Дохунда). *У аз рӯи қолин сабук-сабук қадам монда, ба китобмонак наздик омад ва се-чор дона китоберо, ки дар бағал дошт, як-як ба қабати китобҳои дигар гузоштан гирифт* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

КАЛИМАҲОИ ТАҚЛИДИ ОВОЗИИ ТАКРОР:

Вай бо ҳоли парешон, ҳалтанг-ҳалтанг ба сӯи ҳавлии Қушбегӣ метохт (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *То гузари миракон аз ҳеч тарафе овози доирае шунида нашуд, аз тарафи сари бозори Хийбон даранг-даранг овози доира омадан гирифт* (Айни, Куллиёт).

ИБОРАҲОИ ТАКРОР:

Ба дигарон ҳам як каф-як каф кӯкнори кӯфта дода, капна кунонид (С. Айни, Куллиёт). *Доруи ӯ танҳо доруи мушқушак буда, онро як каф-як каф дар коғазпораҳо печонда мондааст* (С. Айни, Куллиёт). *Фурсат нашуд, ки худам ҳар рӯз ҳавлиро як буръ-як буръ каланд кунам* (Р. Ҷалил, Шикаста тилисмот).

Таркибҳои зарфие, ки аз такрор ёфтани исмҳо бо ёрии пешояндҳо ташкил ёфтаанд, дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд:

Он ҷоҳое, ки пеш аз ин чанд сол дида ва ваҷаб ба ваҷаб медонистем, қариб аст нашиносем (С. Айни, Куллиёт). *Он ҷоҳоро ваҷаб ба ваҷаб медонам* (С. Айни, Куллиёт). *Қазоқи изчӣ аввал ба боғ гирду пеши боғро ваҷаб ба ваҷаб санҷида дид*

(С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар тарафи ҷануби ғарбиаш дараҷа ба дараҷа рег камтар шуда омада, дар охирҳои ин майдон, то ба қади зони одам рег паҳн шуда мехобид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Турна меояд қатор андар қатор,
Муждагонӣ мерасонад аз баҳор.*

(Р. Ҷалил, Баҳор)

Ман ба хубӣ медонистам, ки аз даруни шумо хушӣ ба хушӣ он гунаҳро ёфтан мумкин нест (С. Айнӣ, Куллиёт). *Шоҳмирзо Одинаро ҳам бо як муҳаббати бародарона дӯст медошт, фармоишҳои духтурро дар бораи ӯ нуқта ба нуқта риоя мекард* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои зерин ба вазифаи ҳоли тарзи амал бо ёрии пешоянди «бо» омадаанд: *Ҷама ба саҳро баромаданд, ҷама бо шитоби тамои кори тирамоҳии қишлоқро анҷом медиҳанд* (Р. Ҷалил, Баҳор). *Ман ҳамин тарз бо забони соддаи авомӣ гуфта будам, ту бо сухани китоб гуфти* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Корвонбошӣ бо маҳрам гарму ҷишон салом ва пурсупос карда ӯро бо эҳтиромии тамои пешвоз гирифт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Меҳмони модарам бо меҳрубонии тамои ба гӯши ман як сӯзани ғафс халонда будааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои фразеологӣ низ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд: *Ба тӯй бошад, худам дасту остин бар зада, хизмат мекунам* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Ин қарор бояд бечуну чаро иҷро ёбад* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ту дандон ба дандон мемониву паҳлу ба паҳлую рӯ ба рӯ нишаста таранг ба гап гӯш мекунӣ, вассалом* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ба вазифаи ҳоли тарзи амал омадани феълӣ ҳал ва хелҳои он. Феълҳои ҳоле, ки бо суффикси — «он» сохта шудаанд: *Онҳо наъразанон ба пеш тохтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Онҳо бол назада, гардишкунон чашмонашонро бар рӯи ман дӯхта буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пас аз он боз рақскунон давраро як бор гардиш карда, дар миёнаҷой омада, рӯ ба рӯи ҳам истоданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҷалолхӯҷа тозон ба хонаи либоскашӣ даромад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

*Гул кун, ки сурудам ин гапи нав
Парвозкунон барад ба Маскав.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Бо Юлиус Фучик сӯҳбаткунон дар ӯ нисбат ба худам ҳисси бародарии ҳақиқӣ мушоҳида намудам (А. Лоҳути, Куллиёт).

Феълҳои ҳоле, ки ҳиссан номии онҳо овозҳои тақлидӣ мебошад: *Бояд Шодӣ ҳам аз ин корҳои модарии меҳрубонаш завқ мегирифта бошад, ки ӯ қиқирросзанон механдид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Сағҳо ба якдигар ғур-ғуркунон гӯшт меканданд ва*

мехӯрданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Акнун асп бисёр бо эҳтиёт қадам мегузашт, пеш аз ҳар қадам задан ба зерӣ пояш теғ кашиданигиҳо карда, ду-се сония ғоҳ-ғоҳкунон меистод* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Тирҳои ҳаллоқиҳо ғичирросзанон мегардиданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ФЕЪЛҲОИ ҲОЛИ ТАҚРОР:

Ман давон-давои ба боғ рафта, фармоиши падарамро ба модарам ва бародарам расондам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳаит ҳам лангон-лангон дунболи рафиқаширо гирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мо давон-давои ба тарафи хона равон шудем* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Қалонсолон оҳиста-оҳиста, бачаҳо давон-давои ба тарафи ҷӯйбори қалон рафтанд* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛИ ЧИДА

Ҳиссаҳои гуногуни нутқ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амали чидани меоянд:

Сифат: *У сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд* (С. Айнӣ, Марги судхур). *Зулайхо ин сатрҳоро бурро, бо овози баланд хонд* (Р. Ҷалил, Баҳор). *Оими хурдӣ нисбат ба оими қалонӣ хеле содда ва муқаррарӣ либос мепӯшид* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Дар ҷумла гоҳо сифатҳо бо дараҷаи қиёсӣ ба вазифаи ҳоли тарзи амал чидани шуда меоянд: *Инҳо дар рӯи рег оромтар ва осонтар медавиданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Баротов ва рафиқони вай роҳзанони фашистиро аз пештара ҳам сахттар ва моҳиронатар зада торумор карда истодаанд* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Бар болои ин, амир имсол аз ҳарсола бештар ва вазнинтар андозҳо андохт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аммо онҳо ба рӯи ях аз аспӣ ман хубтар ва чолоктар мегаштанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ҷумла баъзан калимаҳо чидани шуда меоянд: *Онҳоро ботантана ва хушнудӣ бароварда гусел карда буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва сифатҳои тақрорёфта низ чидани шуда меоянд: *Даруни боғро тоқҳои ангури гуногун, ноку ношпоти, шафтолуви олуи ҳиротӣ ва дигар дарахтони мевадор раста-раста, қатор-қатор фурӯ гирифта буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Одамони тӯда-тӯда ва танҳо-танҳо ба ҳар тараф тез-тез мерафтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Зарфҳои зерин низ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амали чидани меоянд: *Лочинҳои болсурхи маҷорона ва мардона худро ба болои қарғасҳои фашистӣ за-*

данд (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан) *Лекин ҳамаи ин корхоро эҳтиёткорона ва хомушона мекунад* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Феъли ҳол чида шуда ба вазифаи ҳоли тарзи амал меояд: *Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пеши дарича омаданд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ба ҳамдигар лағад парронда, арраскунон ва ҳаллосзанон дар тоз даромаданд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

Феъли ҳоли замони гузашта чида шуда меояд: *Ҳамин тариқа борҳо ёзида ва хеста биёбонро дидбонӣ кард* (Айнӣ, Куллийёт). *Боз гаштаю баргашта ҳамин гапро такрор мекард* (журн. «Садои Шарқ»).

Ба вазифаи ҳоли тарзи амали чида ибораҳои гуногун меоянд: *Моҳтоб бо як даст аз бағали модархонди худ гирифта, дар дасти дигар ҷомадонро бардошта ба сӯи хонааш мешифт* (Р. Ҷалил, Баҳор). *У бо ҳусни тавачҷӯх, бо эҳсосоти меҳрубонона ба беморонаш нигоҳубин мекард* (Р. Ҷалил, Баҳор). *Мардуми ҳангоматалаби Бухоро ҳанӯз рӯз сафед нашуда ба дари арк омада буданд, ба зери девори ҷомеи поянда пушт ба девор ва рӯ ба шамол менишастанд* (С. Айнӣ, Куллийёт).

ҶОИ ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли тарзи амал мувофиқи норми сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик дар аввали ҷумла (пеш аз мубтадо), баъд аз мубтадо, дар мобайн ва дар охири ҷумла (баъд аз хабар) ва бештар дар назди хабар меояд.

1. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ ДАР АВВАЛИ ҶУМЛА

Рафта-рафта қувваи ҷонноки Рӯзимурад ҳам кам шуд (С. Айнӣ, Куллийёт). *Оҳиста салом доду вай гузашту рафт, ҳаҷ чиз нагуфт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

2. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ БАЪД АЗ МУБТАДО

Мардум бесаброна рӯзи баромади газетаро мунтазир мешуданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Вай беҳаёлона қадам партофта ба сӯи ҳавлиаш мерафт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Модарам ва бародарам хавотиркашона ба ҳамдигар нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳотам чолокона аз асп фурмад* (Р. Ҷалил, Баҳор).

3. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ ДАР МОБАЙН, БАЪД АЗ МУБТАДОВУ ДИГАР АЪЗОҲОИ ҶУМЛА:

Мария духтарчаро бардошта даvon-даvon ба хонаи он занак бурд (С. Айнӣ, Куллийёт). *Вай зардолуро гирифта хурда-хурда боз ба кӯча медавид* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Асп поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт ва ба замин устувор дошта, поҳои пасашро **ҷуфтакзанон** ба ҳар тараф ҳавола мекард (С. Айнӣ, Куллиёт). Бозор дар ин вақт ночор паси сар **хорон-хорон** ба шартҳои бой розӣ шуд (Айнӣ, Куллиёт).

4. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ ДАР НАЗДИ ХАБАР.

Вай ба Институти муаллимтайёркунӣ даромада, онро бо **муваффақият** тамои кард (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Баъд вай аз рӯи дастархон чандин дона биринҷро мурғвор чида як чойники калон чойро **гарм-гарм** хӯрд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Дар меҳмонхонаи болои пасти ин ҳавли чанд нафар касони аз ҳар ҷо ҷамъомада нишаста **оҳишта-оҳишта** сӯҳбат мекарданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Рӯзимурод боз ҳам **боғайратонатар** меҷангид (С. Айнӣ, Куллиёт). Чанд бачаи дигар аз пуштаи расида омада аз либосаш кашида ӯро **пуштнокӣ** меғалтониданд (С. Айнӣ, Куллиёт).

5. ҲОЛИ ТАРЗИ АМАЛ ДАР ОХИРИ ҶУМЛА

Ҳоли тарзи амал баъзан дар назм ва дар диалог дар охири ҷумла меояд: **Чаро? — гуфт оқсақол тааҷҷубкунон** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Сиеҳдиди бадботин — гуфт падарам худ ба худ ғурғуркунон** (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Аз ин рӯ, нури чашмам, шери модар,
Ба душман ҳамларо бинмо ғузунтар.*

(Р. Ҷалил, Баҳор)

*Духтарак мегашт орому ҳамӯш,
Гап намезад, балки меандохт гӯш.*

(М. Фарҳат, Руди кӯхӣ)

2 ҲОЛИ МОНАНДӢ

Ҳоли монандӣ иҷрои амалу ҳолати предметро ба тариқи монандкунӣ шарҳ медиҳад.

Таркибҳо ва ибораҳои монандӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд.

Таркибҳо: **Соро, монанди лаклакбозон ашӯла хонда музофиқи ҳавои ашӯла чапак задан гирифт** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ба сабаби шустушӯи ҳамешагӣ об монанди оина шаффоф шуд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ҳар гоҳ Сари Ҷӯй баромада ба пои ин кӯҳпора расед, дар рӯ ба рӯятон монанди „оббурда“ як шикофе мебарояд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Оби ин ҷӯйчаҳо монанди алмоспора бегубор менаояд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Хайрият, ки барф**

борид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Ғалла рӯёнида беҳадду ҳисоб,
Дашт зебо ғашта монанди чаман.*

(Р. Чалил, Баҳор)

Як кӯчаи калон теппаро монанди ҳалқа печонда гирифтааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *У монанди ҷуйча аз лой ва гил бино наёфтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Даме ки дилбарам монанди гул хандида меояд,
Умеди тоза дар дил, нури нав бар дида меояд.*

(М. Туреунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Ғаввалхон омадам монанди булбул,
Ба боғат парзанон бар дидани гул.*

(М. Туреунзода, Асарҳои мунтахаб)

Баъзан калимаи асосӣ бо калимаи ташбеҳдихандан «монанд» якҷоя дар шакли калимаҳои алоҳида воқеъ мегардад ва ба вазифаи ҳоли монандӣ меояд: *Дар вақте ки мо ба он ҳуҷра даромадем, Маҳдуми Ғав мурдамонанд беҳаракат мехобид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ибораҳои монандӣ. Ҳоли монандӣ бо ибораҳои изофӣ, беизофа, сифати феълӣ ва ғайра ифода меёбанд. Ибораҳои ҳоли монандӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) Ибораҳои монандие, ки дар ҳангоми иҷрои амал предметро бо предмети дигар ба тариқи монандкунӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд: *Акнун нишонаҳои хунҳои чакида монанди роҳи мурчагон ба як тарафи маълум дароз шуда мунтазам мерафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ҳамаатон имшаб монанди мурғи аз каттак халосшуда берун баромадетон-а, — гуфта шӯҳӣ кард* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар ним соат монанди мӯру малах атрофи қишлоқро фаро гирифт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бузғола бо ишорати Соро ба ҳар тараф медавид ва даррав монанди нафртари худро аз ҳаво андохта мулоҳизақунон худро ба замин мепартофт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Маблагҳои ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди магасони гуштхӯр, бачагони бешумор мезоданд* (С. Айнӣ, Куллиёт).

б) Ибораҳои монандие, ки дар ҳангоми иҷрои амал предметро ба мох, ситора ва ҳодисаҳои гуногуни табиат ба тариқи монандкунӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Акнун рӯяш чун себи раҳи меҳраҳшид, чашмонаш монанди ситораи саҳарӣ нур мепошид (С. Айнӣ, Куллиёт). *Агар шумо пеш нигоҳ карда рафтан гиред, ба ногоҳ ин оби дурахшон монанди моҳи тобон ба зерӣ санге даромада аз наваратон*

пинҳон мешавад (С. Айни, Куллиёт). Чашмони дурахшонаш дар зери абрувони сиёҳ монанди ситораи рӯз чашми бинандаро мебурд (С. Айни, Куллиёт).

в) Ибораҳои монандие, ки одам ва намууди зохирии онро ба тариқи монандкунӣ тасвир намуда иҷрои амалро ифода мекунанд:

У монанди касони вараҷа гирифтагӣ меларзид (С. Айни, Куллиёт).

*Кунун аз ҳусни худ гаштӣ сарафроз
Ба монанди сияҳчашмони Дарвоз.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Гулор монанди як духтари қобили фармонбардор зуд омада кадуро гирифт (С. Айни, Куллиёт). *Акнун бача калон ҳам шудааст, монанди як мард кор накунад ҳам, ним мард барин кор карда метавонад* (С. Айни, Куллиёт). ... *дунёро як тамошо карда меоям ва баъд аз он монанди муллобачагони қишлоқ, як ҳуҷраи ориятӣ ёфта гуша мегирам* (С. Айни, Куллиёт). *У чор ё панҷ соли дигар ба ҳамин тарзи мурдамонанд зиндагонӣ карда, оқибат ӯ ҳам вафот намуд* (С. Айни, Куллиёт). *Шарафзон ҳам монанди коргарони дигар корхонаҳо ҳар ҳафта шаш рӯз дар дӯкони рехтагарӣ кор кард* (С. Айни, Куллиёт).

г) Ибораҳои монандие, ки ба предметҳои гуногун ба тариқи монандкунӣ тарзи иҷрои амалро ифода мекунанд: *Ширбиринҷ, монанди лои поҳса саҳт шуда монда буд* (С. Айни, Куллиёт). ... *орди бо қиём омехташуда монанди хамири нон ғафс шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Соро дар зери либосҳои кӯҳна, ба назари ӯ монанди як порча тиллоӣ дар миёни хоку рег мондагӣ медурахшид* (С. Айни, Куллиёт). *Инҳо чашмаҳоеанд хурду заиф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони давраи подшоҳӣ оби худро чакра-чакра мечаконанд* (С. Айни, Куллиёт). *Об монанди як занҷири симин ҳалқаҳои нафис намоян карда, ба частухези нозукона пасту баланд шуда меравад* (С. Айни, Куллиёт).

Зарфи монандие, ки ба калимаи асосӣ бо иловаи гаштани суффикси -вор ташкил меёрад: *Лекин баъд аз панҷ-шаш қадам ӯ давидан беҳушвор ба замин ғалтид* (С. Айни, Куллиёт). *Охир, кӣ дида буд, ки марди панҷоҳ-шастсолае бо ришу дастор кӯдаквор тозад, хез занад* (Х. Ирфон, Дар кулбаи касибон). *Те-мур дар пурсиш девонавор фаръеду фиғон кард* (С. Айни, Марғи судхӯр).

*Дашт домандароз меҳобид,
Рӯзу шаб мурдавор меҳобид.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ман ваъда медиҳам, ки ба он кас на фарзандвор, балки гуломвор хизмат карда, бо ин роҳ кам ҳам бошад, миннатдории худро маълум намоям (С. Айни, Куллиёт). Мард санглуштвор қадам мениҳод (С. Айни, Куллиёт). Бо ман хешвор рафтуой кард (С. Айни, Куллиёт). Маҳмуд бошад, аз ҳамаи мо ҷаққону чолоктар буда, гурбавор хазида ба болои дарахту бому деворҳо мебаромад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Танаширо ба тарафи росташ майлон дод ва баъд аз он танаи худро ҷобукона тирморвор рост гирифта, бо соқи пои мӯзадораи ба соқи пои бараҳнаи Маҳдуми Муҳаммадӣ зад (С. Айни, Куллиёт).

Калимаҳои ғридиҳандаи мисли, чун (ҳамчун) ва барин бо калимаҳои асосӣ яққоя дар шакли таркибҳо ва ибораҳои монандӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳоли монандӣ меоянд.

Таркибҳо ва ибораҳои монандӣ аз калимаҳои асосӣ ба воситаи ғридиҳандан «мисли» ба вучуд омадаанд:

Таркибҳо: Амалдорон, маҳрамони амир, шогирдпешагони қушбегӣ, умуман посбонони онҳо ва дарвозабонони арк мисли мурда хобида буданд (С. Айни, Куллиёт). ... Онҳо мисли сҳангарон яке ҷубаширо мебардошт ва дигаре ба ҷои ӯ мезад (С. Айни, Куллиёт). Машинаи сабукрав аз роҳи ҳамвори даштрӯя мисли бод тохта, моро ба даромадгоҳи қишлоқ овард (Р. Чалил, Баҳор). Гулбӣби мисли шер ба ғурриш даромада гуфт (С. Айни, Куллиёт).

Падарам хоб карда дар хона,
Ким-чӣ мегуфт мисли девона.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Хешро мисли бомба ғуррондӣ,
Хашро тӯда-тӯда ғурондӣ.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Вақте Норбой Қаркӣ рафтани шуд, инро тағин кард, ки шабҳо мисли қаровул ин ҷо хобад (С. Айни, Куллиёт).

Ибораҳо: Арбоб Камол бо шунидани ин мочаро мисли ше-ри дарранда ғурридан гирифт ва дар зери лаби худ мегуфт (С. Айни, Куллиёт). Баданам мисли барги бед ларзидан гирифт (С. Айни, Куллиёт). Дар пешонааш як қашқаи сафед дошт, ки мисли ситорани рӯз мекурашид (С. Айни, Куллиёт). Тӯфони ҷангу хок рӯи офтобро мисли абри сиёҳ фуру мегурифт (С. Айни, Куллиёт). Ӯ бо як ҷастан ба сари девор мебаромад, мисли як дорбози ҷобукҳаракат морвор ба рӯи девор медавид (С. Айни, Куллиёт). Ӯ туро мисли модари худат шир медиҳад (С. Айни, Куллиёт). Ӯ хоҳ-нохоҳ бояд мисли гови корӣ кор кунад (С. Айни, Куллиёт).

б) Таркибҳо ва ибораҳои монандӣ аз калимаҳои асосӣ ва ғридиҳандаи «чун», «чу», «ҳамчун» низ ташкил меёбанд.

Таркибҳо:

*Халос аз рӯзгори танг гаитӣ,
Чу гул бишкуфтию хушранг гаитӣ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Ин хаёл, ин тасаввур ҷавонро дигар ба нишастан маҷол на-
дод ва чун бод ба тарафи Дараи Ниҳон раҳсипор гардид (С. Ай-
нӣ, Куллиёт). Вақте ки Ҳодибойро ба Бухоро гусел мекарданд,
дар байни гуселкунандагон Қутбинисо ҳам буд, ки чун ғунча
шукуфта, хушбахтона шавҳари азизашро гусел мекард (Ҷ. Ик-
ромӣ, Достони марди танкшикан).*

*Дар фазоят чун кабутар доимо пар мезанам,⁹
Сар ба ползат дарорад хук агар, сар мезанам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Ҳамчу Восеъ паҳлавонона ба майдон ҷанг кун,⁹
Чун Чапаев бош нотарсу далери номвар.*

(Р. Ҷалил, Баҳор)

*Муштчаҳо ба сару тани ӯ чун борон боридан [гирифтанд
(С. Айнӣ, Марги судхӯр).*

*Ҷаими душман кӯр шуд чун шабпарак аз нури ту,
Сархаму шарманда шуд аз хандаи масрури ту.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ибораҳо:

*Дилам аз ғояти шодӣ ва хуррамӣ чун хуми шароб мечӯ-
шид (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар наздикии ман бар рӯи як бўрвё-
ҷаи дигар Мирзо Назрулло чун мурғи нимкушта часту хез
карда дасту по мезад (С. Айнӣ, Куллиёт). Дарунаш аз оташи
ҷудой ва фироқ чун кӯраи ангиштгарон аланга мезад (С. Ай-
нӣ, Куллиёт).*

Баъзан ба вазифаи ҳоли монандӣ ибораҳои рехта ва қиёсӣ
низ меоянд. *Духтарчаҳояш низ ба занаш ҳамчун як себи ду
тақсим монанд буданд («Садои Шарк»). Ҳодибойро чун гули
сари сабад гирифта ба район бурданд (Ҷ. Икромӣ, Достони
марди танкшикан). Ин тӯдаи гуногунмиллат ҳама чун як та-
ну як ҷон барои мудоғиши Ватан миён баста буданд (Ҷ. Ик-
ромӣ, Достони марди Танкшикан).*

в) Таркибҳо ва ибораҳо ба вазифаи ҳоли монандӣ инчунин
ба воситаи калимаи **барин** ифода меёбанд:

Таркибҳо: *Шумо кай одам барин омадед, ки мо писанд
накардем? (С. Айнӣ, Куллиёт). На ин ки ман бо ҳамин риши
сафед ту барин як кӯдакро фуреб диҳам,—гуфт (С. Ай-
нӣ, Куллиёт).*

Ибораҳо: *Ман бо ӯ қадрдон шуда мондаам, ӯро домуллои худ барин медонам* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Рӯи пурнури ӯ аз таги сарандози фарсудааш моҳи 14-рӯзаи аз таги абр ним намоён шудагӣ барин рӯшноӣ мепошид* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ту ба дунё нав омадагӣҳо барин гап мезанӣ-а, Шарик!* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мурғи посухта барин ба ҳар сӯ метохт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Гап занед, чаро мум газидагӣ барин дам мешинед* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Вай бардурӯғ худро монда шудагӣ барин нишон додааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Яқунимсола ҳаёти ҷанг маро дигар хел одам кардагӣ барин менамояд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

ЧИДА ШУДА ОМАДАНИ ҲОЛИ МОНАНДИ:

Тарра барин-тарра барин сабзиҳо рӯиданд, пиёз ҳар сараш пиёла ва чойник барин (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ҶОИ ҲОЛИ МОНАНДИ

Ҳоли монандӣ мисли ҳоли тарзӣ амал дар аввали ҷумла, дар ҷои дуйӯм ва сейӯм — дар мобайни аъзоҳои ҷумла, дар паҳлуи хабар ва пас аз он, дар охири ҷумла омада метавонад: *Дар дуру наздик сиеҳии бешаҳо мисли суроби қабат-қабати куҳро базӯр аён мегашт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Ҷавонони саодатманди тоҷик,
Хунармандони бемонанди тоҷик
Ба Маскав мисли мурғон дар баҳорон
Ғазалхон омаданд аз Тоҷикистон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Бо шунидани ин овоз мӯйҳои бадани Ҳулмурод, ки барои тайёри ба ҷанг хорвор хеста буд, фуromaд, нарм шуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

*Бо рафиқон шавем як ҷо ҷамъ
Ҷамчу нуре ба ҷисми чандин шамъ.*

(А. Лоҳутӣ, Куллиёт)

48

ҲОЛИ АНДОЗА ВА МИҚДОРУ ДАРАҶА

Ибораҳо, ки аз зарфу исмҳо ташкил меёбанд, андоза ва миқдору дараҷаро бо тобишҳои замону макон ва ғайра ифода мекунанд.

Ҳоли андоза ва миқдору дараҷа миқдор, ҳолат ва аломати амалро ифода мекунад ва ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешавад:

ҲОЛИ АНДОЗА ВА МИҚДОРУ ДАРАҶАИ ЗАМОН.

Ҳоли миқдору андозаю дараҷаи замон дар навбати худ ба хелҳои зерин ҷудо мешавад:

1. Ин ҳол дар муддати конкрет ва муайян (дар чанд вақт) иҷро шудани амалро ифода мекунад.

Ба вазифаи ҳоли андоза ва миқдору дараҷа ибораҳои зерин меоянд:

а) Ибораҳо, ки аз шумора, исм, зарф ва ё ҷонишин ташкил ёфтаанд: *Мо бошем, барои як каф намак як моҳ* кор кардаем (С. Айни, Куллиёт). *Ду моҳи тамом* пайваста хуб борид (С. Айни, Куллиёт). *У ҳар ҳафта* ба назди *Моҳтоб* меомад, аз аҳволаш хабар мегирифт (Р. Чалил, Баҳор). *Панҷ шабона рузи тамом* ӯро дар хонаи худ нигоҳ медоранд (Р. Чалил, Баҳор). *Шарифа* ҳола аз печка як хокпарто оташиро гирифта ба хонааш оварду ба сандалиш он андохта *ягон ним соат* нишаст (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

*Ба мулки ношиносе бо рафиқон
Шудам як моҳ* мисли *дӯст* меҳмон.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ғулومه, ки дар *ту дувоздаҳ сол* хизмат мекунад ва ин *ғулумон* замин, боғ, ҳавлӣ, ватан ҳам надоранд (С. Айни, Куллиёт).

б) Ибораҳои, ки аз шумора ва исм ташкил ёфтаанд: *У* бо овози даст даҳонакӣ фармон дод ва ин фармон аз даҳон ба даҳон гузашта, *дар як дақиқа* ба тамоми отряд паҳн шуд. (С. Айни, Куллиёт). Аммо *то як ҳафта* инҳоро дуруст кардан мумкин аст (С. Айни, Куллиёт). Раванда *дар панҷ дақиқа* ба неши аспи худ расид (С. Айни, Куллиёт). *Аз рӯи* ин гап *то як соат* ин ҷо хоҳанд омад (С. Айни, Куллиёт).

Калимаи «қадре» дар таркиби ибораҳои мухталиф омада, миқдори тахминии вақту ҳангоми амалро ифода мекунад: *Рӯзимурад қадре сукут карда истода* гапро ба сари раиси ревком оварда, боз худ ба худ гуфт (С. Айни, Куллиёт). *Падарам баъд аз қадре* ором гирифтани сухани худро давом кунонида гуфт (С. Айни, Куллиёт). *Муқим баъд аз қадре* такъя намуда истодан боз рост шуду ба роҳ даромад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).—*Э домулло, ин қадар* барвақт хестед? (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Тарҷимон баъд аз қадре фикр карда* истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт (С. Айни, Марғи судхур). *У баъд аз қадре* ором гирифтани соаташиро аз бағал бароварда кушода дид (С. Айни, Марғи судхур).

Ба вазифаи ҳоли миқдору дараҷа калимаи «қадар» бо ҷонишинҳои ишоратӣ дар шакли ибора меояд: *Мухтори* нодон ҳатто пас аз *ҳамин қадар* наздик шудан ҳам аз *Зайнаб* дилхунук шуда, дил канда натавонист (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Зарфи ниҳоят дар ҷумла ҳоли дараҷаро ифода мекунанд: *Пахтаро чинда шуданд ва ниҳоят замони тақсими ҳосилот расид* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Ниҳоят ба котиби райком — рафиқ Ҷураев ва раиси район — рафиқ Умаров имкон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Ниҳоят Ҳодибой меомадагӣ рӯз ҳам расид* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Баъзан зарфи миқдории хеле ва калимаи вақт якҷоя ҳоли замони дараҷаю миқдорро ифода мекунанд: *Мӯйсафед газетаро гирифта бодикҷати тамом хеле вақт хонд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *У хеле вақт ҳаёл кард* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Онҳо хеле вақт дар бораи концертӣ тамошо кардагиашон гуфтугӯҳо карда, ниҳоят паси ҳамдигар ба хоб рафтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Баъзан бо исми «вақт» зарфи миқдори «бисъёр» омада, ҳоли миқдору дараҷаро ифода мекунанд: *Найза ва қундоқҳои милтиқи русӣ бисъёр вақт зӯр мебаромад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

ҲОЛИ АНДОЗА ВА МИҚДОРУ ДАРАҶАИ МАКОН

Зарфҳо дар шакли калима ва ибораҳо ба вазифаи ҳоли андоза ва миқдору дараҷаи макон меоянд: *Полвон-Араб бо ҳамин ваҳму ҳаёл сар то по гӯи шуда, ба тарафи ятимони дар даҳлез нишастаи худ дода шуда буд* (С.-Айнӣ, Куллиёт).

*Қасе бо ман дар он ҷо рӯ ба рӯ шуд,
Зи ҷону дил шарики гуфтугӯ шуд.
Чаро сар то ба по ларзиду нанишаст?
Наяфшурд аз бораи ҷӣ маро даст?*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Баъзан ба ҷои ибораҳои сар то сар, сар то по зарфҳои мураккаби зерини макон омада, ҳоли миқдору андозаю дараҷаро ифода мекунанд:

*Ватанро ба худ меҳрубон мешиносад,
Саропой боғи калон мешиносад.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Зулфи мушкиро ба рӯи худ парешон кардаӣ,
Боғи ҳуснатро саросар сунбулистон кардаӣ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар яке аз намудҳои ибораи предмете бо предмети дигар бо роҳи муқоиса шарҳ дода мешавад, ки он дар ҷумла ба вазифаи ҳоли андоза ва миқдору дараҷа меояд: *Лекин аз девори дулоҳса-*

аш, ки аз тарафи берун баробари қади худаш онро рег пахш карда буд, шорида фуромадан осон буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар як ҷои ин бидбон ду чуқурӣ буд, ки баробари қади одам канда сангреза ва реги чигили аз он ҷо баромадаро ба атрофи он чуқуриҳо деворвэр рост карда, ба болои он дастаҳои хору язишон пахш карда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар таъмири дуйӯм замини ҳавлаширо баробари замини роҳи калони Регистон чуқур кофта, атрофашро бо хишти пухта девор мекашад (С. Айнӣ, Куллиёт).

Зарфҳои микдорӣ дар ҷумла ба вазифаи ҳол омада, микдору дараҷаи амалу ҳолатро шарҳ медиҳанд: *Бисъёр меҳандиду ҳеҷ гоҳ ҷиддӣ сухан кардани ӯро кис намедид* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз он ман зиёда соз шудааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ин бойбача бисъёр тарсид* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр).

*Задӣ бар фарқи душман зарба бисъёр,
Намудӣ лонаи ӯро валангор.*

(Р. Ҷалил, Баҳор):

Ман дар он вақт *бисъёр* хурдсол будам (С. Айнӣ, Куллиёт). *Яке аз онҳо дар вақти пурсуков хеле сабукиҳо кард* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Аҳволаш хеле танг менамуд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Ин зарба хеле сахт буд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Онҳо ҳамдигарро хеле дӯст дошта мондаанд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Муҳаббатҷон хеле назмон шудааст* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Он шикасти рӯзи аввал ба ӯ хеле сахт расида буд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Дар ҷумла иборан аз ҳад зиёд ба вазифаи ҳоле, ки дараҷаи ҷараёни амалро ифода мекунад, меояд ва тобиши қиёсӣ низ дорад: *Ҳаво ҳам аз ҳад зиёд хунук шуд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Шикасти ин одам аз шикамҳои одамони оддӣ аз ҳад зиёд калон буд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Аз ин ҳол дили ӯ аз ҳад зиёд танг шуда рафт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Вай алалҳусус бардурӯғ либосу палоси мардумро аз ҳад зиёд таърифу тавсиф карда, ба сари шавҳар чормағз мешикаст* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Қалимаҳои бор, маротиба, дараҷа ва ғайра бо дигар қалимаҳо якҷоя дар шакли таркибу ибора ба вазифаи ҳоли андоза ва микдору дараҷа меоянд: *Ин шароити зиндагонии бе Одина чандин бор душвортар буд* (С. Айнӣ, Одина). *Ҳамаи инҳо дар як ҷо аввалин бор ҳам шуда буданд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бар болои ин тохтутози туркман, ки ҳарсола ба сари ҳамсоягон ва ҳамсоядеҳагонашон як бор, ду бор воқеъ мешуд* (С. Айнӣ, Кул-

лиёт). Агар хоҳад, **соле чор бор** ба Маскав рафта меояд (С. Айни, Куллиёт).— *На ин ки як бор, балки ду бор* кандем, аммо имрӯз, фардо рег паҳи кард (С. Айни, Куллиёт). *Ин фикри охи-рин саворро як дараҷа ба ҷасорат ва умедворӣ овард* (С. Айни, Куллиёт). *Вай маро се бор* ба сари синааш бардошта ба замин заданӣ шуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мин ҳам Амонро як-ду бор бардоштанӣ шудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамроҳрафиқ зудтар ба саҳро рафтамо боз як бори дигар аз хӯҷаини худ илтимос кард* (С. Айни, Марги судхӯр).

Ба ҳамин вазифа ба ҷои **бор** ва **маротиба** калимаи **дафъа** низ истифода бурда мешавад: *Мабодо ин дафъа ҳам хато шуда намонад-мегуям* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Падарам ҳар дафъа даъвати ӯро рад менамудааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). «*Ҷонам-қатӣ!*»—*гуфта ин дафъа ба мамнуният пиёларо гирифт* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут).

Ба вазифаи ҳоли микдор ва дараҷа зарфҳои микдори гоҳо танҳо ва гоҳо такрор меоянд: *Ман кам хондагӣ, мебахшед* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ин ҳол дар байни паҳлавон ва олуфтағони он замони Бухоро дида намешуд ё кам дида мешуд* (С. Айни, Куллиёт).

Зарфи микдории «кам» дар шакли «камакак» ҳам истифода карда мешавад: *Вай дар вақти амир камакак зулм накардааст* (С. Айни, Куллиёт). *Зарфи микдории кам ба ин вазифа баъзан дар шакли такрор меояд: Алами Амон кам-кам ба кинаю қудурат мегузарад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Акнун борон суст шуда буд, аз ҳаво кам-кам намреза меомад* (С. Айни, Куллиёт). *Офтоб фуру рафт, торикӣ ҳам кам-кам дунёро фаро гирифт* (С. Айни, Куллиёт). *Кам-кам шарикони мо ҳамагӣ ҷамъ шуданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар кӯчаҳои қишлоқ одам кам андар кам ба назар метобад* (Р. Ҷалил, Баҳор).

Зарфи андак гоҳо танҳо ва гоҳо дар шакли такрор ба вазифаи ҳоли микдору дараҷа меояд; а) *Азбаски дар рӯд андак об буд, аз гузаитан тарсидам* (С. Айни, Куллиёт).— *Хуб, андак кам барояд, чӣ мешавад?* (С. Айни, Куллиёт). *Раванда пеши як ҳавлӣ омада андак фикр карда истод* (С. Айни, Куллиёт). *Охир андак калон шавад, ақлаш мефаромадагист* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмоғ).

б) *Вай рӯзҳои аввал андак-андак таомҳои Мария тайёр мекардагиро мехӯрд* (Р. Ҷалил, Баҳор).

Зарфи „андак“ бо пешояндҳои якҷоя дар шакли таркиб ва ибора низ ба ин вазифа меояд:

Дар андак муддат бомӯҳ, шоҳаҳои дарахтон бо барфи нав пӯшида гаитанд (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳои микдори дар шакли дараҷаи қиёси ҳам ба вазифаи ҳоли микдор ва дараҷа омаданишон мумкин аст: *Биё, ба хонаи бойбобот меравем, Оймуллои Танбӯрро мебинӣ, камтар хурсан-*

дӣ карда механдӣ (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). Боз се танки дигар **камтар** қафо монда ба тарафи рост майл карда мерафт (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз ҳуҷра додан ё надодани он одам **зиёдтар** ба номи ӯ кашида шуд (С. Айни, Марги судхӯр). Ин гуна васвасаҳо аз ҳама **зиёдтар** дили зани Ҳасанро безобита мекард (С. Айни, Куллиёт). Норбибӣ аз ҳама бачагон **зиёдтар** Ятимро дӯст медошт (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоли андоза ва миқдору дараҷае, ки андоза ва миқдори муайяно ифода мекунад: **Офтоб ҳам қади найза** баланд шуда, нури худро ба олам паҳн кардааст (С. Айни, Куллиёт). Мо якду хомаро **гашт** карда, **як каллапуш** занбӯруғи хӯрдашудани чидем (С. Айни, Куллиёт). Дар таҳти гунбаз сағонаи **ним қадди** одам баланд ва дарозе буд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Марди ҷавон **як қадам** меравад (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

ҲОЛИ МАКОН 5.

Ҳоли макон аъзои пайрави ҷумлаест, ки ҷову макон, ибтидо ву интиҳо, сӯи амалу ҳолат ва роҳи ҳаракатро ифода менамояд. Мисол:

Дар пешгоҳи меҳмонхона болои ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи бахмали андохта, **дар чор ҷои он** се қабатӣ болиштҳои пар гузошта буданд (С. Айни, Куллиёт). Нурали аз афти кор духтаракро аз он ҳолати ногувор баровардани шуда, **зуд аз он ҷо дуртар рафт...** Наҷмиддин хоҳиш кард, ки ӯро **то ҳавлиашен** бурда монад, ӯ рад накард (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ҳоли макон аз ҷиҳати вазифа ва маъно ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешавад: 1. Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дошта, танҳо ҷой ва макони воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода мекунад:

Дар даруни молхона якчанд нафар... хобида буданд (С. Айни, Куллиёт). **Дар миёнаи майдон** мӯйсафедон аспҳои худро бозӣ доронда мегаштанд (Журн. «Садои Шарқ»). Аммо **дар қишлоқи Лолазор** шароит дигар шуд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ҳоле, ки хусусияти хоси маконӣ дорад, бо ҳиссаҳои зерини нутқ ифода меёбад: зарф, исм, ҷонишину бандакҷонишинҳо, таркиб ва иборҳои гуногун.

1. БО ЗАРФҲО ВА ТАРКИБҲОИ ЗАРФӢ ИФОДА ЁФТАНИ ҲОЛИ МАКОН

Зарфҳои макон ва таркибҳои зарфӣ дар ҷумла асосан ба вазифаи ҳоли макон меоянд: **Дар он ҷо** митинг шуд (С. Айни, Куллиёт). **Дар ин ҷо** занҳо мӯи худро фақат ба таври оддӣ мебофтанд, дигар хел бофтанд ва «завивка»-ро намедонанд: **дар**

ин чо дӯкони машшога ҳам нест... (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Аз ту, Хӯҷаёр, хоҳиш мекунам, ки дар ҳамин чо мон* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Дар ҳама чо лола шукуфта буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ин таркибҳо ба вазифаи ҳоли макон ҳам бевосита ва ҳам ба воситаи пешояндҳо меоянд. Бевосита омадани онҳо ба вазифаи ҳоли макон хеле кам буда, бештар дар ҷумлаҳои дучор меоянд, ки хусусияти гуфтугӯи доранд: *Чашматро кушо, Хӯҷаёр, ин чо гап дар бораи муборизаи калони халқӣ меравад* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Исто, Ҷалил, ин чо як сирри калон кушода шуда истодааст* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх).

Бе ягон воситаи грамматикӣ зарфҳо ба вазифаи ҳоли махсуси маконӣ бештар дар шакли дараҷаи қиёсӣ меоянд. Мисол: *...Бозор амин аз онҳо болотар, аммо аз меҳмонони номбурда поёнтар нишаста буд* (С. Айни, Қуллиёт).

Зарфҳои макон ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоле, ки танҳо хусусияти маконӣ дорад, асосан бо пешоянди аслии «дар» меоянд: *Дар он чо мо ба танбалу коргурезон роҳ намедиҳем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар берун аҳли дарбор гирду пеши қорвоноширо мисли мӯру малаҳ фаро гирифтаанд* (С. Айни, Қуллиёт). — *Ҳоло сухани ман тамои нашудааст, андак сабр кунед, ман дар кучо будани дарси шуморо гуфта диҳам...* (С. Айни, Қуллиёт). *Дар берун ҳаво равшан шуда меомад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

БО ИСМҲО ИФОДА ЁФТАНИ ҲОЛИ МАКОН

Ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҳама зиёдтар бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад. Ба ин вазифаи пеш аз ҳама исмҳои меоянд, ки мафҳуми маконӣ доранд. Мисол:

Дар Гулистон шаб мшуд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар мактаб Анварро аз дур ҷиса мснд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон асосан ба воситаи пешоянди «дар» меоянд.

Дар ёбони Қоқо Ғуломхайбар пас аз даравида кӯфтани ҷави худ акнун онро бод карда истода буд (С. Айни, Қуллиёт). *Ману Хуррам то синфи ҳаштум бар як парта нишаста дарс хонса бусем* (Журн. «Садои Шарк»). *Дар хонаи дигар ҳисобчӣ ва мӯсири хоҷагии колхоз чо гирифта бусанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ба ин вазифаи пешоянди «ба» вақте меояд, ки ба ҷои пешоянди «дар» истифодаи шуда бошад: *Тоҷикписари Ҷаҳоншод бо рафиқони худ ба ҷои панох ҷойгир шуда нист ба болои танкҳои душман тир мекшид. Мурсаи сасҳо фашистони мурсорро ба боғҳои шахрӣ гур карса аз қафо боз тӯсаи тири тӯп ҷеғ заса мегирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон ба воситаи

пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Микдори ин гуна пешояндҳо зиёд буда, асоситаринашон аз инҳо иборатанд:

1. Пешояндҳои дар беруни, дар даруни, дар миёнаҷои, дар байни: «Шодӣ!— гуфта камшир **дар беруни дар гирьяолуд ба вай муроҷиат кард** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дастӣ чапи он як чуқурии ҳавзамонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд меғунҷид, канда, атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд** (С. Айни, Куллиёт). **Дар байни девори паст рӯи ҳавлии чорғуша, дар пешгоҳи он ду хона бо миёнаӣ-вон ва дар як сӯ оғил ва коҳдон воқеъ гашта буд** (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). **Дар миёнаҷои як сарҳавзи соядор, ба тарафи соярави ҳавз як шаҳсуфа, ба болои шаҳсуфа як ҷуфт гилем андохта ва ба тарафи пешгаҳи гилем як қабат кӯрпача паҳн карда се болишт мондаанд** (С. Айни, Куллиёт).

2. Пешояндҳои дар рӯи, ба рӯи, бар болои, дар болои, дар сари, дар лаби. Ба воситаи ин пешояндҳо, ки баъзан ба якдигар синоним шуда меоянд, аз исмҳои ифодакунандаи мафҳуми маконӣ ва баъзан предметӣ ҳам маконе ифода меёбад, ки сатҳу масоҳаро ифода менамоянд: **Дар рӯи столи муқаррарӣ, ки шояд аз идора оварда шуда бошад, сиёҳдон, қаламдон ва як даста газета дар тарафе, дар тарафи дигар як шишаи холии коньяк ва як шиша коньяки нимаи хӯрдашуда, чойнаки чой ва ниёлаҳо меистоданд** (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳорам).

*Чун ниҳодам пои худро бар сари хоки Ватан,
Борҳо бӯсидам аз рухсори поки Ватан.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Нишастам дар лаби даръи кӯҳӣ,
Ба худ ман ёфтам маъвои кӯҳӣ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

3. Пешояндҳои дар тағи, дар зери, дар таҳти, дар паси: **Мисол: ...аксарияташон занону панҷ-шаш одамони солхӯрда буда, дар тағи бед ба даҷирии пешин баромада менишастанд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

*Решаи тоқ, ки дар зери замин маскан дошт,
Во замин ваъдаи як умр вафо кардан дошт.*

(Журн. «Садои Шарқ»)

Дар паси дарахт касе рост шуда истодааст (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳорам).

4. Пешояндҳои дар назди, дар пеши, дар қарибии, дар ҳузурӣ, дар муқобили, дар рӯ ба рӯи, дар оқибӣ, дар қафои, дар гирдогирди. Бо ёрии ин пешояндҳо, ки ҳиссаи номиашон макон-

ро далолат мекунад, на фақат бо исмҳои макон ва ифодакунандаи предмет, балки бо исмҳои ифодакунандаи шахс ҳам ҳоли макон ифода меёбад. Ин пешояндҳо ҳамчун ҳиссаи ногузири аъзои пайрави ҳоли макон воқеъ мешаванд. Мисол:

Тарозубонон, ки дар сари ғӯш қалам, дар даст дафтарчаи ҳисоб дар пеши тарозуҳои худ меистоданд, аз ҳарвақта дида имрӯз серкору серташвиш менамуданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Рустам эътибор надода, дар назди дари мактаб рост меистод (Журн. «Садои Шарк»). Юсуф дар пеши гаҳвора нишаста, гаҳворанӯширо яктарафа карду рӯи бачаро кушод (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

*Сияҳчашмак, ту манро зинда кардӣ,
Маро, то зинда ҳастам, банда кярдӣ.
Ба ман дар пеши мардум ханда кардӣ,
Маро з-ин марҳамат шарманда кардӣ.*

(А. Лохутӣ, Куллиёт)

Қулмурад корсони дигарро оварда ба пеши Сафарғулом гузошт ва худаш ҳам дар паҳлуи ӯ нишаст (С. Айни, Куллиёт). Фақат ман дар назди модарам бедор нишаста будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай дар назди пирамард хомӯш ва сархам меистод (А. Сидқӣ, Ҷӯраи деринаи ман).

Дар ифодаи ҳоли макон исмҳо баъзан бо пешояндҳои меоянд, ки дар онҳо пешоянди асли истифода наёфтаанд, воситаи асосии робитаю муносибат ҳамон ҳиссаи номӣ мебошад. Мисол:

Ҳама гирдогирди дастурхон давра гирифта нишастаанд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Шояд зери коса нимкоса бошад? (Журн. «Занони Тоҷикистон»). Он ҷо нозанини нозанинон ва маликаи хубон Меҳрӣ—духтари хурди кампир, худро ба кӯрпачи кӯҳна печонда, рӯи намадпорае нишаста буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. БО ТАРҚИБҲОИ ҶОНИШИНӢ ИФОДА ЁФТАНИ ҲОЛИ МАКОН

Ҳоли макон бо таркибҳои ифода меёбад, ки ҳиссаи асосии онҳо аз ҷонишинҳои шахсӣ, нафсӣ-таъкидӣ, ишоратӣ иборатанд. Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макон маҳз ба туфайли пешояндҳои таркибии изофие меоянд, ки маънои маконии ҳиссаи номии онҳо пурра ҳис карда мешавад ва ҷонишину пешоянд якҷоя ҳоли макон шуда меоянд: *Дар як тарафи табақи палав Бобомуродбой нишаста буд, дар рӯ ба рӯи ӯ ятимонаш — Шодӣ ва Истад менашастанд (С. Айни, Куллиёт). Дар паҳлуи ӯ имоми деҳа бо ҷомаҳои васеи дароз ва саллаи калони калонвор бастан худ ҷой гирифта буд (С. Айни, Куллиёт). Шаҳсуфаҳои қатори дар зери шомибӯнабударо ҳам бо қолинҳои сурхи қизилаёқӣ зинат дода, дар гирдогирди онҳо ҳам кӯрпачаҳои шоҳӣ ва адраси даврихонагӣ андохта буданд (С. Айни, Куллиёт).*

Бандакчонишинҳо баъзан ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда якҷоя ба вазифаи ҳоли макон меоянд: *Дар рӯ ба рӯяш ҷураи деринаи ҳаммаҳаллаю ҳамсинфаш ме-нишаст, ки номаш Хуррам буд* (Журн. «Садои Шарк»).

*Ба наздам пирамарди шарқ дидам,
Ба нур онро саропо ғарқ дидам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

II. Ҳоли маконе, ки ба кадом сӯй, тараф нигаронидан ва равона шудани амалро ифода мекунад: — *Овози вакилоне, ки шумо хостаед, аз туман онсӯтар нахоҳад гузафт* (С. Айни, Куллиёт). *Вай як сол пеш аз ин ба Хуҷанд рафта, дар курси тракторчиё хонда дар МТС кор карда, таҷриба гирифта, ҳоло ба совхоз барои кор кардан омадааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Мулло-толиб зуд шинохт ва бо як сурфаи сохта ба даруни хона даромад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Ин гуна ҳолҳо бо зарф ва таркибҳои зарфӣ, исм ва ибораҳои исмӣ, инчунин таркибҳои ҷонишинӣ ифода меёбанд.

Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ҳам бевосита ва ҳам бавосита меоянд: *вақте ки мо он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеҷ об набуд...* (С. Айни, Куллиёт). *Ин ҷо ҳеҷ зан* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Хӯҷаи дар хона нест, камтар дилам кушода шавад гуфта ин ҷо баромада нишастаам* (С. Айни, Куллиёт). *Ин ҷо ду-се дугонаам омада буданд, шӯхӣ-шӯхӣ ҳаммомбарон карда, ба ҳаммом гирифта бурданд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ман ба ин ҷо намекуҷам* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Ҳамаи одамҳо ба ҳамон ҷо рафтагӣ барин* (С. Улуғзода, Қалтакдорони сурх). *Аз афташ, вайро ба ташвиш мондананд, ки ба ин ҷо омадааст* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Гӯе ки вай дар хоб буду ҳозирак бедораиш карда, ба ин ҷо оварда бошанд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

Ҳоли макони сӯй асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад: *Аз ҳар тараф «мактаб рав» гуфта ниҳа мекардагӣҳо бисёр шуданд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Дусти ман Шарофҷон ҳам ҳунар омӯхта, ба дараҷаи устод расида буд, ки ба корхонаи шайх кӯчид*. *Вай дарҳол пас аз маҷлис ба касалхонаи район, ба дидани писараи рафт. Аз пасаш ба хонааш рафтам, бинам, ки газета хонда нишастааст. Онҳо ҳамроҳ ба ҳавлӣ даромаданд*. (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макони сӯй ба вазифаи пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд. Ҳиссаи номии пешояндҳои барои нишон додани сатҳу масоҳа, рӯю дохили он хизмат мекунанд ва барои ба вазифаи ҳоли макон омадани баъзе исмҳо, ки мафҳуми маконӣ надоранд, ёри мерасонад.

Вақте ки Зайнаб ба рӯи ҳавлӣ баромада, ба тағи дарвоза расид, Мухтор аз паси вай тохт (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳ-

горам). Фақат як хурӯси олуфта ба болси бо ме баромада, аз чизе дар қаҳр шуда бо тамоми овозаш фаръед мекард... Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо ба сӯи заминҳои Муҳаммадҷон равон шуданд. Қаромат ғӯсолаи худро ҳай карда ба сӯи қишлоқ рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Тарафи шимолии раҳравро то ба деҳае, ки қариб дар як километр дурӣ намудор буд, тарафи ҷанубии вай аз роҳи машинагард гузашта ба даруни гандумзор морпеч шуда мерафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Ин ба ман бисёр алам мекард, ман ба назди модарам омада гирья мебардоштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз ҳама охир Зебӣ омада, вай ҳам бо саросемагӣ ҷуволӣ охирини худро ба пеши тарозубон партофту ба назди лавҳа рафт (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Шодӣ ба полези харбуза даромада, бо диққат нигоҳ карда, аз байни танобу барғҳои зардушдамонда ду дона тарраки лаби бомиро гирифта ба пеши Бобоҳидоят бурд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Гулсум ба пеши Неқадам омад, корсонашро ба замин гузошт, дар рӯ ба рӯи ӯ нишаст (С. Айнӣ, Куллиёт). Касе омаду ӯро ба назди фармсидеҳ даъват намуд (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

БО ТАРКИБҲОИ ҶОНИШИНӢ

Ҷонишинҳо ба вазифаи ҳоли макони сӯй танҳо бо пешояндҳои таркибии изофӣ меоянд, ки ҳиссаи номнашон мафҳуми маконӣ дорад:

Дар ҳамин вақт маҳмаддоно ба хотираш расида ба пеши ӯ давида рафта, аз вай маслиҳат пурсидааст. Ба пеши ту омаданам ҳам барои дар ин бора бо ту машварат кардан буд.—Ман хабар гирам, ки инҳо чӣ қанҷол доранд,—гӯён аз ҷояш хеста ба пеши онҳо омад... (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки аз президиум Одил Саркор Ҳодикӯсаро ба назди худ ҷеғ зад, Ҳодикӯса бо сумкаи хаткашониаи давон-давон ба назди саҳна рафта, як коғазро, ки дар даст маҳкам нигоҳ медошт, ба ҳозирон нишон дода, саросема гуфт: (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Қорвонбошии Акрамбойро ба пеши худ ҷеғ зада: — Имрӯз,— гуфт.— харидор номро ба сарой роҳ надихад; (С. Айнӣ, Куллиёт). Рӯзе аз рӯзҳо Қурбонро баногоҳ командири аскарони сурх ба назди худ талабид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бандакҷонишинҳо ба ҳиссаи номии пешояндҳои таркибии изофӣ васл шуда, ба вазифаи ҳоли макони сӯй омада метавонанд:

Ба ин ҷо ҳолдон Қуйбйшев омад,
Ба наздаш косибу деҳқон баромад.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

— *Чӣ меғӯед!* — *гуфта ба ақибаш нигоҳ кард вай,* — *ғӯсола маст шубағӣ, намеистад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ба ақибам ниғариста як ҷавонро бо духтаре дидам* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Асли газанда намегузошт, ки Ходибой ба пешаш равад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

III. *Ҳоли макон, ки ибтидо, сарчашма, ҷои саршавии амалу ҳаракатро далолат мекунад:*

Аз осмон фуромадааст ё аз замин баромадааст (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

*Медали тиллоӣ аз Маскав ба номат омадаст,
Аз тамоми мамлакат мадҳу саломат омадаст.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ҷ. Ҳоли макони ибтидо асосан бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исми ифода меёбад. Зарфҳо ва таркибҳои зарфӣ ба вазифаи ҳоли макони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии «аз» меоянд: *Аз Ҳаким-қассоб хароҷоти роҳамро гирифта саҳар аз он ҷо баромадам* (С. Айни, Куллиёт). *Мо бояд аз ин ҷо ҳаракат кунем* (С. Улуғзода, Қалтақдорони сурх). *Командирҳо аз куҷо пайдо шудани сигарҳоро надониста ҳайрон буданд.* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Падарам як бор аз ким-куҷо як ҷувол ангиштсанг ёфта овард* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз дарун як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр ҷароғро гирифта бурд...* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳатто дӯстии онҳо ба сӯи ғайр майл карда мехостанд, ки позицияи Ходибойро аз қафӯ зер кунанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Ҳабар омад, ки аз пеш як тӯда танкҳои душман меоянд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Аз боло Ҳадича ба дасташ кӯза мефарояд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Бинӣ ба бодиринги тухмии аз поён ду сӯроҳӣ доштае шабоҳат дорад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо низ ба ин вазифа бо пешоянди «аз» меоянд: *Дигарон ҳам аз даҳлез баромаданд* (С. Айни, Куллиёт). *Қозҳо хеле дур шуда буданд, ки аз осмон ҷақраҳои калон-калони борон боридан гирифт. Вай аз Хучанд, баъд аз чанд гоҳ ба модараш хат кард, ки барои ӯ арӯси хубе ёфтааст.* — *Ба қишлоқи мо аз шахр комиссияҳо омада, колхоз сохта доданӣ шуданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифод, ёбии ҳоли макони ибтидо бо исми пешояндҳои таркибии номи низ иштирок менамоянд. Дар таркиби ин гуна пешояндҳои одатан пешоянди аслии «аз» омада, барои ифодаи ибтидои амалу ҳолат ёрӣ мерасонад: *Ман рафта барзаговро аз сари замин биёрам, шумоён ҷой андохта додарамро осуда ҳобонетон,* — *гуфта Бозор зуд баромада рафт* (С. Айни, Куллиёт). *Занон ва духтарони дигар ҳам аз болои дарахтон ва зери онон ба олу ҷисан даромаданд* (С. Айни, Куллиёт). *Баъд аз он аз рӯи қолин қамчинро гирифта ба миёнбандаш халониду хандид*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Хадича аз лаби даръё кӯзаи пуробро ба даст гирифт...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Пас, аз даруни кабинаи он касе баромаду ба сӯи дарвозаи партави Ҷавлии Совети қишлоқ равон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

IV. Ҳоли маконе, ки интиҳои амалу ҳаракат, нуқтаи охири интро далолат мекунад:— *Аввал туро то хонаат бурда менам, пас аз он ба ҷавлии худ бармегардам* (С. Айни, Куллиёт).

*То фалак мерафт фаръеди нафир
Аз дили сӯзони Саҳрои Қабир.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Писару модар Боборо то беруни дар гусел карданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Посбони ман шуморо то худи тангӣ гусел мекунад* (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҳоли макони интиҳо бо зарфу таркибҳои зарфӣ ва исму ибораҳои исмӣ бо ёрии пешоянди то ифода меёбад.

БО ЗАРФУ ТАРКИБҲОИ ЗАРФӢ:

— *Ман Туро то он ҷо бурда метавонам. То ин ҷо омадани ӯ ба касе маълум нест* (С. Айни, Куллиёт). — *Кошкӣ мемонданду ман ҳам то он сӯтар шумоҳонро гусел карда, ҷои исму манзилатонро бо чашми худам дида хотирҷамъ шуда меомадам...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

БО ИСМ ВА ИБОРАҲОИ ИСМӢ:

Дар ин вақтҳо барои мо ин тараф то Маиҳад ва он тараф то Қазвин роҳ кушода буд... (С. Айни, Куллиёт).

*Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи сурайё барқсон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

То пеши дари магазин хавотир буд, ки фурушанда ҳозир аз қафо овоз мебарорад, ки «ҳой почо, ман ҳазл карда будам, гардед». (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Онҳо бо сардори Зебо муаллими худро то беруни қишлоқ гусел карданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

V. Ҳоли маконе, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад: *Ҳамдам-Фӯрма бо зери дарахтони қатор, лаб-лаби ҷуй рафта ғоиб гардид* (С. Айни, Куллиёт). *Вай қад-қади ғуза рост ба тарафи ҷӯи Дӯлона равон буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дилбар аз байни ду замини пахта мерафт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Баъд Норзода бо ҳамроҳи ӯ аз пайраҳае, ки дар гирдогирди майдончаи клуби колхоз буд, роҳ рафта, дар шаҳр чӣ қорҳо кард, чӣ гапҳо шуд, аз вай пурсид* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бо зарф ифода ёфтан ба ҳоли макони роҳи ҳаракат характернок нест, ин намуди ҳоли макон асосан бо исм ва ибораҳои исмӣ ифода меёбад.

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро нишон медиҳад, танҳо бо ёрии воситаҳои грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа бо исм пешояндҳои аслии **бо, ба, аз** истеъмоли меёбад: *Қорӣ-Ишқамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам бо тангкӯчаҳо ва пасткӯчаҳо роҳ мерафт* (С. Айни, Марги судхур). *Барои он ки чашии одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на ба роҳи калон, балки аз канортар, бо кӯчабоғҳои танг дохил шудам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қадам як қувваи адонашавандае ёро ба бағали кӯҳсор ба пайраҳаҳои танги пурхатар ва марғзорҳои нопадиданор меандохт* (Журн. «Садои Шарқ»).

Ҷониби пойтахти тоҷикон

Бо ҳамин роҳ ман сафар кардам.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Қадам мезад ба қишлоқе, ки онро
Чу модар дӯст медорад ба дунё.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Ҷавон аз кӯчаи қишлоқ мерафт,
Гуселонида ҷуфташ тоқ мерафт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

...аробакаш моро аз кӯчаҳои қачу килеби торик ва беодам мебурд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ифода шудани ҳоли макон, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад, исмҳо бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

... аз ин ҷо **ба воситаи равзан берун омад**. (Журн. «Садои Шарқ») *Роҳи калони санғариши навро ба воситаи қишлоқи Қаторбед кашида буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Аз деҳа болотар қони ангиштсанг ёфт шуда буд ва бинобар он ба воситаи деҳа роҳи калони санғариши ҳам кашида шуда буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ба ҳамин ин овозҳо шавваси рӯди шӯхи аз мобайни қишлоқ гузаранда ҳамовоз мешуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ҳозир дар ҷӯй об нест, аз даруни ҷӯй гавак кашида рафтани мумкин* (Журн. «Садои Шарқ»).

Барои муайян намудан ва таъин кардани ҳолҳо на фақат ба пешояндҳо, балки ба калимаи эзоҳдиҳанда, асосан ба феълҳои эътибор додан лозим аст, вагарна дар таснифоти ҳолҳо ва ҳоли макони ибтидову роҳи ҳаракат ғалат шуданиш мумкин аст.

Ма салан, ба бисёр феълҳо, аз ҷумла ба феъли «баромадан» аз ҳоли макон фақат оне вобаста шуда меояд, ки ибтидо ва сарчашмаи амалу ҳаракатро мефаҳмонад, вале нисбат ба феъ-

ли «гузаштан» ин фикрро гуфтан мумкин нест, чунки ба ин феъл асосан холи маконе вобаста шуда меояд, ки роҳи ҳаракатро мефаҳмонад. Чунончи:

Исм ва ибораҳои исмӣ бо пешоянди аслии «аз»: *Вай аз Полтава, Киев, Харьков ва Кременчуг гузашта рафт. Ҳодибой вақте ки аз дарьёи Дон мегузашт, ба ёдаш романи машҳури Шолохов, «Дони Ором» расид* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Аз кӯчаи калон, аз пеши масҷид гузашта рафтан лозим меомад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

БО ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБИИ ИЗОФӢ:

а) *Ҳодибой аз байни сабззоре гузашта ба калори дарьёчаи беноме расид* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

*Аз миёни ду ҷаҳон дарьёи Ому мегузашт,
Рег дар домони худ ин сӯву он сӯ мегузашт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Аз пеши масҷид гузашта дид, ки дари он баста ва касе нест (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ин вақт аз қарфи ҳавлашон машинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ҳарзонду хоби маро гурезонд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Роҳи оҳани камбар дар Даҳанакиик аз қарибии домани кӯҳ мегузарад...* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

Баъзе феълҳо хусусияти гуногун ва маъноҳои зиёде доранд. Ба онҳо на танҳо як намуди холи макон, балки якҷандгон он тобеъ шуда метавонанд. Дар ин гуна ҳолатҳо ба қадом маънӣ омадани феълро муайян кардан барои таъин кардани ҳол имконият медиҳад. Чунончи, ба феъли «паридан» аксар вақт холи макони ибтидо вобаста мешавад, аммо дар мисоли зерин вай ба маънои гузаштан омада, ҳолҳои маконе, ки ба вай ба тарзи чида тобеъ шудаанд, на ибтидори, балки роҳи ҳаракатро мефаҳмонанд:

*Мепаридам аз сари чандин диёр,
Аз сари Байт-ул-муқаддас шуълавор.
Аз сари хоки Фаластину Ироқ, —
Дашту саҳроҳои майдони нифоқ.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ба тӯфайли пешояндҳои таркибии изофӣ, ки ҳиссаи номии онҳо (мобайн, миён, қафо, боло, пеш, назд ва монанди инҳо) мафҳуми маконӣ дорад, ба вазифаи холи макони роҳи ҳаракат на танҳо исмҳои макон, балки дигар исмҳо ва ибораҳо ҳам омада метавонанд:

*Мегузаит он аз миёни хел-хел инсони даҳр,
Аз миёни некбахтону сияҳбахтони даҳр.
Мегузаит он аз миёни зиндагонию аҷал,
Аз миёни ростию банди занҷири ҳиял.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Воситаҳои грамматикӣ, ки дар боло дидем, аксар пешояндҳои муштараквазифа мебошанд, ёрии онҳо барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат сурат гирифтани исмҳои вазифаи туфайлиашон мебошад. Дар забони адабии тоҷик пешояндҳои ҳастанд, ки асосан барои бо исми ифодагардидани ҳоли макони роҳи ҳаракат истифода мешаванд.

Пешояндҳои, ки вазифаи асосиашон барқарор намудани муносибати ҳоли макони роҳи ҳаракат ва амали эзоҳшаванда мебошад, дар шакли такрори исм ва изофат меоянд. Аз ин рӯ, ба чунин пешояндҳои термини «пешояндҳои такрори изофӣ» муносиб доништа шуд. Пешояндҳои такрори изофӣ, ки барои ҳамчун ҳоли макони роҳи ҳаракат воқеъ шудани исмҳои ва ибораҳои исми ёрии мерасонанд, асосан аз инҳо иборатанд: **лаб-лаби, қад-қадӣ, рӯ-рӯи, сар-сарӣ, тағ-тағӣ, дарун-даруни**:

Бандиёро лаб-лаби рӯди Пермаст ба тарафи ғарб нигоҳ карда меронданд (С. Айни, Куллиёт). Хосият лаб-лаби ҷӯй бо як азоб қадам монда меомад (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). Онҳо аввал аз кӯчаи деҳа, баъд аз ин аз тағи поҳсадевору қамишдевори боғу ҳавлиҳо, ниҳоят қад-қадӣ ҷӯйҳо ва роҳи заминҳо роҳ паймуданд (С. Улуғзода, Диёри Навобод). Хар ду ба лаби ҷӯй, ки қад-қадӣ роҳ ҷорӣ мешуд, баромада истоданд (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). Ман рӯ-рӯи рельси қилодор давидан гирифтам. — Беҳуда худатро хафа нақун: ту дар об ғарқ нашудӣ, рӯ-рӯи об рафтаӣ, иншоолло ҳеҷ воқеа намешавад, — хоби модарамро ба некӣ «таъбир» карда ӯро тасалли доданӣ мешуд падарам. ...Як аэроплани дигар ба ҳаракат омада, рӯ-рӯи дашт давида рафт ва ниҳоят монанди парранда ба осмон баланд шудан гирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Аз дили дашт оби саҳро рафт,
Сар-сарӣ регҳои саҳро рафт.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Об равад тағ-тағӣ яхҳои пир
Мисли ҷавоҳир зи дили ҳар адир.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Вайҳо тангкӯча ба тангкӯча, тағ-тағӣ майдон рафта баъди аз ҷойхона дур шудан ба роҳи калон баромада мегирифтанд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). Дар он ҷо як сои хушк буд, мо дарун-даруни сой равон шудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷаво-

нии мо) *Тамоми рӯзҳои селбандӣ Ҷӯрасаркор дарун-даруни оби лой мегашт...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Бо ёрии пасоянди «қатӣ||қатӣ» ба вазифаи ҳоли макони роҳи ҳаракат омадани исмҳо ва ибораҳои исмӣ мумкин аст. Ин гуна таркиб ёфтани ҳоли макон ба забони зинда мансуб буда, дар асарҳои бадеӣ ба ниятҳои услубӣ истифода шудаанд: *Ин роҳ қатӣ рафта хавфнок аст...* (С. Айни, Куллиёт). *...ағба қатӣ омадаӣ?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид)

ҲОЛИ МАКОНИ ЧИДА

Ду ва ё зиёда ҳоли макон ба як аъзои ҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳанд: *Ҳоло ба тарафи Сталинобод, Тирмиз, Каркӣ рафта бозёфтҳои аз магазин кардагиамро чаллонда гаштем* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Қариб ду сол дар Ростов, Миллерово, Каменск, Каммин барин шаҳрҳо — дар қисмҳои ҳарбӣ хизмат кард* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан). *Дар вақтҳои ки ман дар мадрасаи Бадалбек будам, дар паҳлуи масҷиди калон ва дар канои роҳ чор дӯкони рехтагарӣ буд...* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ҷануби шарқӣ, дар шарқ, шарқи шимолӣ ва дар ғарб, ба торикии шаб нигоҳ накарда, уфуқ сурху сафедча метофт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Дар мактаб, пас аз он дар техникум ва институти муаллимон педагогҳои нағз ва ботаҷриба, муаллимҳои пуриxtисос ба ӯ дарс дода буданд* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам).

Воситаҳои грамматикӣ ифодаи ҳоли макон — пешояндҳо бо ҳолҳои макони чида як хел намеоянд. Пешоянд танҳо бо ҳоли чидаи якӯм ояд ҳам, ба ҳамаи чидаҳо тааллуқ дорад. Мисол: *Қасоне, ки ба Самарқанд ва Тошқанд рафта, ба ҷавонон ҷамроҳ мешаванд, большевик мегарданд...* (С. Айни, Куллиёт). *У, ки дастархон паҳн мекард, ин корсонро гирифта, ба пеши Шоқир ва Рӯзӣ ниҳод, Шоқир... дасту рӯи худро шуста, бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафарғулом омад* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан аъзоҳои чидаи якӯму дуввӯм бо пешоянд, вале саввӯм бе пешоянд меояд: *Ҳўчаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар ҷодирҳо ва капнаҳои худ оромона мехобиданд* (С. Айни, Куллиёт). *Фашистон ҷун гургони гурусна ба суи колхозии Кавказ, ба суи анбори ғаллаи Кубань ва соҳилҳои Волга — ба суи шаҳри Сталинград ҳаракат карданд* (Ҷ. Иқромӣ, Достони марди танкшикан).

Мисолҳо нишон медиҳанд, ки дар он ҷое, ки дар байни аъзоҳои чида пайвандакҳои паи ҳам омадаанд, бештар бо аъзои чидаи пас аз пайвандак омадагӣ пешоянд намеояд. Ин аз он сабаб аст, ки дар як ҷо омадани ду воситаи грамматикӣ (пешоянд ва пайвандак) равшани тарзи талаффузро ҳалалдор мекунад ва бе пешоянд ҳам ифода ёфтани муносибати маконӣ имконпазир аст.

Инро дар ҳолҳои чуфт ва мисолҳои зерин равшан дидан мумкин аст: *Мардум дар зерин айвони масҷид ва майдончаи пеши он чамъ омада буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар дома-на ва руи теппачаҳои сабзу хуррам, дар атрофи киштзорҳо, дар канорҳои дарёча ва ҷуйҳо, дар сари бому деворҳои қишлоқ ҳама лола буд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан бо ҳар як аъзои чида тақроран омадани пешояндҳо, ҳатто дар ҳолати омадани пайвандакҳои пайҳам, дида мешавад. Ин ҳолат пеш аз ҳама барои равшантар ифода намудан ва таъкид кардани маънои маконии он аъзои чида ба амал меояд.

Мисол: *Дар район ва дар қишлоқ шумо барин одам дору мешавад, дору!* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ғайр аз ин, дар ҳолатҳои зерин бо ҳар як аъзои чида омадани пешояндҳо мушоҳида карда мешавад: 1) Агар пеш аз аъзоҳои чида ҳиссаҳои инкорӣ омада бошад: ... *на дар осмон ва на дар замин ҳеҷ чиз ба назар наменамояд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба ҳар ҳол Қалонишоҳ чунон машҳур буд, ки на дар район, на дар марказ ҳеҷ кас дар таҳти ин ном дигарро ба ёд намеовард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2) Агар аъзоҳои чида бо ҳиссаҳои «на танҳо» ва «на фақат» омада, бо пайвандаки «балки» алоқаманд шуда бошанд: *Ин корро на танҳо дар ин ҷо, балки дар тамоми қаламрави ҷаноби олии, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунад*, (С. Айни, Куллиёт). *Барояшон на фақат аз хона, балки аз дида ҷой медиҳанд...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Асари наср-нависи ҷавони мо на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар республикаҳои бародарӣ, дар Москва тарҷима шуда баромада истодааст* (Журн. «Садои Шарқ»). *Ҳафиза бошад, аз дунё беҳабар, бо овози баланд авҷи ашӯлаширо мегирифт ва овози вай, албатта, на фақат дар меҳмонхона, балки дар кӯча ҳам шунида мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Баъзан ба ҷои пайвандаки балки ҳиссаҳои ҳатто меояд, ки дар ин ҳолат ҳам пешоянд бо ҳар ду аъзои чида тақрор мешавад: *На танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам* (С. Айни, Куллиёт).

Алоқа ва муносибати байни ҳуди аъзоҳои чидаи ҳоли макон мисли ҳамаи аъзоҳои чидаи ҷумла гуногун аст. Чунончи:

1) Аксар вақт ҳоли макони чида ба ҳам дар муносибати пайҳам буда, онҳо ба якдигар ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пайҳам алоқаманд мешаванд: *Вале то ба ҳол ба мактаб, табобатхона, беморхона, боғчаи бачагон, китобхона ва мактаб-интернати колхоз нарафтаам* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). *Пас аз он ба сари як тали баланд баромада нури ҷашми мерасид, ба ҳар тараф ҷашми андохт, аз гушаҳои дури дашт ва аз бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намоён набуд* (С. Айни, Куллиёт).

2) Ҳоли макони чида, ки ба ҳам дар муносибати хилофӣ бу-

да, ба воситаи интонация ва пайвандакҳои хилофӣ ба якдигар алоқаманд мешаванд:

— *На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳама ҷо моро печонда гирифтаанд...* (С. Айни, Куллиёт). *Дар райони Тус отрядҳои мусаллаҳи худмуҳофизакунӣ на дар ҳама ҷо, балки фақат дар худӣ Тус ва дар деҳаи мо буданду бас* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ҷой буд, аммо на дар ҳавли мо, балки дар хонаи онҳое, ки ҳар кадоми моро ба ҳисоб гирифта, гӯш ба қимор меистоданд...* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

3) Ҳоли макони ҷида, ки ба ҳам дар муносибати истисноӣ буда, бо ёрии пайвандакҳои ҷудой ба якдигар алоқаманд шу-даанд:

Ҳар гоҳ ки ҳукми амир содир шавад, дар Регистон ё дар Хоҷа Нуробод — дар майдони бозори хар ё дар беруни шаҳр дар майдони машқи сарбоз ӯро сангсор мекунанд (С. Айни, Куллиёт). *Акнун дашту саҳро боз ҳомӯшии пайдо карда буд, акнун сагон ҳам... ба болои бомҳо баромада ҳар кадом ба болои ғарамӣ беда, ё тӯдаи явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд* (С. Айни, Куллиёт). — *Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо...* (С. Айни, Куллиёт). *Пас аз он намози ашироқро хонда ба ҷомеи арк ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод* (С. Айни, Куллиёт). *Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Қутбия, ки дар даҳлез ё ин ки дар хонаи дигар буданиш эҳтимол буд, Ҳамдам-Фурма сахттар кӯфтани тирезаро муносиб надида, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт...* (С. Айни, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАКОН

1. Ҳоли макон асосан ба хабари ҷумла вобаста шуда меояд, ки вай дар наसर аксар вақт пеш аз хабар меояд. Дар ин ҷо бештар ҳоли макони сӯй воқеъ мегардад: *Лекин нигоҳ карда истам, Сурайёхон аз дастӣ писарчааш гирифта омаду ба мактаб даромад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Пас чӣ тавр карда вай аз он ҷо дур равад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). — *Ҷонам қатӣ, — гуфт мӯйсифед ва ба сад фикру хаёл ба бозор даромад* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Раҳимҷон бошад, баъд аз маҷлис ба шаҳр рафту бевақт гашта омад* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. Дар аввали ҷумла қариб ҳамаи намудҳои ҳоли макон меояд, аммо ҳоли макони сӯй дар ин ҷо нисбатан камтар воқеъ мегардад, ҳоли макони роҳи ҳаракат бошад, дар мисолҳои мо дар аввали ҷумла наомадааст: *Дар хона Зайнаб ва Хадича ба абруҳояшон ӯсма мекашиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аз деҳа*

болотар кони ангиштсанг ёфт шуда буд... (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).
Ба Тошканд ба хондан рафт (Журн. «Садои Шарқ»).

3. Ҳамаи намудҳои ҳоли макон аз пахлуи хабар дур, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла низ омада метавонанд: *Рӯзи дигар дар сари бозор ҳама ёру ошноҳо Кенҷабойро дида муборакбод кардан гирифтанд* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан). *Ман аз район фаҳмидам, ки дар қарибӣ ба ин кишлок ҳам комиссия кулаккунӣ меомадааст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). — *Дар ҳамин қарибӣ аз район як ҳавличаи дуруст ба даст медаромадагӣ барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дар ин дам аз кучоо овози «қӣ-қӣ»-и мурғони номаълуме шунида шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан ҳоли макон дар байни ҳиссаҳои хабари номӣ воқеъ мегардад:

*Бе хилофи мазҳабу мулку лисону дину одат,
Фаълаҳо ҳастанд дар ҳар ҷо бародар, зӣ деҳотӣ.*

(А. Лохутӣ, Қуллиёт)

Ҳоли макон на танҳо ба хабар, балки ба дигар аъзоҳои ҷумла низ вобаста шуда меояд, ки бо ибораҳои сифати феълӣ, феъли хол ва масдари ифода ёфтаанд. Дар чунин мавридҳо ҳоли макон аз хабар дур, дар дохили ибора, ё ки пеш аз ҳамон аъзои ҷумла ва ё ҳиссаи он меояд, ки ба вай вобаста аст.

Мисол: *Вақте ки модар чорумин бор аз остонаи дар ба Сафари дар рӯи кат дарозкашида назар кард, вай рӯяшро бо китоб нӯшида ба хоб рафта буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Баъд аз ин Ермак ба дасти Сафар мактуби аз диёраш омадаро доду мувофиқи фармони командири батальон зуд ба подразделения ҳозир шудани ӯро хабардор кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). — *Худашон ҳам хишти аз хумдон баромада барин пухта шуданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Чашмони ҳаросидан ӯ ба он шахс дӯхта шуда бошанд ҳам, кӣ будан ва аз кучо пайдо шудани онро надониста монд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рӯзи дигари аз шахр баргаштани Сафар тамоми аҳли Ҷуйбор ба хизмати аскарӣ рафтани ӯро фаҳмида буданд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ба мактаб рафтан, ба сӯи илму озодӣ қадам мондани Оиша ба кори онҳо ҳалал меод ва онҳо онро дида наметавонистанд* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Баъзан ҳоли макон баъд аз аъзои эзоҳшаванда ҳам меояд: *Аз рафтани бародарам ба Тошканд се-чор моҳ гузашта бошад ҳам, аз вай ҳеҷ хабар набуд...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

6 ХОЛИ ЗАМОН

Ҳоли замон кай ва дар қадим вақт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд: *Ғӯзаҳои имруз харидаамро фардо худам баркашида ба пахтакашакҳо тақсим карда медиҳам* (С. Ай-

нӣ, Куллиёт). — *Ҳанӯз хӯрок тайёр нашудааст* (С. Айни, Куллиёт). *Қорӣ Исмаи аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехӯрд, ӯ рӯзона аз ҳуҷранишинонаш палав мехӯрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард* (С. Айни, Марги судхур).

Ҳоли замон аз рӯи хусусияти худ ба се гуруҳи калон тақсим мешавад: 1) холи замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, 2) холи замоне, ки ибтидои амалу ҳолатро мефаҳмонад ва 3) холи замоне, ки интиҳои амалу ҳолатро нишон медиҳад.

1. Ҳоли замоне, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар вай ибтидо ва ё интиҳои ҳаракат ё амалу ҳолат ифода намеёбад, балки замон ба таври умумӣ дарҷ мегардад: *Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд* (С. Айни, Куллиёт). *Осмони қишлоқ бо ситораҳои бисёре зинат ёфта бошад ҳам, имшаб нури моҳтоб ба онҳо ғалаба мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). — *Ин тавр бошад, чаро барвақттар пеши ман наомадӣ?* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, ба зарф, исм, феъли ҳол, масдар ва ибораҳои рехтаи фразеологӣ ифода меёбад.

БО ЗАРФ

Дар бисотат ҳасту одамгарӣ мекунӣ, набошад, ноилоҷ хап мегаштӣ, гӯям, асло қабул намекунад (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Ба фикрам ин тағинкунӣ бармаҳал будагист* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмоғ). *Сонӣ ӯ рӯи худро бо дастонаш пӯшида, дергоҳе ба ҳамин ҳолат ноҷунбон нишаст* (Журн. Садои Шарқ). *Ба кор ҳаргиз хушатон намеояд, — гуфта бой қоҳиш кард...* (С. Айни, Куллиёт). *Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд* (С. Айни, Куллиёт). *Бомдодон овози Темурҷонқорӣ моро бедор кард* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

*Бо дигарон мудом кунӣ ту пичир-пичир,
Навбат ба мо, — ҳақорату зангу бидир-бидир.*

(П. Сулаймонӣ, Мачмуаи шеърҳо)

Зарфҳои замон ба вазифаи холи замон баъзан дар шакли муқоисавӣ меоянд: *Қорӣ-Ишқамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хуширо шунавад* (С. Айни, Марги судхур). *Дертар чӣ навъе шуд, ки Ҳоҷиҷумар ба колхозии «Ситораи сурх» кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). — *Дар ин бобатҳо сонитар гзп мезанем...* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмоғ). *Падар то вақте ки чашмаш кор мекард, ба болои чархи осиеб кор кард, аммо он рӯз аз ҳаррӯза барвақттар рӯз торик шуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Зарфҳои замон ба вазифаи холи замон баъзан бо суффикси «-ҳо» меоянд. Ҳамаи зарфҳои, ки ин суффиксро қабул кардаанд,

хусусияти умумӣ мегиранд ва дар ҷумла бо ин роҳ таъкид меёбанд ва тобишҳои гуногун пайдо мекунанд:

Мо кайҳо молҳои худро ба чаро бурдем... (С. Айни, Куллиёт). *Аввалҳо кори мо барор нагирифт* (С. Айни, Куллиёт). *Ман имрузҳо ба тағоям хеле зарур ҳастам* (Ҷ. Иқромӣ, Тори анкабут). *Писарони шумо ва мисли онҳо боз ҳазорон фарзандони халқи мо имрузҳо бо даъвати Ватан рафта истодаанд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рузонаҳо Фирӯза ба ҳаёли андеша кардан ҳам фурӯсат намеёбад* (Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташ).

Зарфҳои тақрор низ ба вазифаи ҳоли замон меоянд. Аз ҳама зиёдтар дар ин ҳолат калимаи «гоҳ» воমেҳурод, ки ин тақрор ёфтани амалу ҳолатро ифода менамояд: *Модари Сафар, ки дар сари оташдон ҷунбӯҷул мекард, гоҳ-гоҳ ба писараш нигоҳкунон аз ин қадар дароз ба осмон чаши дӯхта хомӯш мондани ӯ дар ҳайрат мемонд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

БО ИСМ ВА ИБОРАҶОИ ИСМӢ

Ба вазифаи ҳоли замон, ки вақти иҷрои амалу ҳолатро ба таври умумӣ нишон медиҳад, исмҳо ба таври фаровон истифода меёбанд. Ба ин вазифа бештар исмҳои меоянд, ки мафҳуми замонӣ доранд: *Зимистон дар оғил, тобистон дар суфаи пешии оғил мехобам* (С. Айни, Куллиёт).

*Шаб надидам туро, ситораи ман,
Шӯълавар дар ҳаво, Ситораи ман!*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита дар шакли ибора ҳам меоянд. Дар чунин ҳолат исмҳо ба худ ҳиссаҳои гуногуни нутқро тобеъ менамоянд ва аксар вақт исмҳо бе ин гуна калимаҳои изофӣ ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд. Ин ҳолат бештар дар ибораҳои исмие дучор меояд, ки ҳиссаи эзоҳшавандашон сифати феълӣ, шумора ва ҷонишинҳо мебошанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин сифатҳои феълӣ барои ба вазифаи ҳоли замон омадани исмҳои ҳиссаи ногузир мебошанд: *Қисми ҳарбии Хурраминоро моҳи гузашта аз ихтиёри армияи мо гирифта ба армияи ҳамсоя доданд...* (Журн. Садов Шарқ). *Ҳафтаи гузашта ба хонаи мо чор зан меҳмон шуда омада буд* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Аммо сифати феълӣ на дар ҳама ҳолат барои ҳоли замон шуда омадани исми ҳиссаи ногузир шуда мемонад. Дар исмҳои ҳиссаи феълӣ ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, вай танҳо барои конкрет кардани замон хизмат мекунанд.

Чунончи, дар мисоли «Тирамоҳи гузашта пахтачаллобони

тӯсӣ пахтаро аз деҳқонон бо нархи баланд хариданд». (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) сифати феълии «гузашта» барои конкреттар намудани замон хизмат кардааст, вагарна **тирамэх** мисли дигар исмҳои ченаки вақт: **бахор** ва **зимистону тобистон**, инчунин **шабу рӯз** ба вазифаи ҳоли замон танҳо омада метавонад.

Аммо дигар исмҳои ченаки вақт, **аср**, **моҳ** ва **ҳафта** дар ҳамин шаклашон ба вазифаи ҳоли замон омада наметавонанд, ба ин вазифа ҳамон вақт меоянд, ки калимаи эзоҳӣ ва ё суффикс қабул намоянд.

Шумораи **як** ба исм вобаста шуда ояд ҳам, баъзан аз вазифаи шуморавии худ дур рафта чун артикли номуайяни воқеъ мегардад. Дар чунин ҳолатҳо исм ва **яку ягон** ҳоли замон мешаванд.

Чунончи: **Як тобистон** дар вақти дарав Амон ба дашт омада, бо падарам мочаро сар мекунад... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ягон рӯз** вақт шавад, ба шумо ҳикоя карда [медидеҳем (Ч. Икромӣ, Шодӣ).

Ба вазифаи ҳоле, ки замони амалу ҳолатро ба таври умумӣ ифода мекунад, аз ҳама зиёдтар таъбиру таркибҳои исмие меоянд, ки бо ҷонишинҳои гуногун таркиб ёфтаанд. **Шодӣ он шаб Шарифро дар хонаи худ ҷо дод** (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Ҳамон рӯз** аз гузари Мирдӯстим як нафар ҷавони хушсарулибос мегузашт (Ч. Икромӣ, Шодӣ). **Умрихола меҳмононро ба нишастан таклиф намуда, ҳар замон ба афти Сафар нигоҳ карда менамояд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳамсоёгонаш ба кор аромада ҳамаи ҳосилоташро аз ҳама пештар ғундошта мегирифт** (С. Айни, Куллийёт). **Дар сурудҳои ҳеч гоҳ шунавандагон ба мағнии байти хонда шудагӣ диққат намекарданд ва онро намефаҳмиданд** (С. Айни, Куллийёт).

Ба вазифаи ҳоли замон на танҳо исмҳои замон, балки дигар исмҳо ҳам меоянд, вале онҳо фақат бо ёрии воситаҳои грамматикӣ омада метавонанд.

Дар чилсолагии Очил-Батрак ба хонадони онҳо духтарчаи лоғарак ва маҳинак пайдо шуд, ки номашро **Зайнаб** гузоштанд (Ч. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). **Дар дами пирӣ** як орзу, ҳавасатро бинам, меғӯям (Ч. Икромӣ, Достони марди танкшикан). **Дар вақти обхеи Зарафшон** аз ҳамин оби нав кушодашуда як ҷилдирабо меомадагӣ шудааст (С. Айни, Куллийёт). **Дар аснои ҳикояти вай** аз даруни зинхона садоҳои гуногун баромадан гирифт... (С. Айни, Ғулмон). ... **Ин иморат ба тозагӣ** бино ёфта будааст (С. Айни, Куллийёт). **Ман медонам, ки Мунира ба наздикӣ** ба шавҳар мебарояд... (А. Сидқӣ, Ҷӯран деринаи ман). **Ака Эргаш дар замони амир** дар ҳар кор аз ман бадғумон шуда, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт (С. Айни, Куллийёт). ...**бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон** аз тар шудан нигоҳ дошта шуда буд (С. Айни, Куллийёт).

Баъзан дар ифодаёбии ҳоли замон бо исмҳо пешоянди асли
дар таркибҳои пешояндӣ зикр намеёбад:

*Ҳаст дар ёдам, ки ҳангоми сафар
Карда будӣ дӯстонатро хабар.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Касби ӯ ҳалвогарӣ буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба де-
ҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шиннӣ
пухта, ба шаҳр мекашондааст. (С. Айни, Куллийёт).*

Бояд қайд кард, ки пешоянди аслии «дар» асосан бо исмҳои
замон омада, ба равшантар ифода ёфтани замони ҳол ёри ме-
расонад. Пешояндҳои таркиби ба ин вазифа хеле кам меоянд, онҳо
асосан бо исмҳои меоянд, ки мафҳуми замони надоранд ва ин
таркибҳо барои ифодани замони онҳо ёри мерасонанд. Маҳз ба
туфайли пешояндҳои таркиби исмҳои маънӣ ва ифодакунандаи
шаҳс ба вазифаи ҳоли замон меоянд:

*... дар вақти меҳмондорӣ ва умуман барои меҳмонхона
ҷой тайёр мекардам, дар вақти дастурхонпахнкунӣ ошу
нону ҷой ва дигар чизҳоро ба Мирзо Абдулвоҳид мерасондам,
дар вақти аспизӣ ба саис ёри меодам ва баъзан таги пои
аспонро ҳам саис ба ман мерубонд (С. Айни, Куллийёт). Дар за-
мони амир ӯ ба ҳар кас бадегумон мешуд... (С. Айни, Куллийёт).*

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон дар шакли такрор низ меоянд,
аммо такрори исм дар ин маврид ба воситаи пешояндҳо ба амал
меояд ва онҳо дар ин шакл хусусияти зарфӣ мегиранд ва ҳоли
замон тобиши тарз пайдо мекунад: *Ба тафси бадан ва дарди
устухнҳоям тоқат наоварда, сония ба сония аз паҳлу ба
паҳлу мегардидам (С. Айни, Куллийёт). Шумораи магазинҳо моҳ
ба моҳ ва сол ба сол зиёд мешаваду соати гашти савдозада
ҳам зиёд мегардад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).*

*Дӯстдорандагони меҳнатро
Сол то сол бахтиёр кунанд.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Онҳо он коғазҳоро дам ба дам гирифта, ба рӯи онҳо бо
қалам баъзе ишраҳо мегуздоранд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони
мо) ... Ҷ рӯз то рӯз аз ғӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти
баданаш ба халтаи ҳоли монандӣ пайдо мекард (С. Айни, Кул-
лийёт).*

БО ИБОРАҲОИ ШУМОРАВӢ

Ибораҳои шуморавӣ, ки дар онҳо калимаи асосӣ ва эзоҳша-
ванда шумора мебошад, ба вазифаи ҳоли замон меоянд: *Мо дар
бистуми рамазон дар хонақоҳи бозори Ресмон даҳа нишас-
таем (С. Айни, Куллийёт). Рӯзи офтобии баҳорон, 10-уми ап-
рель, дар боғ аввалин ҷамъомаси отряди мо барпо шуд (С. Улуғ-*

зода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар аввали баҳор, ҳар сол дар бисту якӯми моҳи март* иди наврӯз мешуд, ки иди мардуми деҳқон мебошад (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Баъзан аз ин гуна ибораҳо калимаи эзоҳдиҳанда афтида, танҳо шумора ба вазифаи ҳол ояд ҳам, калимаи тобеъ тасаввур карда мешавад: *Дуйӯм ҳама меояд. 8-ӯм ба кор намераванд, рӯзи истироҳат будааст* (Аз газета).

БО ИБОРАИ ФЕЪЛИ ҲОЛ

Дере нагузашта ман саҳт касал шуда мондам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Шавҳар дере нагузашта* дартоз омад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Элликбошӣ, ҳозир, ана ин траншеяю мурдаҳои немисҳоро дида, сухани лейтенант Осмухин, ки дар саҳрои Дон дар аснои траншея кофта истоданамон гуфта буд, ба ёдам омад* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

БО МАСДАР ВА ИБОРАҶОИ МАСДАРӢ

— *Аз ту пинҳон намедорам, ба ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васият хоҳам гуфт* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Азбаски ҳамаи коркунони вай корбайъ буданд, дар будан ва набудани ӯ якзайл кор мекарданд.* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар аввали дидан шумо гумон мекунед, ки оби борон ба мурури замон аз қуллаи кӯҳ ба поён шорида, рафта-рафта дили сангро чок карда ин чоро кофтааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Пагоҳи вақти ба кор рафта истоданам пеши роҳамро гирифт* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Дар вақти он суҳанҳоро гуфтани ӯ ман дар дили худ гузаронида будам, ки «дар ҳаққи шайх ягон кор хоҳам кард»* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дар дами аз хона баромада рафтан* бошад, ақаллан, барои гармии дили шавҳар ба вай нимнигоҳе накард (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Дар ҳангоми шиддат гирифтани дард азоби бисъёре кашад ҳам, ... қаноат мекард* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Дар аснои ба сафар чашм партофтан* хомӯш, сарҳам нишастани ӯро диду ба фикраш хулосаи дигареро овард (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

БО ТАРКИБ ВА ИБОРАҶОИ РЕХТА

Як ҷумлаи бутунеро хонда тамои кунам-накунам наъра мекашаду аз ҳуши меравад. *Ҳаш-ҳаш накарда барф об шуд. ... дар як миҳазанӣ* напайдо мешавад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

2. Ҳоли замони ибтидо лаҳзаи саршавӣ, ибтидои амал ва ҳолатро ифода менамояд: Ҳоли замони ибтидо бо зарф, исм ва ибораҳои исмӣ, ибораҳои феъли ҳол ва масдарӣ ифода меёбад.

Бо зарф: Зарфҳо ба вазифаи ҳоли замони ибтидо асосан бо

ёрии пешоянд ва пасояндҳо меоянд: — *Аз пагоҳ шумо ба кори муқаррарии худатон сар мекунед...* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). *Ин воқеа буд, ки дирӯз боз Ёдгорро зиёда парешонҳол карда буд...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Бояд қайд кард, ки зарфҳо берун аз ибораҳо ба вазифаи ҳоли замон бевосита кам оянд ҳам, онҳо ҳамчун калимаи асосӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ намуда, дар шакли иборои зарфӣ бештар меоянд: *Ду рӯз пеш аз қишлоқи мо баромада рафта буд* (Журн. «Садон Шарк», 1966, № 8). *Маълум шуд, ки Боровиков аз Нурали як сол пештар аз фронт баргашта, котиби райком таъин шуда будааст* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

Ҳоли замони ибтидо дар забони адабии тоҷик баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоянду ҳам пасоянд ифода меёбад.

Чунончи, дар мисоли зерин ҳоли замони ибтидо бо ёрии пешоянди «аз» ва пасоянди «инҷониб» ифода ёфтааст.

«Аз дишаб ин ҷониб вай ҳатто андак асабинамо ҳам шуда буд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Баъзан барои ифода ёфтани ҳоли замон ҳам пешоянди «аз» ва ҳам пасоянди «боз» меояд: *Дӯстии ҳар як хонаводаи деҳаи мо бо ягон хонаводаи қирғиз аз қадим боз давом карда меомад...* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Бояд гуфт, ки бо ёрии пешоянди «аз» ибтидон амал ифода гашта, ба воситаи пасояндҳо тўлкашии амал ба таври махсус таъкид меёбад.

БО ИСМ ВА ИБОРАҲОИ ИСМӢ

Дар ифодаи ҳоли замони ибтидо бо исм ва ибораҳои исмӣ аз пешояндҳои асли асосан «аз» истеъмол меёбад. Мисол: *Полки Калашников аз аввали муҳорибаи Сталинград бар зидди қўшунҳои гитлери мезангид* (Журн. «Садон Шарк», 1966, № 8). *Аз аввали моҳи январӣ соли 1942 баъд аз комилан ба анҷом расидани корҳои ташкилӣ, қисми тирандозии тоҷикӣ ба давраи асосии таълими ҷангӣ-сиёсии худ сар кард* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). ... *дарси якумо аз ҳамин рӯз сар мекунем* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Аз худи сахари барвақт тўпҳо ба ғурриш даромадан* (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо инчунин бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ меоянд. Пешояндҳои изофӣ дар ифодаёбии ҳоли замон бо исмҳо нисбатан камистеъ-молтаранд:

Ҳазрат бояд ана ин ду таблеткаро — якеро феврал ва дигареро баъди хуроки шом истеъмол фармоянд (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Марзияхола баъди ношита ба тараддуди меҳмондорӣ афтод...* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Баъди ҷанг*

вай аз фронт баргашта, муддате дар шаҳри зоидашудааш истиқомат мекунад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Баробари чапакзанӣ ва садоҳои табрикӣ**, ки аз карнаи радио баланд шуд, дар блиндаж ҳам фавқуллоҳда чунбиш, бетоқатона ба амал мада, бо ташаббуси кадом як солдат дар он ҷо ҳам чапакзанӣ баланд шуд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Барои бо исми ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтани ҳоли замони ибтидо аз ҳама зиёдтар пешояндҳои таркибии **баъд аз ва пас аз** истифода мешаванд: **Баъд аз колхозӣ**, порсол бинам, дар ҳолате ки ман дар як сол як саду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст (С. Айни, Куллиёт). Падараш Мулло Вафо чанд сол дар мадрасаи Ғиждузон даре хонда, **баъд аз вафоти падар ва модараш** ба Бухоро омада, дар ин ҷо дарсаи ро давом дода, бо мулло Рӯзӣ шарикдаре шуда буд (С. Айни, Куллиёт). **Пас аз ҷанҷолу хархашаи бисёре бой...** шарикони худро аз худ розӣ кард (С. Айни, Куллиёт). **Пас аз суҳбат** полковник Людников, майёр Максимов, лейтенант Осьмухин аз заминкан берун баромаданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Исмҳо ба вазифаи ҳоли замон ба воситаи пасояндҳо низ меоянд. Пасояндҳое, ки барои бо исми ифода ёфтани ҳоли замон истифода мешаванд, асосан аз инҳо иборатанд: **боз**, **ин тараф**, **ин ҷониб**. Исмҳое, ки бо ин пешояндҳо меоянд, мафҳуми замони дошта, аксар бо шумораҳои миқдорӣ ва тахминӣ дар шакли ибора воқеъ мешаванд: — **Ман се ҳафта боз дуруст наёзидам** (С. Айни, Куллиёт). **Мардам бошад, ду моҳ боз бемор аст** (С. Айни, Куллиёт). **Ду рӯз боз ҳаёлаш мегузед, сафсата мегӯяд** (С. Айни, Куллиёт). **Чанд вақт боз ҷудо хӯҷаишинос шуда рафтӣ-а** (С. Айни, Куллиёт). **Сандалии панҷ рӯз ин тараф оташнадида хеле муддат гарм нашуд** (Р. Ҷалил, Баҳор). **Хонаводаи Шарифахола, ки ҳарчанд насиҳат карда ҳоларо аз пояи сандалӣ ду зимистон ин тараф** канда гирифта наметавонист, ҳамеша дар таъшиш буд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). — **Дар Хуҷанди мо, ҳе, чанд сол ин тараф шарикҳо аз колхоз, аз якҷоя кор кардан гап зада меомаданд** (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). **Немисҳо се-чор рӯз ин ҷониб аз ҳамон сӯ болои ҳам ба ҷамла гузашта, мехостанд, хатти мудофиавии моро раҳна карда пеш раванд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Бештарини ҳолҳои замоне, ки ба воситаи пасояндҳои «боз», «ин тараф», «ин ҷониб» ифода ёфтаанд, на танҳо замони саршавии амалу ҳолат, балки онро ҳам нишон медиҳад, ки аз ибтидои он амал ё ҳолат чанд вақт гузаштааст. Ин аст, ки ин ҳолҳои замон баробари ибтидои амалу ҳолат дорои тобиши андозаю миқдор ҳам мебошанд: **Дар ҳавли Шарифахола, бо ҳамин зимистон се зимистон таппатахт ин тараф ҷанги саҳти даст ба гиребони печу сандалӣ давом дошт** (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

— Писарам як сол боз бемор буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Барфе, ки ду рӯз боз пайваста меборид, акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман ўро як сол ин қониб мешиносам... (Журн. «Садон Шарк», 1966, № 8).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замон, ки лаҳзаи саршавии амалу ҳолатро мефаҳмонанд, баъзан бо ёрии ду воситаи грамматикӣ меоянд. Ба ин вазифа аз пешояндҳо пешоянди аслии «аз» ва аз пасояндҳо инҳо иштирок менамоянд: «боз», «ин тараф» ва «ин қониб»: Саҳаргоҳон буд: тамоми биёбонро хомӯши фаро гирифта буд; ҳашаротҳои майдае ҳам, ки аз аввали шаб боз дар байни гиёҳи хушидаи биёбон хиширро зада мегаштанд, акнун ором гирифта буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). Дар ҳақиқат фалокат ва сафолатҳое, ки аз ҳафтсолагии боз аз сараш гузашта меоманд, ўро пир карда буданд (С. Айнӣ, Куллиёт). У аз ибтидои пахтачинӣ ин тараф зиёда аз ёздаҳ тонна пахта чидааст (Р. Ҷалил, Баҳор).

БО ТАРКИБҲОИ ҚОНИШИНИЙ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле кам бошад ҳам, бо пешояндҳои изофӣ ва таркибӣ қонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо омада, пас аз амале воқеъ шудани амали дигарро ишора менамоянд. Чунончи: Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идораи комитет даромад, баробари ҳамин карнаи бухоркаши завод бо садои пурҳаяҷони худ як бонги дуру дарозе зад (С. Айнӣ, Куллиёт). Пас аз он намедонам чи шуд (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). Баъди ин Вера дигар аз иштирок кардани комсорг дар машғулияти ӯ гумони бад намебурдагӣ шуд (С. Улугзода, Диёри Навобод). Баъд аз ин шахр аз паси шахр, кишвар аз паси кишвар озод шудан гирифт (Ҷ. Икромӣ, Достони марди танкшикан).

Бо ибораи феъли ҳол. Онҳо ин қойравиро бегоҳии барвақт, ҳанӯз офтоб паҳн нашуда, аз он канори шахр сар карда, вақти фурурави офтоб сиҳат ва саломат бе ҳеч як ҳодисаи ногаҳонӣ ба миёнаҳои шахр — ба ҳавлии мо расида тамои карданд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). Ношто ба охир нарасида шахси навҷолоғар ва сиёҳандоме омад (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). ... Аммо Маҳмудхӯҷа ҳанӯз ба идораи рафта нарасида, занаш аз такси фуромаду ҳарсазанон ба пеши шавҳараш омада оҳиста гуфт ... (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Бо масдар ва ибораҳои масдарӣ: Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли замони ибтидо ба воситаи пешоянди аслии «бо», пешояндҳои изофӣ «баъди», «баробари» ва пешояндҳои таркибии «баъд аз», «пас аз», «пеш аз» меоянд: Бо шунидани садои «гумбур-гумбур», ки аз дур омад, бачагони хурдсол ба

кӯча давиданд ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гӯён та-
бассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд (С. Айнӣ, Куллиёт). **Бо сафед шудани рӯз** боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳо-гир!
кушҳо-куш!» ... баланд шудан гирифт (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ба-
робари ба охир расидани сухани Юнусбо** аз мобайни
мардум якчанд кас пасу пешу «сфарин» гӯён овоз барсварданд
(Ф. Ниёзӣ, Вафо). Дар он вақт Боровиков, собиқ сардори шӯъбаи
сиёсии дивизияи тирандоз, **баъди сиҳат ёфтани захми
сахти пояш** комиссари госпитали ҳарбӣ шуда кор мекард
(С. Улуғзода, Диёри Навобод). **Равандагон, баъди аз ташнагӣ
халос кардани аспҳошон** боз ба роҳ даромаданд, боз аспҳо-
ро дар тоз андохтанд (С. Айнӣ, Куллиёт). Онҳо пас **аз тай
кардани як маҳаллаи дигар** ба дарае даромада ғоиб шу-
данд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). **Саг пас аз хурдани ху-
рокаш** баробари аз кӯра баромадани гӯсфандон аз ҷояш хеста,
заминро як-ду ханҷол кашида вай ҳам аз дунболи рама афтод
(С. Айнӣ, Куллиёт).

Пеш аз кучиданамон ба коза Мухтори гирёнчак ва но-
солим модарамро бисёр ташвиш меод (С. Улуғзода, Субҳи ҷа-
вонии мо). **Пеш аз ба синф даромадан** мо поямонро пок ме-
кардем... (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳоли замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ
ифода ёфтааст, бо ёрии пасояндҳои «замон» (замоно), «ҳамон»
(ҳамно), «боз», «ин тараф» ва «ин ҷониб» низ меоянд:

— «Хурӯс ҷеғ задан замон маро бедор кун» гуфта будед
(С. Айнӣ, Куллиёт). Дадабой фармони комиссарро **шунавидан
замон** Зояро ба рӯи дастони пурзӯри худ беозор бардошт (Ф. Ни-
ёзӣ, Вафо). Писарак мақсадро фаҳмид ва «ло» гуфта, бепарво-
ёна ҷавоб гардонид ва **ҷавоб додан замона** ба кӯча рӯй овар-
да, аз пештара ҳам баландтар дод гуфт (Ф. Муҳаммадиев, Дар
он дунё). — **Хуб, рафиқ 316, омадан замона** хабар медиҳам
(Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Аз кор гашта ба ҳавлӣ даромадан ҳамон чашмам ба
Муллофозил афтид... (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). **У моро
дидан ҳамон** ду кулча собуни ироқиро ба сӯям дароз кард
(Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). **Вай дар рӯ ба рӯи Сафар ома-
да мсндани худро пай набурда, уро дидан ҳамона** як қадам
қафо гашт (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замоне, ки бо ёрии пасояндҳои «бсз», «ин тараф» ва
«ин ҷониб» ифода ёфтааст, ибтидои амалро равшан нишон дода,
то даврае, замоне давом доштани онро таъкид менамояд. М и с о л:

Ҷанг сар шудан боз фаъолияти Одил Саркор ҳам дучанд зиёд
шудагӣ (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Худам ҳам шуморо дидан ин та-
раф** ҳаёл мекунам, ки шабу рӯз аз паҳлӯякатон дур нашоам
(Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳолҳои замони ибтидо, ки бо масдар ва ибораҳои масдарӣ
ифода ёфтаанд, баъзан бо ду воситаи грамматикӣ: ҳам пешоян-

ду ҳам пасоянд меоянд: *Аз падараш мурдан боз як даҳан гапи баланду паст назадаам...* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Чаро аз омаданамон ин тараф қариб як тир ҳам ҳолӣ накардаем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Рост аст, ки ҳар кас, ки Сафарро аз рузи ба аскарӣ рафтани ин ҷониб аввалин бор медид, уро дарҳол шинохта ҳам наметавонист.* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо лаҳзаи охирин ва хотимаёбии амалу ҳолат, то кадом вақт давом кардани онро нишон медиҳад:

Падарам то синни чихилсолагиаш полвон будааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамаи мо туро ба муносибати сиҳат шуданат ва ба армияи амалкунанда баргашта омаданат табрик мекунем ва то ғалабаи комил бар зидди гитлерчиён қаҳрамонона ҷангидани туро орзуҷандем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Ҳоли замони интиҳо бо зарф, исм, масдар ва ибораҳои исмиву масдарӣ ифода меёбад.

Зарфи замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо асосан ба воситаи пешоянд меояд. Аммо зарфи «ханӯз» ва «ҳоло» ба ин вазифа бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд. Аз ҷаҳин сабаб аст, ки ин ду зарф лаҳзаи хотимавии амалро таъкид накарда, фақат то ҳол давом карда истодани амалу ҳолатро нишон медиҳанд: *Деҳа ханӯз ором нагирифта буд, ханӯз ҳам аз ҳар ҳавлӣ фаръеди «дод аз дастӣ босмачиён» ба осмон мепечид* (С. Айнӣ, Куллиёт). — *Мо ханӯз аз шумо гандагӣ надидаем* (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Ҳар ду кафи дастро ба синаи чап ниҳод, ки ҳоло дар паси сн дил метапиду дар рӯи ду дафтарчаи амонатгузорӣ бар хилофи дил шубҳангезона ором меистод* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Повести мазкур ҳоло ҳам яке аз асарҳои беҳтарини адабиёти советии тоҷик ба шумор меравад* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).

Зарфҳои замон ба вазифаи ҳоли замони интиҳо ба воситаи пешоянди «то» меоянд ва ба ин восита таъкид меёбад: *То фардо набояд аз он ҷо қадаме бичунбанд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). — *Фикри мутаваллиро ҳам шунавем, — гуфт мударрис, ки то ҳол ба гап ҳамроҳ нашуда ба сари синааш нигоҳ карда пичирросанон тасбеҳ гардонда нишаста буд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Тамони ин аламҳоятронро то имрӯз ба ман руст карда монда будед?* (Журн. Садои Шарк, 1966, № 8).

Баъзан дар ифодаёбии ҳоли замон бо зарф ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» баробар иштирок мекунанд: *Ҳарочтҳои то ба ҳол ба дари қозихона шударо ҳам ба ту бахшам...* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Мо то ба кай сабр карда мешинем* (Журн. «Садои Шарк», 1966, № 8).

*То кай ба ноз мегузарӣ ту хашар-хашар,
Ман то ба кай зи пушти ту тозам тапар-тапар?*

(Пайрав Сулаймонӣ, Маҷмуаи шеърҳо)

БО ИСМ ВА ИБОРАҶОИ ИСМИ

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли замони интиҳо фақат ба воситаи пешоянди «то» меоянд: *Ана, умрамон боқӣ будааст, то ҳамин рӯзҳо каму беш роҳат дидем* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Файзуллоҳон ба ҳамин тариқ, то танаффуси пешинии магазинҳо қариб ҳамаи магазинҳои калони газворро чарх мезад* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *...худи ӯ ҳам то ҷанг муаллими таърих буд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Лекин ба ин дараҷа фанди калон хӯрдани фиребгареро то ин дам касе нашундааст ва нахондааст* (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *То пешин аз тайёри дараке нашуд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Бибизайнаб ӯро то дувоздаҳсолагиаш парасторӣ кард...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Баъзан исмҳо ба вазифаи ҳоли замони интиҳо бо ду пешоянд: «то» ва «ба» дар шакли «то ба» меоянд: *То ба худи ҳамин шаб вай боварӣ дошт, ки аз ин мардумони оддӣ қишлоқӣ як қади одам боло меистад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *...ман дар назди вай гунаҳгори калон буда, то ба қарибӣ ӯро душмани худ медонистам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

БО МАСДАР ВА ИБОРАҶОИ МАСДАРИ:

То рӯз шудан навбатҳоро чанд бор табдил кард (С. Айни, Куллиёт). *...то ба ин ҷо омаданам дар қисми онҳо хизмат мекардам* (Журн. «Садои Шарқ»).

Баъзан баъри ифодаи ҳоли замони интиҳо ва равшантар зоҳир гардидани хусусияти замони он баробари пешоянди «то» дигар пешояндҳои изофии замони, аз ҷумла «вақти», «дами», «замони» истифода карда мешавад.

ҲОЛИ ЗАМОНИ ЧИДА

Лекин хӯчаин ҳар рӯз пагоҳӣ ва бегоҳӣ ӯро дида ҳолпурсӣ мекунад... (С. Айни, Куллиёт). *Ин гӯсфандон, ки тобистон ва зимистон дар оғуши ҷӯли Қизил чарида мегаштанд, дар баҳорон дар мавсими тӯл ба ободонӣ наздик оварда шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Дастаи амлокдор пас аз хуб хӯрдан ва поймол кардани замини гандум баргашта ба сари рош омада ғун шуд* (С. Айни, Куллиёт).

Муносибати вобастагии ҳоли замони чида бо калимаи эзоҳшаванда дар забони тоҷикӣ бештар бо ёрии як воситаи грамматикӣ ба амал меояд ва пешоянд бо чидаи якҷум ояд ҳам, ба ҳарду аъзои чида ва агар зиёд бошанд, ба ҳамашон як хел мансубият дорад:

Пас аз хӯрда шудани чизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани чой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимҳоб ва шоҳиҳо, ҷӯра-ҷӯра

беқасаб, адрасҳо, *пӯра-пӯра атласҳо* ва сарқандҳои якпӯлӣ пешкаш карданд (С. Айни, Куллиёт). *Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматаширо рост гирифта миёнаширо бо дасти худ молад* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан воситаи грамматикие, ки бо ёрии онҳо ҳол ифода меёбад, бо ҳар як аъзои чида такрор шуда меояд:

*Пас аз чанд рӯзу шаби роҳ рафтан,
Пас аз интизорию шабҳо нахуфтан,
Пас аз қисса бишидан, афсона гуфтан,
Пас аз кӯҳу талҳо, дараҳо гузаштан,
Пас аз хотироти зиёде навиштан,
Пас аз дар хароботҳои нишастан
Ба ҷое, ба саҳрои хушке расидем,
К-аз он ҷо умеди дили хеш дидем.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Такрор омадани пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли замон бештар дар мавридҳои зерин дида мешавад:

1) дар ҳолати бо ҳар як аъзои чида омадани ҳиссаҷаи инкории «на»: *Аммо Хўҷаназарбой, ки ба се хоҷагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роши пахта қадам намондааст* (С. Айни, Куллиёт).

2) дар ҳолати бо ҳар як аъзои чида омадани ҳиссаҷаи таъкидии «ҳам»: — *Лекин ман монанди бойдухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ пӯшида гардам* (С. Айни, Куллиёт).

Маълум аст, ки муносибати ҳоли замон бо калимаи эзоҳшаванда, қатъи назар аз он ки дар кадом сохту таркиб воқеъ гардидааст, бо роҳи тобеъкунӣ ба амал меояд. Аъзоҳои чида дар айни замон ба якдигар бо интонацияи пайвасткунӣ ва пайвандакҳои а) пайҳам, б) хилофӣ, в) ҷудой алоқаманд мешаванд:

а) *Баъд аз хишова ва таноб партофтани палаки он як об медиҳанд* (С. Айни, Куллиёт). *Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой меҳўрданд* (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё). *Бо дидани падараш ва шунидани овози ӯ падарам рӯҳбаланд шуда, бозувонаш қувваи нав гирифтаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

б) — *Аз коратон мо хурсанд, вале натиҷаи тафтишотро ҳоло не, балки пагоҳ мефаҳмед...* (А. Сидқӣ, Ҷўраи деринаи ман).

в) *Ба ҳар ҳол ҳар қореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд ба поён расонида буд* (С. Айни, Куллиёт). *Агар дирӯз ё имрӯз дар ин ҷо босмаҷиён меомаданд ва ё ин ки аз ин ҷоҳо мегузаштанд, ҳеҷ набошад, дар роҳҳо нақшаи пои аспҳои онҳо мемонд* (С. Айни, Куллиёт). *Ҳамин шаб, шабона ё саҳари барвақт баромада меравем...* (С. Айни, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ ЗАМОН ДАР ҶУМЛА

Ҷои ҳоли замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик қатъӣ ва устувор нест, вале вай асосан пеш аз калимаи эзоҳшаванда меояд. Азбаски ҳоли замон аксар вақт ба хабари ҷумла тобеъ аст, асосан пеш аз он воқеъ мегардад.

1. Устувор набудани ҷои ҳоли замонро дар ҷумла ҳамин шаҳодат медиҳад, ки ҳатто як намуди он ҳам дар аввал, ҳам дар мобайн ва ҳам дар паҳлуи хабар омада метавонад. Чунончи, ҳоли замоне, ки бо масдар бо ёрии пешоянди «баробари» ифода ёфтааст, ҳам дар аввали ҷумла ва ҳам пас аз мубтадо воқеъ шудааст. Танҳо ҳамин чиз мушоҳида мешавад, ки ин намуди ҳоли замон дар аввал зиёдтар воমেҳурад, ки ин ба зади мантикиро гирифтани он вобаста аст: **Баробари намоён шудани Сафар ҳама аз ҷояшон ҷунбида, илоҷи хеста берун баромаданро меҷустанд** (Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Баробари шунидани номи Мамарачаб Зебӣ ба сӯи Юнусбобо ҳайрон нигоҳ карду пурсид** (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

2. Дар забони адабии тоҷик пас аз мубтадо омадани ҳамаи намудҳои ҳоли замон мушоҳида мешавад: *...вай ҳозир раиси комитроияи районӣ мебошад...* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман бо шунидани ин „насиҳат“ ғайр аз сар ҳам карда хомӯш мондач ҷоран дигаре надиштам* (С. Айни, Марғи судхур). *Юнусбобо овози онҳоро шунидан замон ба наздиктари соати деворӣ омада, ба милли он чашм дӯхт...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Зебӣ баробари пештар омадани вай боз ба ҳарос худро ба қафо кашидани шуд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо).

3. Ҳоли замон дар паҳлуи хабар низ меояд: — *Қори имрӯзаро ба фардо магузор* (Зарбулмасал). *Фазилатхола бошад, аз пеши назарам ҳаргиз дур намешуд* (Журн. Садои Шарқ). *Шеърӣ худам ба назари худам дар аввали гуфтан хуб менамуд* (С. Айни, Куллиёт).

4. Ҳоли замон кам бошад ҳам, баъд аз хабар меояд. Ин ҳолат асосан бо ниятҳои услубӣ воқеъ мегардад. Ғайр аз ин, агар ҳоли замон чида шуда, ҳар кадом ҳиссаҳои инкории «на» қабул намояд, баъзан хабар дар байни ду ҳол воқеъ мегардад: *Ҳамеша зинсавор, на шаб ором ҳаст, на рӯз* (Журн. «Садои Шарқ»).

5. Дар назм вобаста ба хусусияти он ҷои ҳоли замон озода тар буда, вай ҳам пеш аз хабар ва ҳам пас аз он омада метавонад, пас аз хабар воқеъ шудани он ҳодисаи муқаррарист:

*Чашми ман гӯё ки меҷӯяд мудом
Сояи он дӯстонро субҳу шом.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Рӯзу шабҳо интизорам ман ҳанӯз,
Бо дили умедворам ман ҳанӯз.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ҳоли сабаб сабаби воқеъ шудан ва ё нашудани қору хара-
кат ва ҳолатро мефаҳмонад: *Он ҷанговароне, ки аз тарс дар
ҳар гуна ваъзият менишастанд, аз ҷояшон ҷунбиданӣ бошанд
ҳам, ваҳм онҳоро ба замин зер карда, аз ҷо ҷунбиданӣ наменонд*
(Ф. Ниёзӣ, Вафо). **Билет гирифта натавокиста** як шабо-
нариӯз дар он ҷо мондам (С. Айни, Куллиёт). *Ҳасу хошоке, ки
аз тафси офтоби саратон хушк шуда буд, аз зери маҳсии
кӯҳнаи кори чокҳояш қандаи Зебӣ ба кафи пои ӯ мехалид*
(Ф. Ниёзӣ, Вафо).

Муносибати грамматикӣ ҳоли сабаб бо аъзои эзоҳшаванда,
бо мазмуни онҳо зич вобаста буда, ба дараҷае омезиш пайдо
кардааст, ки бе яке дигаре ноқис ва ё барзиёдати менамояд.
Ин ҳолат вақте равшантар ба назар менамояд, ки муносибати
он бо аъзои эзоҳшавандаш бо муносибати баъзе ҳолҳо, ала-
хусус, бо ҳоли тарзи амал ва макону замон бо эзоҳшавандаҳо-
яшон муқоиса карда шавад.

Дар аксарияти ҳолатҳо ҷумла бидуни баъзе ҳолҳо ҳам ома-
данаш мумкин аст. Аммо ин фикрро нисбат ба ҳоли сабаб гуф-
тан мумкин нест. Ҳоли сабаб агар аз ҷумла истисно карда ша-
вад, аксар вақт соҳти ҷумла вайрон, мазмунаш хароб ва ман-
тиқаш барбод меравад. Ин ҳолатҳо маҳз вақте мушоҳида
мешавад, ки ҳоли сабаб ба хабар, ки ташкилдихандаи ҷумла
аст, вобаста шуда ояд. Мисол:

— *Оча, аз саросемагӣ дасту рӯямонро ҳам нашустем*
(Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аз корҳои бофандагӣ ман ҳанӯз бинобар
хурд буданам ба ҳеҷ чиз қудратам намерасид* (Ҳ. Ирфон, Дар
кулбаи косибон). *Сониҳо ин хатои худро фаҳмида бошад ҳам,
ба сабаби шухрат ёфтани он таҳаллус тағбир доданаш
мумкин нашуд* (С. Айни, Куллиёт). *Нӯғмону Ниёз бинобар дер
шудани вақт ба ҳавлиҳояшон нарафта, дар ҳамин меҳмонхона
хобиданд* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Занон овози ин
мурғро шум шумурда ба тарс афтодаанд* (С. Айни, Кул-
лиёт).

Ҳоли сабаб бо зарфи сабаб, исм ва ибораҳои исмӣ, феъли
ҳол, масдари ибораҳои масдарӣ ва таркибу тағбирҳои фразеоло-
гии ифода меёбад.

Бо зарф. Дар забони адабии тоҷик зарфҳои сабабе, ки ба
вазифаи ҳоли сабаб оянд, бисёр нестанд ва якчанд калимае,
ки ҷун зарф ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд, дар айни замон
тобиши тарзӣ доранд.

Чунончи: *Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи
худро пеш гирифт...* (С. Айни, Куллиёт). *Имрӯз, ки хонааш ҳам
ғалтида бе сарпаноҳ монд, дигарбора қатъитар карда масъала-
ро ба майдон овард ва дар натиҷа чор-ночор занашро ҳам
қабул кунонид* (С. Айни, Куллиёт). *Пас, ноилоҷ аспашро чу*

гуфта роҳи «Навобод»-ро пеш гирифт (С. Улуғзода, Диёри Навобод). *Лоилоҷ аз поён Оими Кафшумаҳсӣ ва боз як кайвонии дигарро ҷеғ зада оварду духтарҳоро ба зӯр аз ҳамдигар ҷудо карданд* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ).

БО ИСМ ВА ИБОРАҶОН ИСМӢ:

Аз беборишӣ оби Қашқадарёе хушиқид об, ки нашуд, сабзавоткорӣ, обчакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд (С. Айни, Куллиёт). *Аммо бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо кӯлмакҳое, ки рӯйҳояшон қаймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд* (С. Айни, Куллиёт). *Лекин ба сабаби хурдсолаш роҳи ба амал овардани он фикри худро наёфт* (С. Айни, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли сабаб ҳамаи исмҳо намеоянд. Ба ин вазифа бештар исмҳои маънию ҳолат бо ёрии пешояндҳои асли, изофӣ ва таркибии изофӣ омада метавонанд:

...одамони маҳалла аз шодӣ ба ҷомаи худ намеғунҷиданд (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Умрихола суҳанҳои Юнусбоборо бо диққати том ғӯш мекарду ашкони аз ҳаяҷон беихтиёр дар чашмонаш ҷӯшидаро дам ба дам бо нӯги қарсаи пок мекард*. (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Сафар ҳам сабаби қонеғкунанда наёфта, аз саросемағӣ якбора баҳонае нишон дод, ки аз гуфтани он худаи ҳам дар ҳиҷолат монд* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Ин ҷавоби ман нисбат ба он пурсандагон як ҷавоби ҳайратовар буд ва бо тақозои ҷавонӣ худам аз ин ҷавоби худ завқ мебурдам* (С. Айни, Куллиёт). *Шумо бошед, бо хоҳиши ҷавонӣ ва камтаҷрибағӣ ба мардум фирефта мешавед* (С. Айни, Куллиёт). *Дар ояндаи «Ёддоштҳо» ба чандин муносибат ӯ ёд карда хоҳад шуд* (С. Айни, Куллиёт). *Вай, бинобар хоҳиши аҳли гузар, бо сабаби қадрдони падараш, муаззини гузари худамон тағин шуда буд* (С. Айни, Куллиёт).

Аксарияти пешояндҳои таркибии изофӣ ба туфайли ҳисси номияшон барои барҷаставу равшантар ифода гардидани ҳоли сабаб ва мазмуни сабабии он ёрӣ мерасонанд: *Шариф-Маҳдум Мӯғтасим ба сабаби аризаҳои шикоятӣ аз ҳаммансабони худ ба ғзаби амир гирифторм шуда, аз кор гирифта шуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Ғӯзапояҳое ҳам, ки аввал холибех баромада, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоҳу паҳлу дода кӯрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд (С. Айни, Куллиёт). *Дар айбдор кардан як дараҷа ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб халос шудӣ...* (С. Айни, Куллиёт). ...Он заминҳо баробари пахтаи барвақтӣ ҳосил надода бошанд ҳам, *дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба шарофати Хукумати Шӯроӣ аз пардаи сиёҳ ва зиндони хона озод шудем*

(С. Айнӣ, Куллиёт). Аммо аз *чиҳати пирӣ* ба бардошти он сандуқ қувватам нарасидааст (С. Айнӣ, Куллиёт). — Наход ки аз *боиси як каф гандуми дунбул* ман аз хирман бебаҳра монам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дастаки дар аз *камоли хунукӣ* дастӣ одамро сар намедиҳад (Р. Ҷалил, Баҳор). Аз *ғояти гарду ғубори регзорон ва хокборони биёбон* чашм кушодан мумкин набуд (С. Айнӣ, Куллиёт). Ба *муносибати ҳар як ғалабаи нав* тантана барпо карда мешуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Фақат ба *туфайли сохти ҷамъияти советӣ* инқилоби маданӣ ба маънои томи худ ба амал омад ва *ғалаба* кард, ки *лашқари нусратовари он муаллим ном дорад* (Журн. «Мактаби Советӣ»). Уро аз *барои чилимкашиаш* чандин бор *дашномҳои сахт* дода будам (С. Айнӣ, Куллиёт).

БО ТАРҚИБҲОИ ҚОНИШИНИ

Қонишинҳои ишоратӣ бо пешояндҳои сабабӣ дар шакли таркиб ба вазифаи ҳоли сабаб омада метавонанд: Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки аз сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш чудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили худаширо ҳам бой дода монда буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Аз деҳа болотар кони ангиштсанг ёфта шуда буд ва *бинобар он* ба воситаи деҳа роҳи калони санғарш ҳам кашида шуда буд, ки он барои зудтар тараққӣ кардани деҳа як омил муҳим буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Борони сел борид, ки дар *натичаи он* ҳама майдонҳоро об зер кард (Журн. «Садои Шарк»).

БО ФЕЪЛИ ҲОЛ ВА ИБОРАҲОИ ОН

У *ғарқи тамошо ва андешаҳои ошиқона* шуда, аз гардиши ланғари соат беҳабар буд... (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот) *Аъзои ҷамъияти камбағалон* шуда истода, ба гапҳои кӯчагӣ бовар карда гафтани ӯ айб аст (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман *тоқат* карда *натавониста*, кӯрпиро ба сарам кашидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Сардори станция *графіки ҳаракати поездҳоро баҳона* карда, ба фурувардани тухмипошакҳо розӣ наmeshуд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

БО МАСДАР ВА ИБОРАҲОИ МАСДАРИ

Дар ифодаҳои ҳоли сабаб бо масдар ва ибораҳои масдарӣ қариб ҳамаи он воситаҳои грамматикӣ, ки бо исм омада буданд, иштирок менамоянд:

Падарам *бинобар кӯҳнаварзишкор буданаш* бисёр ҷустуҷӯ чолок ва боқувват буд (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Назар ба нақли маҳрамони қозикалон, ӯ ин корро *барои аз одат*

берун буданаиш ба амал наовардааст (С. Айни, Куллиёт). *Ба сабаби маҳрум монданатон аз ин тамошои муфти табиӣ, албатта, ғайгин мешавед, лекин дилтангӣ накунед!* (С. Айни, Куллиёт).— *Ман ҳам аз сабаби дӯст доштани касбу кори худ ҳамин хел мегӯям...* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *...дар натиҷаи ба рӯд наздик кардани ҷуӣ мо се метр заминро бозвёфт кардем* (С. Айни, Куллиёт). *...Муҳаммадҷонако ба муносибати омадани Барака аз нав ҷавон шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Аҳмад-Маҳдуми Дониш аз ҷиҳати бемори барҷомонда буданаиш ба кори комиссия иштирок карда натавонист* (С. Айни, Куллиёт).

БО ТАРҚИБУ ИБОРАҶОИ РЕХТА ВА ФРАЗЕОЛОГИ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бисёр таркиб ва таъбирҳои рехтаву фразеологӣ ҳастанд, ки ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд. Баъзеи онҳо, агарчи шаклан ба ибораҳои феъли ҳол шабоҳат дошта бошанд ҳам, яклухтию устуворӣ ва як мафҳумро ифода намуда, хусусияти зарфӣ гирифтани онҳо, инчунин маънои маҷозӣ доштани онҳо аз онҳо истисно мекунад. Ҷунончи:

Имрӯз ба зӯр хест ва аз рӯи акааш гузашта натавониста ба кор рафт (С. Айни, Куллиёт). *Ҳоҷиҷумар бо раис гапаш гурехта ба колхозӣ Ситораи Сурх кӯчида рафт* (С. Улуғзода, Диёри Навобод).

ҲОЛИ САБАБИ ЧИДА

Ҳоли сабаб ба тарзи чидани воқеъ мегардад. Ҳоли сабаби чидани ба эзоҳшавандаи худ асосан бо як воситаи грамматикӣ алоқаманд мешавад:

Офтоб роҳи худро дигар карда хеле ба тарафи ҷануб рафта аз болои кӯҳистони Тоҷикистон дур шуда бсшад ҳам, ба сабаби оромӣ ва софӣи ҳаво тобишаи асарнок буд (С. Айни, Куллиёт).

Пешояндҳо баъзан бо ҳар як аъзои чидани такрор шуда меоянд, ки дар ин ҳолат аъзоҳои чидани як навъ таъкиди меъбанд: *Барои уҳдабароёна таълим додани одделениаи худ ва барои намунавор адо кардани хизмат ба шумо ташаккур баён мекунам* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Аммо ба сабаби нарасидани қувваи коргарӣ ва аз сабаби қувваи асосии колхозҳоро ба кори пахтазор сафарбар намудан қисми зиёди мевазорҳо камҳосил шуда, ҳатто баъзе наваҳои хуби ангури шафтолу аз ин боғст нест шуда рафтанд* (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

Бисёр пешояндҳо, ки барои ифодаи ёфтани ҳоли сабаб хизмат мекунанд, синоними якдигар мебошанд ва ба ҷои якдигар озодона истеъмол меъбанд. Ин хусусияти пешояндҳо, ки ба ифодаи ҳоли сабаб бо ҳиссаҳои гуногун ва ибораҳои мухталиф

ёрӣ мерасонанд, имконият медиҳад, ки бо ҳар як аъзои ҳоли сабаб пешояндҳои гуногун, вале ҳамвазифа оянд: — *Дуруст аст, — гуфт Содиқ, — аз барои ба колхоз даромаднам набошад ҳақ, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани „сиёҳқундузам“ ва ба болои инҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол чорто ҳоли сабаб 1) аз барои ба колхоз даромадан, 2) ба сабаби нобуд шудани молҳоям, 3) ҷавонмарг шудани «сиёҳқундузам», 4) ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз чида шуда омадааст. Аз онҳо якҷум бо пешоянди «аз барои», ки хусусияти халқӣ-гуфтугӯӣ дорад, дуйҷум ва чорҷум бо пешоянди умумистеъмолии «ба сабаби» омада, сейҷум бе пешоянд омада бошад ҳам, пешоянди дуйҷум ба дуйҷуму сейҷум як хел мансуб аст.

Муносибати байни худӣ аъзоҳои чидаи ҳоли сабаб ҳам як хел набуда, гуногун аст. Чунончи, дар мисоли зикршуда аъзоҳои чидаи якҷуму дувҷум дар муносибати хилофӣ буда, аъзоҳои чидаи дуйҷум, сейҷум ва чорҷум ба якдигар дар муносибати якхелаанд, ки он дар такрорёбӣ ва пайҳамӣ зоҳир мегардад.

Аъзоҳои чидае, ки ба ҳам дар муносибати замонӣ буда, он дар такрорёбӣ, пайдарҳамӣ ва якзамонии ҳодисаҳо зоҳир мешавад, ба якдигар бо интонацияи пайваस्तкунӣ ва пайвандакҳои пайвасткунандаи «ва», -у (ю) алоқаманд мешаванд: *Баъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои ҳудашон, ё бо нӯл задани онҳо аз камоли пухтагӣ, хушкӣ ва пуробӣ шикаста ба замин меафтанд..* (С. Айни. Куллиёт). *Ба сабаби камбориш гузаштани зимистон ва тамоман беборон омадани баҳорон на танҳо ҷав ва гандум барин киштиҳои баҳорӣ, ҳатто барги дарахтон ҳам рӯ ба пажмурдагӣ оварда буд* (С. Айни, Куллиёт).

Бо пайвандакӣ хилофӣ ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои чидаи ҳоли сабаб кам дида мешавад (ба мисоли дар боло таҳлилшуда нигаред), бо пайвандакҳои ҷудой омадани онҳо ҳам он қадар зиёд нест. Чунончи:

Барои эҳтимолӣ аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афғон ва ё аз пеш воҳурдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд (С. Айни. Куллиёт) *Дигарон дар қанғҳои хунрезона бар зидди қувваҳои як чанд бор зиёди душман ё ҳалок ё ярадор шуда, аз саф баромада буданд* (Ф. Ниёзи, Вафо).

ҶОИ ҲОЛИ САБАБ ДАР ҶУМЛА

Ҳоли сабаб дар забони адабии тоҷик одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд, чунки воқеъ гардидан ва ё нагардидани амал ва ба туфайли он тамоми ҷумла ба ҳоли сабаб вобаста аст. Ин аст, ки ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла, баъзан пас аз муб-

тадо ва гоҳо дар байни аъзоҳои пайраву паҳлуи хабар воқеъ мегардад. Мисол:

Аз бахилӣ шумро дида наметавонист (Ф. Ниёзӣ, Вафо).
... *замини ҳавлиашон аз бе поёнобӣ харсб мешавад* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисъёр будани аризаҳо, аз тарси дермсии дарсгунаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳоро) рӯякӣ ва шитсборона аз назар мегузаронид* (С. Айни, Куллиёт).

8. ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад барои чӣ ва бо кадом мақсад воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд. Ҳоли мақсад бо зарфҳои мақсад, исм ва ибораҳои исмӣ, масдару ибораҳои масдарӣ ва феъли ҳол ифода меёбад.

Бо зарф. Зарфҳои мақсад дар забони адабии тоҷик ниҳоят кам мебошанд. Онҳо ба ин вазифа бевосита омада, бо эзоҳдиҳандаи худ бо роҳи ҳамроҳӣ алоқаманд мешаванд:

Медонӣ! Лекин қасдан худро ба нодонӣ мезанӣ! (С. Айни, Куллиёт). *Шедӣ мақсади Дилбарро хуб медонист, лекин қасдан шӯхӣ карда, гапго кашол меод...* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Бо исм ва ибораҳои исмӣ. Ба вазифаи ҳоли мақсад исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба таври фаровон оянд ҳам, ҳамаи исмҳо дар ин маврид истеъмол намебанд. Ба ин вазифа асосан исмҳои маънии гуруҳи ҳаракат меоянд. Мисол:

Остинҳои куртаи сатини гулсӯии наваширо, ки имрӯз барои пахтачинӣ ба ҷои куртаи шӯхӣ пӯшида буд, барзада аз оринҷӯҳои болотар баревард... (С. Айни, Куллиёт). *Соли гузашта барои саёҳат ба Душанбе марафатаму дар ресторани вагон бо як одам шинос шудам* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот). *Рӯзи чоррӯм барои ҳолнурсӣ ба назди Хуррам ба қисми санитарӣ омадам* (Журн. «Садои Шарк», 1966, № 8). *Аз рӯи қавли Ашӯр амалдор ёбони Қарохониро мол карда шудааст, ҳозир ба ҳавлии Қувватхон барои шурбохӯрӣ даромадааст...* (С. Айни, Куллиёт). — *Ман магар ба шаҳр барои гардиш рафта будам!* (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

Исмҳо ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо меоянд. Ҳоли мақсаде, ки бо исмҳо ва ибораҳои исмӣ ифода ёфтааст, бештар бо пешоянди изофӣ «барои» меояд. Бо ёрии ин пешоянд маънои мақсадии таркиб равшантар зоҳир мегардад. Чунончи:

Гуруҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сурхи деҳқонони меҳнаткаш барои босмачиксӯӣ бо як деҳа марафат (С. Айни, Куллиёт). *Бегоҳии ҳамон рӯз, вақте ки ҳамқишлоқон барои муборакбодии аз ҷанг баргаштани Нуралӣ дар ҳавлии ӯ ҷамъ шуда буданд, Боссаиди пир таллонро етак карда оварда, дар пеши хурду калон ба Нуралӣ тақдим намуд*

(С. Улуғзода, Диёри Навобод). Мудири магазини кооператив ҳам бо молфурӯшии худ молҳои боқимондаи дӯкони ба ҳисоб гирифта барои қабули молҳои саноатии намоянда ҳозир мешуд... (С. Айнӣ, Куллиёт). Вақте ки ҳама берун баромаданд, Вера Нуралиро „барои як даҳан гап“ ба тарафе ҷеғ зад... (С. Улуғзода, Диёри Навобод). ...Ночор барои талафи ғалла ба дари хонаи бой рафт (С. Айнӣ, Куллиёт).

Исмҳо ва ибораҳои исми ба вазифаи ҳоли мақсад бо ёрии пешояндҳои таркибии изофӣ низ меоянд:

Намуданд ҷанг аз барои Ватан
Маҳу солҳое падарҳои ман.
Намуданд ҷанг аз барои ҳаёт,
Барои саодат, барои наҷот.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

— Назар ба қавли ӯ, — гуфт Қутбия, — Ҳасан ба вайрон кардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани культиватор айбдор шудааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). Хушбахтона, он чақмоқ ҳоло бо ӯ будааст ва ман бо мақсади алаваргиронӣ зуд як қабза хасу хошак чиди овардам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

БО МАСДАР ВА ИБОРАҲОИ МАСДАРИ

Вақте ки Сафаргулом барои гап задан аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷаста хеста... (С. Айнӣ, Куллиёт). Ман барои ба даст даровардани касе омада будам, ки ба вай яке аз мӯътабарони Сари Чӯй «ваҷҳи шарбӣ» доштааст... (С. Айнӣ, Куллиёт). — Турӯ барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Пешоянди асосие, ки бо ёрии он масдар ва ибораҳои масдарӣ ҳоли мақсад шуда меоянд, пешоянди изофӣ «барои» мебошад. Чунончи:

Барои зудтар рафтани кӯшиши мекунам (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Вай пахтаи ба сари тарозу овардашударо ҳам бармекашид, ҳам барои каме хушк кардан ба октябрӯя паҳн мекард (Ф. Ниёзи, Вафо). Барои дарав кунонидани янтоқ ба сартарошхона омад (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Барои бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода ёфтани ҳоли мақсад пешояндҳои таркибии изофӣ „ба мақсади“, „бо мақсади“, „бо нияти“, „ба умеди“ низ ёри мерасонанд: Ман ҷойнику пиёларо ба наздиктари худ кашида мондам ва ба мақсади пай бурдан ба аҳволаш ба тарафи ӯ нигоҳ кардам (С. Айнӣ, Куллиёт). Мо ончунон ташиҷи мактабҳои будем, ки бо нияти ба шаҳр рафтани ба мактаб дохил шудан кӯшиши мекар-

дем, камтар хӯрем ва бештар захира кунем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ...**бо нияти уро бедор карда аз корҳои имруз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштинохунӣ зад** (С. Айни, Куллиёт).

ҲОЛИ МАҚСАДИ ЧИДА

Ҳоли мақсад дар ҷумла чида шуда ҳам меояд. Ҳолҳои мақсади чида ба эзоҳшавандашон асосан ба воситаи як пешоянд муносибат пайдо мекунанд, ки одатан пеш аз чидаи якӯм воқеъ мегардад:

Дар оишхона барои оишпазӣ ва обгармкунӣ деғҳои ҷудогона шинонданд (С. Айни, Куллиёт). *Маҷлис барои ҷамъ кардани кўнкоритозон ва гирифта бурдани он ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд...* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан пешояндҳо бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад такрор шуда ҳам меоянд. Ин ҳолат баъзан бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ҳар ду ҳисса ва ба онҳо додани задаи мантиқӣ ба амал меояд. Агар аъзоҳои чида бо ҳиссачаи таъкидии «ҳам... ҳам» ва ё ҳиссачаи инкории «на... на» омада бошанд, такрор ёфтани пешоянд ҳатмист. Чунончи:

Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо онҳоро Урмон-Полвон ва Бозор амин, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи онҳоро ҳеч гоҳ нахоҳанд кофт, супурда монданатон даркор аст (С. Айни, Куллиёт).

Пешоянд бо ҳар як аъзои чидаи ҳоли мақсад инчунин вақте ба таври ногузир меояд, ки он аъзоҳои чида ба ҳам дар муносибати хилофӣ бошанд:—*Ин кўрпахоро на барои дар хона мондан, балки барои ғуруш тайёр кардаанд...* (С. Айни, Куллиёт). *Барои такрор накардани айни як пешоянд, баъзан бо аъзоҳои чида пешояндҳои синонимӣ истифода меёбанд: Рӯзе ман барои аҳволпурсӣ ва ба умеди фаҳмидани ҳолати даруниаш ўро дунболоғирӣ карда дар гулзори беруни шаҳр дарёёфтам* (С. Айни, Куллиёт).

Ҳолҳои мақсади чида ба якдигар дар муносибати замонӣ, хилофӣ ва ҷудой шуда метавонанд ва дар чунин ҳолатҳо алоқаи онҳо ба ҳам ба воситаи интонация ва пайвандакҳои пайҳам, хилофӣ ва ҷудой ба амал меояд: Мисол:

Худаиш бошад, барои як худро нишон додану аз аҳволи замон бохабар ва пас аз пайи корҳои дигар шудан ба идораи рафт (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот). *Маълум мешавад, ки инҳо барои хайрухуш нею балки барои ба ман алам додан омадаанд* (А. Сидқӣ, Ҷўраи деринаи ман).—*Қадам вақт ки навбат расад, мераванд, „на барои шумо“, балки барои манфиати худашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд* (С. Айни, Куллиёт). *Ба як кас бовар карда, як кори*

калонро ба ӯ месупранд, ӯ қасдан ё ин ки сахван ин корро вайрон карда мефиристонад (С. Айнӣ, Куллиёт). Ҳаргиз гумон нақинед, ки пирамард маҳз барои овехтан ё барои ба дигарон нишон додан шохчаҳои дарахтҳоро мешикастӣ бошад (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). Рӯзона ба нияти зиёрат ё саёҳат ҳар кас ба ин мазор ва ба наздикии ин ғор омада ривад ҳам, шабона касеро ёри он набуд, ки дар ин дивру пеш қадамгузор шавад (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ҲОЛИ МАҚСАД

Ҳоли мақсад асосан пеш аз калимаи эзоҳшавандааш меояд, агар ҷумла тафсилӣ бошад, метавонад дар аввали ҷумла ва ё мобайн ояд, вале пас аз мубтадову пеш аз хабар омадани ҳоли мақсад (дар ин гуна ҳолатҳо пеш ва ё пас аз дигар аъзоҳои пайрав омаданаши мумкин) дар забони адабии тоҷик зиёдтар ҷой дорад:

Барои ташкил кардани ин гуна маҳкама... касе таъин карда шавад (С. Айнӣ, Куллиёт). **Инак барои ҳамин мақсад Қўшот Қамарбоборо ба асп савэр карда ба ҳамсоярӯ... фиристод...** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Халифа шуморо барои кор кунондан, қолин бофондан гирифтааст** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Бой ба шумо барои тоза карда додан боз ғўша диҳад...** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Инҳо барои ошу нони туғун мешаванд...** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан барои кафтарон сохта буданд...** (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ШАРТ

Ҳоли шарт бо кадом шарт воқеъ шудани амалу ҳолатро ифода менамояд.

Ман уро надида рафта наметавонам .. (Журн. «Садон Шарк».) **... ӯ пеши пояшро надида пай намегузорад** (С. Айнӣ, Куллиёт). **Вай ба шарти баргашта омадан рӯй мешавад** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ҳоли шарт асосан бо ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва масдарӣ ифода мегардад. **Исм ва ибораҳои исмӣ** ба вазифаи ҳоли шарт бо ёрии пешояндҳо меоянд: **Баъд аз ду сол дар зиндон ҳобида, чанд бэр қини пӯдиҳоро дидан ду таноб замини дар Қаҳқашан даштаамро фурухта харҷ карда, бо шарти қабули сарбозии амир аз зиндон халос шудам...** (С. Айнӣ, Куллиёт).

Ба вазифаи ҳоли шарт феъли ҳол ва ибораҳои он нисбатан бештар ва бевосита меоянд: **Ҷавнони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида ҳеҷ кор намекарданд** (С. Айнӣ, Куллиёт). **...нафаҳмида гап намезад** (С. Айнӣ, Куллиёт).—**Ҳар чизе, ки ба фикрам ояд, ба шумоён нагуфта, ба кӣ мегуфтам..** (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). **Ман вайро надида, аз Тўс рафта наметавонам**

вонистам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Нишон як корро надониста намекунад, агар лозим шавад, худаи ҷеғ мезанад, — гуфта хоёнро нигоҳ дошт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли шарт асосан бо ёри пешояндҳои «ба шартӣ», «бо шартӣ» ва «дар сурати» меоянд:

Худи Абдуллоҳоча ҳам, ки ман бо ӯ дар хонаи Шарифҷон-Маҳдум шинос шуда будам, ба ман аз адабиёт гап мезад ва китбҳои адабиашро ба шартӣ дар хонаи худаи нишаста мутолиа кардан меод (С. Айни, Куллийёт). Ин кас ҳам ба ҳаваси дарсгӯӣ афтада будааст, ки ҳуҷраашро ба ман ба шартӣ шогирди ӯ шуданам додааст (С. Айни, Куллийёт).

ҲОЛИ ШАРТИ ЧИДА

Суханро наандешида, насанчида мағӯ. (Зарбулмасал).
Ҷои ҳоли шарт. Чи хеле ки аз мисолҳои дар боло зикршуда аён аст, ҳоли шарт пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Агар ҳоли шарт бо иборати феъли ҳол ифода ёфта бошад, аксар дар паҳлуи хабар ва агар бо иборати масдарӣ ифода ёфта бошад, ҳам дар паҳлуи хабар ва ҳам аз он дуртар воқеъ шуданаш мумкин аст.

ҲОЛИ ХИЛОФ 10.

Ҳоли хилоф азъои ҷумлаест, ки дар воқеъ гардидани амал вай ба инбат гирифта нашудааст ва ё ба он муқобил меистад:

... Он мадраса бо вуҷуди бисёрӣ мударрисонаш дарсхона надошт (С. Айни, Куллийёт). Бо вуҷуди синнаш болотар аз шаст будан дар ришаш торҳои сафед кам менамуд ва ба ҳаҷин муносибат ӯро мардум «сиёҳпир» мегуфтанд. (С. Айни, Куллийёт). Кӯчаи Маишад бар хилофи тамоми шаҳр як ҷӯи калоне дошт (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Ҳоли хилоф бо исми ибораҳои исмӣ, феъли ҳол ва ибораҳои масдару ибораҳои масдарӣ ифода меёбад.

Исм ва ибораҳои исмӣ ба вазифаи ҳоли хилоф ба воситаи пешояндҳои гуногун меоянд:

... бар хилофи чашмдошти ҳамаи муллоён ва тамошобинон, ки шумоён ҳам дар қатори онҳо ҳастетон, ба ман даҳъяк доданд (С. Айни, Куллийёт). Бар хилофи куҳансолон қисми зиёди ҷавонон... заминро ба исҳомӣ қабул мекарданд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). — Астағфируллоҳ ал-азим... — бар хилофи одат ғазбаи ҷаҳолатро фуру бурд мулло... (Р. Чалил, Шикасти тилисмот).

... аммо бар хилофи косибхонаи Самарқанду Бухоро ман дар ин ҷо дӯкониҳои ҳатто дудастигоҳске надидам (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). ... ҷӣ гуна шумо аз манфиати худ чашм пӯшидед ва бар хилофи ҳама ҳамкоронатон дар

фикри чалби меҳмонон нашудед? (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон). Аммо вай бар хилофи чашмдошти сдамон баҳсу мунозира накард, «ле» ҳам нагуфт ва монанди ҳама розӣ шуд (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман). У ғайричашмдошти ман гидро ба даруни стаи зад. ... Ҳамаи онҳо, қатъи назар аз савияи донишашон ба табақаи уламо мансуб буданд. (С. Айни, Куллиёт).

Лекин имруз аз ғайри чашмдошти мо дар вақти ҳашишгоҳ ба хона баромад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Акнун амакам аз ғайри чашмдошти худам жаро як зикристон аз ширинӣ таъмин кард, пас ман чаро хурсанд набошам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи ҳоли хилоф, бо пешоянди «бо вучуди» меоянд: Баъд аз ин воқеа Қорӣ Сажъ то зинда буд ба кӯча налбаромад ва агар барояд ҳам, ба қиёфати сдамони сддӣ шуда лебаромад ва бо вучуди ин аз забони мардум ҳалосӣ намеёфт (С. Айни, Куллиёт). Ҳеҷ алоҷате дида намешуд, ки аз вайрон шудани ҳаво дарак диҳад. Бо вучуди ин ҳаво хунук буд ва бадани пирамард меларзид. (Журн. «Садои Шарқ», с. 1956).

Феъли ҳел ва ибораҳои вай ба вазифаи ҳоли хилоф бе ягон воситаи грамматикӣ меоянд: Азмишоҳ гум шудани ду гусфанди худро шунда, ҳеҷ изҳори андӯх накард (С. Айни, Куллиёт). Вай ба нотсбии худ аҳамият надода ҳаста гаштан гирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — Ман... наледонам, аммо вай гап маро нагирифта, гурихта ба уштилҳона рафт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Пирамард суханамро нашунда, ба панду насихат кардан даромад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Масдар ва ибораҳои масдарӣ ба вазифаи ҳоли хилоф мисли исмҳо бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ меоянд: Аз мағрурӣ бсшад, дар вай асаре набуд, бо вучуди панҷ паҳлавонро ғалтонданаиш дар маърака чунон меистод, ки кас гӯмон мекард «ҳамин замон ӯ аз шармгинӣ сб шуда ба замин ҳоҳад рехт» (С. Айни, Куллиёт). Бегӯзии ҷумъа бо вучуди навқор ва ноомил буданамон ҳар кадомамон дувоздаҳ-поздаҳтоғӣ қор баровардем (Х. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

Одинаев ба ҷои бадқаҳр шудан зери лаб ришҳанд карду дар дилаш гуфт. (Ф. Ниёзӣ, Вақо). Оқилев ба Ҷура-Сарқор ба ҷои машина дсдан як варақи калон ксғазро дарез кард (А. Сидқӣ, Ҷураи деринаи ман).

ҲОЛИ ХИЛОФИ ЧИДА

Ман бо вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ шаби дароз ҳебида натавонистам (С. Айни, Марги судхӯр). У бо вучуди қадди даст ва ҷомаҳои фароҳу дарози маҳаллиаш дар ҳаракатҳои варзишу бозӣ аз мо бачагон ҳсбуктар

менамуд. *Бо вуҷуди чину оқингҳои руй ва пешониаш ва сафедӣ афтодан ба рӯи абрувонаш аз дидани тарзи қадамгузорӣ ва овози қаҳқаҳаи ҷарангосиаш гумон мекардед, ки ҳанӯз ӯ дар байни шилу панҷоҳ мегардад* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

ҶОИ ҲОЛИ ХИЛОФ

Ҳоли хилоф дар ҷумла одатан пеш аз эзоҳшавандаи худ меояд. Ва Ӯ баъд аз мубтадо, дар аввали ҷумла, дар байни дигар аъзоҳои ҷумла омада метавонад: *Сурат бо вуҷуди калон ва бисёр равшан набуданиаш ҳусну латъати хоҷаи мо буд* (Б. Ортиқов, Гули садбарг) ... *ҷор дастгоҳаи бо вуҷуди доштаи кори тийёр бекор истода буд...* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Аз ин ҷамъиятҳои калач ҷамъиятҳои самсон ва машкобач бо вуҷуди бо рӯҳи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои он як дарҷа манфати пешаварӣро роя мекарданд ва интиҳоботи инҳо ҳам ба шакли умумӣ буд* (С. Айнӣ, Куллиёт.) *Бар хилофи нусхазанҳои дигар абрландиҳо кӯр кам буд* (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон).

к.ч
①

КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ХУЛОСАКУНАНДА

Вазифаи грамматикӣ калима ва ибораҳои хулосакунанда ҷамъбаст ва умумӣ карда нишон додани аъзоҳои ҷидаи ҷумла мебошад. Агар мо аъзоҳои ҷидаи ҷумларо ҳамчун ҷузъ тасаввур кунем, калимаҳои хулосакунандаро кулли онҳо ҳисоб кардан мумкин аст.

Калимаҳои хулосакунанда, одатан, пеш аз аъзоҳои ҷида ва гоҳо пас аз аъзоҳои ҷидаи ҷумла меоянд. Онҳо на фақат бо сар-аъзоҳо, балки бо аъзоҳои паёрави ҷида низ омада метавонанд:

Дар боғи колхозӣ ҳаммаи дарахтҳои мевадор: ангур, себ, нок, анор, олуя гелос ва ғайра ба ҳосил дармаданд. Дар ин мисол «ҳаммаи дарахтҳои мевадор» иборати хулосакунанда буда, пеш аз мубтадоҳои ҷида воқеъ гардидааст.

Дар саҳрҳои колхозӣ, дар фабрикаю заводҳо ва муассисаҳо—дар ҳама ҷо халқи советӣ қаҳрмандӣ нишон дода истодааст. Дар ин мисол «дар ҳама ҷо» иборати хулосакунанда буда, баъд аз ҳоли ҷида ифода ёфтааст.

Аъзоҳои ҷида ба вазифаи қадом аъзои ҷумла оянд, калима ва ибораҳои хулосакунанда ҳам ба ҳамон аъзои ҷумла далолат мекунанд.

Аз ҷумлаи якуми номбаршуда аъзоҳои ҷидаро (ангур, себ, нок, анор, олуя гелос ва ғайра) партозем ҳам, ба мазмун халал нарасида, ҷумлаи шакли зеринро мегирад: *Дар боғи колхозӣ ҳаммаи дарахтҳои мевадор ба ҳосил дармаданд.* Дар ин ҷумла иборати «ҳаммаи дарахтҳои мевадор» мубтадо аст.

Аз чумлаи дуйӯм, агар аъзоҳои чидаро (дар саҳрҳои колхозӣ, дар фабрикаю заводҳо ва муассисаҳо) партоем, чумлаи шакли зеринро мегирад: Дар ҳама ҷо халқи советӣ қаҳрамони нишон дода истодааст. Мисолҳо:

Вай тамоми ҷизҳои атроф: чинорҳо, харсангҳо ва сби шӯхи ҷӯйро аз назар мегузаронад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар қафасҳо мургони шиқорӣ: бошаҳо, бозҳо ва шохинҳо беҳаракат сарҳояшонро ба як тараф гардонда нишастаанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар деворҳои хона яроқу аслиҳаҳои гуногун: шофу шамшерҳо, найзаҳо ва сипарҳои хуршедтамға свехти шудаанд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Ин ҷонварҳо ба ҳама ҷиз: ба либос, ба рӯй ва ба мӯй мечаспанд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Дар ин ҷо аз кураҳо дӯлҳои ранг ба ранг: сабз, бунафш, зард ва сиёҳ фаввора мезаданд* (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисолҳои зерин калимаю ибораҳои хулосакунанда ва аъзоҳои чидаро ба вазифаи гуногуни синтаксисӣ омадаанд. *Падарам муллоҳои расмиро: имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисёр бад медид...* (С. Айни, Куллиёт).

Хӯрокворӣ: сб, ем ва бедаи аспҳо ба охир мерасид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҷойхонаҳо, дуконҳои баққолий ва атторӣ—ҳама бастаю тахтабандӣ буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо—ҳама ба назар метофтанд...* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Вай фақат ба кори фирқа не, ба кори шӯро, артель, деҳқонӣ, мактаб, қиростхона, хулласи калом ба ҳама кор нигоҳу назорат мекардааст* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Оташи ин тарафҳо бо рангҳои гуногун: сурху зарду бунафшу сабзу нилсбӣ шуда мебаромадаанд...* (С. Айни, Куллиёт). *Онҳо ҳамаи ҷойҳои ба назар намоёни колхоз: пахтазор, мевазор, тоқзор, лимӯзорро давр заданд* («Тоҷикистони Советӣ»).

Баъзан аъзоҳои чидаро пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабар, яъне дар охири чумлаи низ меоянд:

Ман аз совхоз хеле ниҳол гирифтаам: анор, анҷир, ниспунтӣ ва себ (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ҳоҳо хабарҳо бо калимаҳои чидаро пас аз калимаҳои хулосакунандаю хабари чумлаи такрор шуда меоянд:

Амир чанд ҷиз дорад: дор дорад, жанор дорад, нақорахона дорад, зиндон, сбхона ва канахона дорад (С. Айни, Куллиёт). *Вай дар рӯзҳои муҳирира дар даруни қалъа ба ҳар гуна корҳо машғул буд: тир мекашонд, ба бардсита омадани маҷрӯҳҳо ёрӣ медед, ҳезум мекафонд* (Х. Қарим, Окшуда).

Ҷои калимаҳои хулосакунанда дар чумлаи мураккаби тобеш тафовут дорад. Баъзан аъзоҳои чидаро чумла дар таркиби сарчумла ва калимаи хулосакунанда дар таркиби чумлаи пайрав воқеъ мегардад:

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама яқоя ба чинаки галхта баромада буданд, монакди гурӯҳи шапа-

лакҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд, ёбони пахтазорро тамо- ман фурӯ гирифта буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Баъзан аъзоҳои чида дар шакли чумла омада, хулосакунанда- хоро шарҳу эзоҳ медиҳанд:

... акнун ду кор монда буд: яке аз инҳо саҳми ҳар касро ҷудо карда ба дастӣ худаш супурдан, дуюм барои ҳар кас бозо- ри ҷудогона тавин намудан мебошад (С. Айнӣ, Ғуломон).

АЪЗОИ ИЛОВАГИИ (ИСТИСНОИИ) ЧУМЛА

Дар чумла калима, ибора ё чумлае, ки барои пурра, равшан ва эзоҳи ягон аъзои чумла ва ё чумла ба кор бурда мешавад, аъзои иловагии (истисноии) чумла ном дорад.

Қалима, ибора ва чумлаҳои иловагӣ ду хел мешаванд:

1) Баънияти иловагӣ (истисноӣ), 2) калима, ибора ва чумлаҳои иловагии эзоҳдиҳанда.

БАӢНИЯИ ИЛОВАГӢ (ИСТИСНОӢ)

Дар баънияти иловагӣ калима ва иборас, ки ба вазифаи аъзои иловагии чумла меояд, ба аъзои асосии чумла баробархуқуқ, яъне ҳамчун синоними он ба шумор меравад ва ба ҷои аъзои асосии чумла омада метавонад, интонация бошад, ба аъзои асосии чумла меафтад.

Баънияти иловагӣ асосан барои шарҳу эзоҳи ягон аъзои чумла (мубтадо, пуркунанда, ҳол ва ғ.) меояд.

БА ШАРҲУ ЭЗОҲИ МУБТАДО

Вай— Шодӣ пеш аз ҳама баяд ба қонеъ кунонидани деҳқон кӯ- шиши кунад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Қампир—Одинамоҳ имшаб дар ку- чо будани худро надонист* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо). *Ошчоям—Ҷӯра Холдорев гапхояширо тилмӣ накарди қариб гирья карди фирӯстод* (Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо).

Дар мисоли якӯм калимаи вай мубтадои чумла буда, калимаи Шодӣ барои шарҳу эзоҳи ҳамин мубтадо (вай) оварда шудааст, ки аъзои иловагии чумла ба шумор меравад.

Агар калимаи вай (мубтадо) аз чумла партофта шавад, кали- маи Шодӣ ба вазифаи мубтадои чумла омада метавонад. Дар ми- соли дуйӯм калимаи кампир мубтадои чумла ва калимаи Одина- моҳ барои шарҳу эзоҳи мубтадо (кампир), дар мисоли сейӯм бо- шад, калимаи ошчоям мубтадо ва калимаҳои Ҷӯра Холдорев барои шарҳу эзоҳи калимаи ошчоям (мубтадо) оварда шудааст, ки калимаҳои номбаршуда аъзоҳои истисноӣ ба шумор мераванд.

Мисолҳо:

Буюнг Солеҳ—адиби намоёни индонезӣ дар фуруварди сӯҳбатчинин изҳор кард (Ф. Ниёзӣ, Дируз, имруз. фардо). *Максим Горький*—нависандаи бузурги мо «Модар» ном як романи машҳур дорад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Лутфия*—меҳрубони ман дар равшаниши лампа дарз *духта менишаст* (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). *Муллобачагон*—талабагони мадраса дар меҳмонхона, дар базмҳои чамъиятӣ ва шабнишиниҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд (Айнӣ, Марги судхӯр). Мо—падар ва писар аз хона баромада, ба ҳавли бобоям рафтем (Айнӣ, Ёддоштҳо).

а) Мубтадо дар чумла (бо муайянкунандаи худ) дар шакли ибора омада бошад, аъзои иловагии (истисноии) чумла ҳам дар шакли ибора омада мубтадоро шарҳу эзоҳ медиҳад:

Ҷонишини сардори уезд—одами лабгафс ва бадафт, *Артшевский расида омад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар ин мисол иборани иловагии одами лабгафс ва бадафт *Артшевский* барои шарҳу эзоҳи мубтадон чумла—иборани ҷонишини сардори уезд оварда шудааст. Мисолҳо:

Модари Алӣ—кампири қаднастак ва миҷморук аз шунидани суханҳои Шодӣ хомӯи монду ба фикр фуру рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Устои ман*—шофёри дараҷаи якӯм (*Инъом Дадов*) ана ҳамин гуна одат дошт (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). *Пирамарди ваҳмида*—падари духтар ҳар рӯзу ҳар соат нигарон будани худро изҳор мекард (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Сағҳои қишлоқ*—посбонҳои вафодори мардуми ин ҷо бедор ва ҳушёр буданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин буд мухтасари қиссае, ки дӯсти мо*—лётчики чех нақл кард (Ф. Ниёзӣ, Дируз, имруз, фардо). *Дар аэродром уқоби нуқраболи тезпарвоз*—«Ту-104» ба ҳаракат тайёр буд (Ф. Ниёзӣ, Дируз, имруз, фардо). *Аз суханҳои Ёдгор аломати исбён*—аломати гарданкашии ҳувайдо буд (С. Айнӣ, Дохунда).

БА ШАРҲУ ЭЗОҲИ ПУРКУНАНДА

Ман рафта бачаҳоро—олуфтаҳоро барои мурдабардорӣ ғундошта меорам (Айнӣ, Ёддоштҳо). *Асбоби тўйро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташро, яъне Гулбиро, аз дасти ӯ бигирад* (С. Айнӣ, Одина). *Ӯ ба устои худ*—Абдурахмони Ҷомӣ мурочиат карда аз вай илтимос намуд (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар мисоли якӯм пуркунандаи иловагии олуфтаҳоро барои шарҳу эзоҳи пуркунандаи чумла—бачаҳоро, дар мисоли дуйӯм пуркунандаи иловагии Гулбиро барои шарҳу эзоҳи пуркунандаи чумла амонаташро, дар мисоли сейӯм пуркунандаи иловагии Абдурахмони Ҷомӣ барои шарҳу эзоҳи пуркунандаи чумла—ба устои худ оварда шудааст. Мисолҳо:

Омадани ду каси бегонаро дарҳол ба соҳиби ҳавлӣ—ба муфти Зокир хабар доданд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Онҳо ин муллои шум*—муллои Маҳмудро аз қишлоқ бурданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ё ки... ӯро*—Фирӯзаро тамом бекас мондан намехоҳад (Ҷ. Икро-

ми, Духтари оташ). Неъматбегиҷон бошад, корашро — савдоширо карда ғаштааст (Ҷ. Икромӣ Шодӣ). Ба устод бригада — марди кордидаю корозмуда, Ризо Тураев маънидорона нигоҳ карда гуфт («Тоҷикистони советӣ»). Боре Яҳёхоҷа ба пеши қозикалон — Қозӣ Бадриддин даромадаст (С. Айни, Куллиёт). Уро бо фарзанд — писар муборақбод карда, таъкид намуда буд, ки зудтар бигардад (Х. Карим, Окшуда) Вай метағонист дар қаҳру ғазаб давлати ман — китобу дафтари маро дарронда партояд (Чароғи Ирфон). Вай рӯзи дигар, пас аз ба кор рафтани падараш оҳиста ба хона даромаду сару либоси русӣ — форми мактабиашро пӯшида ба кӯча баромад (Ҷ. Икромӣ, Тори анкабут). Муллоқамар аслан тотори қазонӣ буд, бо домуллои кунҷакии ман — Муллоабусалом шарикдарс буд (С. Айни, Ёддоштҳо) Мо, аҳли қишлоқи Боло, ба шумо — тарбияжунандагони писари баҳодур, аз таҳти дил миннатдорӣ ва ташаккур баён мекунем.

БА ШАРҲУ ЭЗОҲИ ҲОЛ

а) Ҳоли замон:

Ман дар аввалҳои соли таҳсили 1891—1892 (дар охири моҳи сентябрь) ана ба ҳамин ҳавлӣ хизматгор шуда даромадам (С. Айни, Ёддоштҳо). Рӯзҳои душанбе, сешанбе ва чоршанбе (30—31 август) ва якӯми сентябри соли 1920 шаҳр тамои зеру забар шуд (С. Айни, Куллиёт, ҷилди II).

Дар мисоли якӯм иборан иловагии ҳоли замони дар охири моҳи сентябрь барои шарҳу конкрет кардани ҳоли замони ҷумла дар аввалҳои соли таҳсил оварда шудааст. Дар мисоли дуйӯм бошад, иборан иловагии 30—31 август ва якӯми сентябрь барои шарҳу эзоҳи иборан ҳоли замони ҷумла — рӯзҳои душанбе, сешанбе ва чоршанбе оварда шудааст.

Мисолҳо: Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ — дар моҳи ҳамал дар Ширбадан ном чорбоғи подшоҳӣ сайри навра рӯзӣ барпо мешуд (С. Айни, Марги судхӯр). Дар соли саввуми ҷанг — соли 1916 меҳнаткашон ва фақирон ҷунон хонавайрон шуданд, ки барои «қути лоямут»-ашон нони хушк намеёфтанд (С. Айни, Марги судхӯр). Съезд аз 17 август то якӯми сентябрь — 16 рӯз давом кард (С. Айни, Куллиёт). Дар Ғичдувон ҳар ҳафта ду рӯз — шанбе ва чоршанбе бозор мешуд (С. Айни, Куллиёт). То солҳои 1863 то ҷанги байни амири Бухоро ва подшоҳи Россия ва сулҳи байни ин ду мамлакат амлоқдорони Ғичдувон ва аз он ҷумла амлоқдорони деҳаи мо ҳам монанди амлоқдорони районҳои дигари Бухоро ба подшоҳӣ ва ҳосили кишт даҳ чор, яъне 60 фоиз андоз меоданд (С. Айни, Куллиёт). Рӯзи панҷшанбе — дуйӯми сентябрь аз долони дарвозаи арк садои пои раванда ва ояндае шунда намешуд (С. Айни, Куллиёт). Дар ара-

фаи рӯзи якӯми май, яъне рӯзи 30-ми апрель маҷлиси тантана-
вии колхозчиён шуда гузашит (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ана дар ҳамон
сол — дар соли 1901 — рӯбоии зеринро дар ҳасби ҳоли беҳуҷрагии
худ навишта будам (С. Айни, Куллиёт).

б) Ҳоли макон:

Ҳаёли вай танҳо ба як ҷо — ба Дараи Ниҳон, ба Гулнор
банд буд (С. Айни, Куллиёт). Як қисми ғулум ва канизакон аз
Ҳирот — аз хоки Афғонистон тохта шуда буданд (С. Айни, Ғу-
ломон). Як вақт аз деҳаи зоидашудаи модарам — Қўрғон як зани
ҷавон барои дидани амаки пираш ба деҳаи мо омад (С. Улуғзо-
да, Субҳи ҷавонии мо).

Дар мисоли якӯм иборои иловагии ҳоли макони ба Дараи Ни-
ҳон барои шарҳу эзоҳи иборои ҳоли макони ҷумла — ба як ҷо
оварда шудааст. Дар мисоли дуйӯм иборои аз хоки Афғонистон
иборои иловагии макон буда, барои шарҳу эзоҳи ҳоли макони
ҷумла — иборои аз Ҳирот оварда шудааст. Дар мисоли сейӯм бо-
шад, калимаи иловагии ифодакунандаи ҳоли макон — Қўрғон ба-
рои шарҳу эзоҳи иборои ҳоли макони ҷумла — аз деҳаи зоида-
шудаи модарам оварда шудааст.

Мисолҳо: Мо ба соҳили дарёи Волга — ба соҳили бузург-
тарин наҳри Россия наздик шудем (Ҷ. Икромӣ, Ҳикоя ва очерк-
ҳо) Мо аз пойтахти Бирма — Рангун ба сӯи ин дарёи сею ним
аср ҷафодиди субҳидам раҳсупор шудем (Ф. Ниёзӣ, Дирӯз, имрӯз,
фардо). Аз он ҷо гузашта ба тарафи Бомӣ ҷаҳон — Помир ме-
рафтанд (Ф. Ниёзӣ, Дируз, имруз, фардо). Дар он тараф, дар
тарафи қишлоқи руд, дар болои хомаи пастаки рег ҷўпонбачагон
гўштингири мекарданд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ба ҳоли худ гу-
зошта ба тарафи тегаи кўҳ — ба боло нигоҳ карда давиданд
(С. Айни, Куллиёт). Вагонҳои беадад ба коми аждари носериза-
да — ба майдони ҷанг роҳӣ карда мешуданд (Р. Ҷалил, Шуроб).
Онҳо ҳам ба назди мо — ба айвони равони ҷойхона омаданду ба
хўрокхўри нишастанд (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). Акнун ёро
дар обхона — зиндони даруни роҳрави арк андохта ҳабс мекунанд
(С. Айни, Ёддоштҳо). Муллобачаҳо дариҷтимоона — дар маҷлис-
ҳои базмашон бештар ёро хабар мекарданд (С. Айни, Асарҳои
мунтахаб). Барои хонандагони советӣ ҳамаи инҳоро дар як ҷо —
дар як маҷмӯа дидан ва хондан як лаззати аз ин пеш ноҷашида-
гӣ дорад (С. Айни, Куллиёт).

КАЛИМА, ИБОРА ВА ҶУМЛАИ ИЛОВАГӢ

Калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ барои шарҳу эзоҳи ягон
аъзои ҷумла ё худи ҷумла истифода бурда мешаванд. Фарқи ин
гурӯҳ калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ аз баёнҳои иловагӣ аз

ҳамин иборат аст, ки дар баёнияти иловагӣ калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ бо аъзон ҷумла ё худӣ ҷумла баробархуқуқ, яъне синоним мебошад. Дар калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ бошад, ин аъзоҳои иловагӣ бо аъзоҳои ҷумла, ё худӣ ҷумла баробархуқуқ — синоним набуда, балки онро (яъне аъзон ҷумла ё ҷумларо) аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ин гурӯҳ калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ гуногун мешавад.

1) Калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ, ки барои шарҳу эзоҳи ягон аъзон ҷумла ба кор бурда мешавад.

МУБТАДОИ ҶУМЛАРО ШАРҲУ ЭЗОҲ МЕДИҲАД:

Аз тарафи дигар *Амир Темур—Темурланг (таваллудаш 1336, айёми бо истиқбол ҳукмронӣ карданиш аз соли 1369 то соли 1405—то вафоташ)* дар ҳавои салтанат афтода ба муқобили Чингизийн саҳт меҷангид (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин ибораҳои иловагӣ таваллудаш 1336, айёми бо истиқбол ҳукмронӣ карданиш аз соли 1369 то соли 1405—то вафоташ барои шарҳу эзоҳи мубтадои ҷумла—*Амир Темур—Темурланг* оварда шудааст.

Мисоли дигар. *Саидакбар аз шаҳр ояд (ин кас дар Бухоро бо ақои ман меҳонд), ... ӯ хушхат аст, дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ҷумлаи иловагӣ ин кас дар Бухоро бо ақои ман меҳонд барои шарҳу эзоҳи мубтадои ҷумла — калимаи Саидакбар оварда шудааст.

а) Баъзан калима, ибора ё ҷумлаи иловагӣ барои шарҳу эзоҳи ҳолати вазъияти мубтадои ҷумла истифода бурда мешавад:

Назар (қадре тунд шуда) — магар «ҳисоб ҷав-ҷав» нест? — гуфт (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол иборати иловагӣ қадре тунд шуда барои шарҳу эзоҳи мубтадои ҷумла — *Назар* оварда шудааст. *Собир (ба зер лаб) — «Нони бодгарони камбағалро хӯр, хоб накарда ба ман кор кун!» — гуфт* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол ҳам иборати иловагӣ ба зер лаб барои шарҳу эзоҳи мубтадои ҷумла, калимаи Собир оварда шудааст.

Мисоли сеюм: *Қадам зани ҷавон (ҳар чанд вай ҳарҷой ва сабукпой бошад ҳам) тани гарми худро дар оғӯши сарди шумо меандозад?* (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар ин мисол ҷумлаи соддаи иловагӣ ҳар чанд вай ҳарҷой ва сабукпой бошад ҳам барои шарҳу эзоҳи мубтадои ҷумла, иборати зани ҷавон оварда шудааст.

ПУРКУНАНДАИ ҶУМЛАРО ШАРҲУ ЭЗОҲ МЕДИҲАД:

Соли ҳазору нӯҳсаду бисту панҷӯм дар вақти ислоҳоти замину об Раҷаббойро (акнун ӯро ҳамин тавр меномиданд) тане карда заминро обашро кашида гирифта ба деҳқонон доданд («Шарқи Сурх»)

Дар ин мисол ҷумлаи соддаи иловагии акнун ўро ҳамин тавр меноманд барои шарҳу эзоҳи пурқунандаи ҷумла — Раҷаббойро оварда шудааст.

Як мартаба як нафари қадбаланд ва нисбатан ҷавон бархост, папкаи хеле зебоеро, ки «лавҳи муқаддас» (номаҳои Абдулбаҳорро ин тавр меномиданд) даруни он буд, аз байни гулҳои рӯи мизи кӯчаке бардошта бӯсид (А. Лохутӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол ҷумлаи соддаи иловагии номаҳои Абдулбаҳорро ин тавр меномиданд иборай лавҳи муқаддас, ки барои шарҳу эзоҳи пурқунандаи ҷумла — папкаи хеле зебоеро оварда шудааст, шарҳ медиҳад.

ИБОРА ВА ҶУМЛАҲОИ ИЛОВАГӢ (ИСТИСНОӢ)

а) Баъзан ҷумларо ибораҳои алоҳида низ шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Бародарон, ба ҳамаи шумо маълум аст, ки мо дар сояи ҳукумати шӯроӣ бо ёрмандии аскарони сурх ва фидоиёни меҳнаткаши тоҷик босмаҷиёро ва дар қатори онҳо ҳамаи кӯҳнагиҳоро нест кардем (Қарсақзаниҳои ғулғуладор) (С. Айнӣ, Куллиёт). Мактабдор ҷузъи пуле ба ҳар як аз бачаҳо меод (албатта, ба халифа ва фаррошбошӣ бештар) (А. Лохутӣ, Куллиёт).

Дар мисоли якӯм иборай иловагии қарсақҳои ғулғуладор барои шарҳу эзоҳи ҷумлаи якӯм ва дар мисоли дуйӯм иборай иловагии албатта, ба халифа ва фаррошбошӣ бештар барои шарҳу эзоҳи ҷумлаи дуйӯм — мактабдор ҷузъи пуле ба ҳар як аз бачаҳо меод оварда шудааст.

б) Ҷумлаҳои иловагӣ:

Ҷумлаҳои иловагӣ на фақат аъзоҳои алоҳидаи ҷумларо (чи тавре ки аз назар гузаронидем), балки тамоми ҷумларо низ шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Ман фарзандони деҳро тарбият ҳамаи кард, духтаронро аз банди нодонӣ ва занҷири ҷаҳолат наҷот ҳамаи од (инро меғуфту аз шодӣ аз ҷашмонаш ашк мерехт) (П. Сулаймонӣ, Маҷмуаи осор). Обидэсадо Рустамс бошанд, шахсони зираку айёранд (акнун Толиб дар бораи онҳо бе ҳеҷ дудилагӣ ҳамин хел фикр мекард) («Шарки Сурх»).

Дар мисоли якӯм ҷумлаи иловагии инро меғуфту аз шодӣ аз ҷашмонаш ашк мерехт барои шарҳу эзоҳи ҷумлаи ман фарзандони деҳро тарбият ҳамаи кард, духтаронро аз банди нодонӣ ва занҷири ҷаҳолат наҷот ҳамаи од оварда шудааст.

Дар мисоли дуйӯм ҷумлаи иловагии акнун Толиб дар бораи онҳо бе ҳеҷ дудилагӣ ҳамин хел фикр мекард барои шарҳу эзоҳи

чумлаи Обидзодаю Рустамъв бошанд, шахсони зираку айёранд оварда шудааст.

Мисолҳо: *Азбаски ӯ қадре бачаи дурушиттар буд, духтар-бачагон барои ӯ зоча сохта надоданд (ман ҳикояти ин писарбачаро як вақти дигар хоҳам навишт, ки ӯ саргузаштҳои бисёр аҷиб дорад)* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Аз ёсоқи борики ӯ халоқ ба танг омаданд ва хусусан мардуми тоҷик (суханони муаллиф осон карда гирифтанд шудаанд)* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ КАЛИМА, ИБОРА ВА ҶУМЛАҲОИ ИЛОВАГӢ

Калима, ибора ва ҷумлаҳои иловагӣ дар таркиби матн мавқеи озод дошта, дар мобайн ва охири ҷумла меоянд.

1. Калима, ибора ва ҷумлаи иловагӣ дар таркиби матн, дар мобайни ҷумла.

а) Калима дар мобайни ҷумла: *Дар ин ҷо қариб ҳама гуна мол — аз бузу ғўсфанд то гову ғижгов (қўтос) худро нағз ҳис мекунад ва сермаҳсул мешавад* (А. Баҳорӣ, «Лаъл аз санг»). *Ин хона таомхона (столовая) буда, чизи зиёде надошт...* (С. Улуғзода, Навобод).

б) Ибора дар мобайни аъзои ҷумла: *Охир нашуд, писараш ба як ҷои коғаз «Алифбо» ва дар поёнтараш «А. Бобоҷонуф» (фамилияи падараш)-ро навишта дод* (А. Дехотӣ, Куллиёт). *Як қисми муҳимми мақолаи рафиқ Турсунзода (шумораҳои 24 — 26 сентябри соли 1950 «Коммунисти Тоҷикистон», шумораҳои 8 — 10 октябри соли мазкур «Тоҷикистони Сурх») барои забони соддаи равшани покиза ва ба муқобили лаҳҷаҳои маҳалли маҳдуд ва забони «тантанадори» бемағъӣ бахшида шудааст* (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди XI).

в) Ҷумлаи иловагӣ дар мобайни ҷумла. *Кӯҳҳои Бойсун чандон баланд не (онҳо ба силсилаи Кӯҳҳои Ҳисор тааллуқ доранд), лекин хушку бебу гиёҳанд* (Ҷ. Икромӣ, «Ҳикоя ва очеркҳо»). *Муаззин дар бораи зуд саломатӣ ёфтнам дуо карда хурсанд шуда рафт. Аммо сонӣ Шарифзон (зикраш дар қисми «Ёддоштҳо» гузаштааст), ки гоҳо барои аҳволпурсӣ пешам меомад, ба ман гуфт:...* (С. Айнӣ, Куллиёт).

2. Ибора дар охири ҷумла: *Алишер гуфт: «—Ман мунносиби давлати соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) намедонам, ки дар ин вақт ин пул ба рзият бэр карда швад, — ва маблағи мазкурро аз ҳосаи ҳеи дод» («Макорим-ул-ахлқ», охирҳои мақсади нӯҳум)* (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди XI).

а) Ҷумлаи иловагӣ дар охири ҷумла: *Мо мисолҳои зиндаи ин гуна қаҳрамонзанонро танҳо дар солҳои Ҳокимияти Советӣ дар ватани социалистии худ мебинем, ки онҳо дар зерроҳбарияти Партияи Коммунистӣ расидаанд (садҳо лётчикзанони қаҳрамон, парашютчизанон ва занони ҷанговарро ба ёд биё-*

рем!) («Тоҷикистони советӣ»). *Ана ҳамин соҳибхона ҳамон ҷавон аст, ки ўро Маҷиди Қаҳқашонӣ меноманд (Ман образи Маҷиди Қаҳқашониро дар «Чаллодонӣ Бухоро» ном асари худ нишон додаам)* (С. Айни, Куллиёт, ҷилди VI).

ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

Чумлаи соддае, ки аз як сараъзо ва ё як сараъзою калимаҳои эзоҳдиҳанда иборат аст, чумлаҳои соддаи яктаркиба номида мешавад.

Чумлаҳои соддаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвони ва чумлаҳои яккалимагӣ ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд. Ин чумлаҳо, махсусан, ҳамон вақт равшан намоён мешаванд, ки берун аз таркиби чумлаҳои мураккаб, ба таври мустақил қор фармуда шаванд.

ЧУМЛАИ МУАЙЯНШАҲС

Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки амал ба воситаи хабарҳои феълӣ шахси якҷум ва дувҷум ба вучуд омада шахсони муайянро далолат мекунад, чумлаи яктаркибаи муайяншаҳс номида мешавад: **Китоб хондам. Ба мактаб раветон.**

Дар мисоли якҷум иҷрокунандаи қор — мубтадо ба воситаи бандаки феълӣ-ам ифода ёфтааст, ки ба шахси якҷуми танҳо далолат мекунад. Дар мисоли дувҷум кунандаи қор, яъне шахси дувҷуми ҷамъ ба воситаи бандаки феълӣ-етон ифода ёфтааст.

Чумлаҳои яктаркибаи бемубтадои муайяншаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо ду роҳ ифода меёбанд:

1. Ба воситаи феълӣ сифати амрии шахси дувҷуми танҳо ва ҷамъ:

*Ҳасан аз хат, кинояи хаткаш
Сурх шуд, дар гирифт мисли алав.*

Гуфт:

— Бас кун!

Кӣ хат фиристодаст?

Дар даруни хат... чӣ гапи нав?

— Нома аз духтаре. Садаф номе.

Гир онро ба ҳар ду чашмат мол.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Пас онро дур созад аз диёрам,
Ки номашро ба хотир ман наёрам.
Барои Зӯҳра дар наздики дарё
Бинои тозае созад барпо.*

*Рав ба Хоразм пеш аз Тоҳир
Ба Маҳин ном духтари шаҳи он,
Гир ин номарову зӯд расон.*

*Аспи тазону тундтар аз бод,
Гузар аз кӯҳу даштҳои зиёд,
Ба Маҳин, духтари шаҳи Хоразм
Номаамро чу бод зуд расон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

2. Ба воситаи феъли сифаи хабарии шахсҳои якҷум ва дувҷуми танҳо ва ҷамъ: *Зуд дарпардари пӯшонда аз ҳуҷраи поён фурумада ба рӯи саҳни берунии мадраса баромадам* (С. Айни, Куллиёт).

— *Хуб, меравем, аммо ба қадом тараф?*

— *Таваккал карда ба тарафи Хиёбон равам-чӣ?*

— *Бисёр хуб, равон шав!* (С. Айни, Куллиёт).

— *Аз дастат чӣ кор меояд? — гуфта пурсид.*

— *Ҳар гуна меҳнати сиёҳ бошад, мекунам.*

— *Саисӣ ё аспбонӣ карда метавонӣ?*

— *Метавонам* (С. Айни, Куллиёт).

... ба як хасаш хиёнат накардам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).
Ба бӯғ меравам (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Равед аз бозору иҷро-
ратон намонед* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳам кор кунеду ҳам
хонед* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Хурсанд шав гуфтему қабул
кардем* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).]

ҶУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Ҷумлаи яктаркибаи бемуҷтадо, ки хабари он ба воситаи феъли шахси сифаи ҷамъи ифода меёбад, ҷумлаи яктаркибаи номуайяншахс номида мешавад. Хабарии ҷумлаи номуайяншахс амали аз тарафи шахси номаълум иҷрошуда ва ё иҷрошавандари ифода мекунад. Мисол: *Пагоҳони сарзи Пои Остонаро рӯфта, чида об заданд* (С. Айни, Фуломон). *Дастархонхоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқадоқӣ ва аз нонҳои тафтони даҳқадоқӣ бо лаълиҳои махсус пухтагӣ кашиданд* (С. Айни, Фуломон). *Гӯсфандхоро куштанд, дегҳоро шинонданд, танӯрхоро ифрӯхтанд, шӯрҳои сарравғани лабҷасп ва зағораи гарми дастсӯзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пӯст канда бо каллаву поҷаҳои дар як чуқуриҳои чоҳмонанде, ки танӯрвораи тафсонда буданд, оғехта бирӯён карданд* (С. Айни, Куллиёт). *Меғҷанд, ки ҳуҷуми рег то деҳаи Саидато ва қӯрғони Вардонзеҳ расидааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Меғҷанд, ки дар ҳунари ҷӯбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ќумлаҳои номуайяншахс дар мақол ва зарбулмасалҳои халқӣ низ фаровон ба қор бурда мешаванд. Мисолҳо: *Шутурро бо каф-лез сб намедиҳанд. Ҷӯҷаро дар тирамоҳ мешуморанд. Оҳанро дар гармиаш мекӯбанд. Мардумро ба гуфтор шиносанд. Ёрро бо ёрӣ меҷӯянд. Орзуи дурро дар маҳтсб мешикананд* (Фольклор).

ЌУМЛАИ УМУМИШАХС

Ќумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки бо хабари феълӣ ифода ёфта иҷрокунандаи амал ба ҳамаи шахсҳо як хел муносибат дорад, ҷумлаи умумишахс номида мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо ба вазифаи хабари ҷумла феълӣ замони ҳозира ва ояндаи сиғаи хабарӣ ва амрӣ шахси дуйӯми танҳо ва баъзан шахси якӯм ва ё сейӯми танҳо меояд ва ин хабарҳои феълӣ ба ҳамаи шахсҳо (якӯм, дуйӯм ва сейӯм) умумӣ ба шумор мераванд:

*Мекунӣ пур доманат аз чормағз,
Аз бананҳову апельсинҳои нағз.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

*Ҷӣ ғам дорам, диёри хубтар аз бӯстон дорам,
Қавиазму зафарҷуд халқӣ қаҳрамон дорам.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар ин тип ҷумлаҳо аз ҳама бештар ба вазифаи хабар феълӣ сиғаи хабарӣ замони ҳозира ва ояндаи шахси дуйӯми танҳо меояд: *Ба ҳаёти мустақилона қадам мекӯнӣ* (Ф. Муҳаммадиев, Одамони кӯҳна).

*Бихон он сон, ки ҳар ҷо булбуле ҳаст,
Ба шодӣ бишнавад овози Ҷамбул.*

(А. Лохутӣ, Куллиёт)

Баъзан дар ҷумлаҳо хабари феълӣ шахси сейӯми танҳо ҳам мазмунан ба ҳар се шахс як хел мансубият дорад: *Бо ганҷ ба ҷуб либс пӯшонда, аз паиша фил месозад. Бо чормағзи пуч бағали касро пур мекӯнад. Бе ғав шабона ҷуфт меронад. Арбаи холиро гирифта мегурезад. Аз сояи худ метарсад. Аз кундае нараха мепарронад. Аз болои шутур алаф медаравад. Панҷ ангуштро яқбора ба даҳон меандозад. Муштро ба торикӣ мезанад.* (В. Асрорӣ, Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ).

Ќумлаҳои номуайяншахсу умумишахс аз ҷиҳати шакл бо ҳам наздик бошанд ҳам, аз ҷиҳати вазифаю мазмун фарқ доранд.

Дар ҷумлаҳои номуайяншахс ба вазифаи хабар фақат шакли ҷамъӣ феълӣ шахси III меояд, дар хабари ҷумлаи умумишахс бо-

шад, феълҳои шахси дуйуми танҳо, шахси сейуми танҳои замони ҳозира ва оянда омада метавонанд.

Боз яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи умумишаҳс аз он иборат аст, ки фикр дар он ба таври қиёс ифода меёбад ва ин ҳодиса дар забони адабии ҳозираи тоҷик хеле характернок мебошад. Ҷумлаҳои умумишаҳс аксар дар ҳикматҳои халқи, дар ҳулосаҳои пандомези шоиру нависандагон дида мешаванд:

*Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағу, садро яке гӯй.*

(Фольклор)

*Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд.*

(Рӯдакӣ)

*Мағӯй он сухан, к-андар он суд нест,
Ки аз оташаш баҳра ҷуз дуд нест.*

(Фирдавсӣ)

*Кам гӯю ба ҷуз маслиҳати хеш мағу,
Чизе, ки напурсанд, аз пеш мағу.*

(Фольклор)

ҶУМЛАИ БЕШАҲС

Ҷумлаҳое, ки дар онҳо мубтадо нест ва онро аз мазмуни ҷумла ҳам фаҳмида намешавад, ҷумлаи соддаи бешаҳс ном доранд. Дар ҷумлаи соддаи бешаҳс хабар, одатан, дар шакли таркибӣ меояд. Феъли асосии ин гуна ҷумлаҳо аз асоси замони гузашта (шаҳси сейуми танҳо), феъли ёридиҳанда дар шакли «бояд», «боист» меояд: **Ба он ҷо бояд рафт. Уро бояд фармуд.**

Дар ҷумлаҳои бешаҳс ҷои ёридиҳандаи «бояд» қатъӣ ва устувор нест: вай гоҳо пеш аз феъли асосӣ ва гоҳо аз феъли асосӣ ҷудо шуда меояд, ки ин ба тарзи ифода вобаста буда, дар ҳар ду ҳолат ҳам маънои ҷумла як хел мемунад. Ҷунончи: *Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард* (Зарбулмасал). *Бояд ба хона рафт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Феъли ёридиҳандаи шудан якҷоя бо феъли асосӣ ба вазифии хабари ҷумлаи бешаҳс меояд: Ба он ҷо бо самолёт рафта мешавад. Дар он ҷо ҳеч чизро дида нашуд. Ба хона даромада намешавад.

Хабари ҷумлаҳои бешаҳс баъзан аз масдари калимаҳои модалӣ зарур, лозим, даркор мумкин ва ғайра ифода меёбад. Мисол: *Ба афсӯс хабар додан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ин*

аҳволҳоро ислоҳ кардан лозим (С. Айни, Куллиёт). *Бинсбар ин дар иҷрои ин кор бисъёр эҳтиёт кардан лозим* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Уро тарбия кардан мумкин. Илтиҳонҳоро дар вақташ сурпурдан даркор.*

ЧУМЛАИ УНВОНИ

Чумлаи соддаи яктаркиба, ки дар он предмет ва ё воқеа номбар шуда, вале дар бораи он чизе гуфта намешавад, чумлаи унвонӣ ном дорад. Дар чумлаи унвонӣ баъзан мубтадо бо муайянкунанда меояд. Чумлаҳои унвонӣ берун аз матн кор фармуда намешаванд: *Саҳаргоҳон, ситораҳо зардча метобанд* (Қ. Наимӣ, Рузи равшан). *Пушти боғ, даҳани тангкуча. Он ду мард Ҳанӯз ба рӯшноии дури тирезаҳо нигоҳ накарданд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Балҷувон. Қалғал ҳоким. Овозаи шӯриш ҳокимро ба таъвишу таҳлука андохтааст* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик ҳодисаи нисбатан нав буда, онҳо дар забони имруза дар асарҳои бадеӣ, махсусан дар пьесаҳо, бештар истифода бурда мешаванд. Агар дар чумлаҳои унвонӣ ғайр аз муайянкунанда ягон аъзои пайрави дигар (ҳол ва ё пуркунанда) оварда шавад, онҳо ба чумлаҳои соддаи дутаркиба мубаддал мешаванд, зеро ҳол ва пуркунанда чун аъзоҳои пайрав тобеи хабар мебошанд.

Исмҳо, калимаҳои исмгардида ва ибораҳо ба вазифаи чумлаҳои унвонӣ меоянд.

Чумлаҳои унвонӣ содда ва тафсилӣ мешаванд. Чумлаи унвонии содда аз як калимаи мустақилмаъно ташкил мебарорад: *Пагоҳонӣ. Офтоб аз уфуқ навакак сар барсвардааст* (С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Чумлаҳои унвонии тафсилӣ дар шакли ибора меоянд, аз мубтадо ва муайянкунанда иборат мешаванд: *Аввалҳои субҳи рӯзҳои тирамоҳ. Ҳанӯз рӯз сафед нашуда буд, Ҳанӯз дар осмони кабудӣ шаффоф ситорагон ягон-ягон менамуданд* (С. Айни, Фуломон). *Доманаи кӯҳ. Ба муносибати фатҳ карда шудани қалғал Балҷувон шӯришиён ид мекунанд* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб).

Чумлаҳои унвонӣ дар баёни маъноҳои гуногун истифода мешаванд:

1. Ҳолатро ифода мекунанд: *Хомушӣ. Берунӣ дастнависашро аз зер болин мебарорад* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Лой. Шалап-шалапи садои пой шунда мешуд* (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). *Оромӣ. Баъд ҳама ба ҳавлии Бибиҳанифа гузаштанд* (Қ. Наимӣ, Рузи равшан). *Ман аз дигар сардорони бригадаҳо чӣ камӣ дорам? Плани пахта бошад барзиёд иҷро шуд. Ҳоло зимистон. Боронгарӣ.* («Тоҷикистони советӣ»).

II. Замонро ифода мекунанд: *Зимистони сарди соли Ҳабдаҳум. Вай ба наздики бо ҳазорон азобу машаққат ба болои вагонҳо савор шуда, қариб як моҳ роҳ гашта, аз мардикорӣ омада буд* (Х. Қарим, Ҳикояҳо). *Рӯзҳои тафсони охири август. Саҳро аз миллионҳо кураки ҳар рӯз кушодашаванда торафт сафедтар шуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Шаб. Ҷӯи Мӯлиён. Моҳи тиббон дар зери дарахтони қади роҳ ва рӯи деворҳои баланди чорбоғ аз нури худ пора-пора нақшаҳои заррин андохтааст* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Рӯзи равшани офтобӣ. Аробае ба таги дарвозаи ҳавли Абӯалӣ меояд* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Бегоҳӣ. Чуғунӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда нишастааст* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Субҳ. Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Абрҳои тира ба ҳар тараф даву тоз мекарданд* (Х. Қарим, Ҳикояҳо).

III. Маҳалро ифода мекунанд: *Як боғ. Атрофаш бо девори пастаке иҳота шудааст* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Саҳни мадраса. Дар миёнҷояи гулзор ва чанд бех дарахти себ* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Лашкаргоҳи соҳили наҳр. Рӯдакӣ ва Балғамӣ лаб-лаби наҳр гардиш мекунанд* (С. Улуғзода, Қисмати шоир). *Айвони ҳавли Абурайҳони Берунӣ. Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болиҳои баланд такя карда хобндааст* (С. Улуғзода, Ибни Сино). *Лаби даръё. Дар ҳараме, ки аз тоза бино ёфтааст, Зӯҳра ба танҳои нишаста дар оташи фироқ месӯзад* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Лаби даръё. Қасри шоҳи Хоразм. Духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин дар лаби даръё нишаста, мӯйшонакунон месароянд* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Деҳаи Соктаре. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах—8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он дар канори даръёи Зарафшон воқеъ аст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

IV. Барои тасвири табиат кор фармуда мешавад: *Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар ин биёбони бепоён ғайр аз чоҳҳои чуқур, манбаи обе нест* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Саҳрои васеи Дон. Офтоби саратон заминро оташвор метафсонд* (Ф. Ниёзи, Вафо).

ЧУМЛАҲОИ ТАСДИҚИ ВА ИНҚОРИ

Дар байни чумлаҳои содда чумлаҳои низ ҳастанд, ки ба воқитаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳидан чумла ҷудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин хел чумлаҳо аз тасдиқ ва ё инқор кардани гуфтаҳои дар матни боло баёншуда иборат буда, онҳо ба воқитаи ҳиссаҳои тасдиқии ҳа, бале, оре, ҳиссаҳои инқории не//на, калимаҳои модалии тугрӣ, албатта ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Чумлаҳои тасдиқӣ ва инкорӣ бештар дар нутқи диалогӣ ба қор бурда мешаванд:

— *Ту кистӣ, раис ҳастӣ?* — *пурсид шофёри калон.*

— *Не* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин бора, дар назди шумоён қасам ҳам хурда аст.*

— *Не, не дурӯғ.* (С. Улуғзода, Навобод)

— *Шумо дар ҳақиқат ҳам нияти раис шудан доред, ҳамин тавр-мӣ?*

— *Не, дурӯғ, иғво!* — *фаръёд зад Нуралӣ* (С. Улуғзода, Навобод).

— *Дар ин ҷо, дар лаби руд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?*

— *Ҳа-ҳа!* (С. Айни, Ёддоштҳо).

— *Ҳамин қор ба ту мефорад-мӣ?* — *пурсид Қосим ханда карда.*

— *Албатта!* — *гуфт Зубайда* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

— *Охир шумо дар соли 20-ӯм зоида шудагӣ не-мӣ?*

— *Ҳа.* (Ҳаким Қарим, Оқшуда).

ЧУМЛАИ СОДДАИ НОПУРРА

Баъзан дар нутқ, хусусан дар диалогҳо, ягон аъзои чумла (сар-аъзо ва ё аъзои пайрав) ифода намеёбад, вале онро аз худи матн, аз мазмуни нутқ ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Ин гуна чумлаҳо чумлаҳои соддаи ноপুরра ном доранд:

Олимҷон то соати ду ҳамаи қорҳои дигари худро баробар карда, баъд ба қабулгоҳи котиби комитети районии партия омад.

— *Омад?* — *пурсид ӯ аз духтараки дар қабулхона нишастагӣ.*

— *Омад.*

— *Қабул мекарда бошад?*

— *Албатта, қабул мекунад, даромадан гиред, то ҳоло шуморо ду бор пурсиданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ин матн хабари чумла (омад) ифода ёфта, мубтадои он (котиби комитети районии партия) гуфта нашудааст, аммо онро аз матн ба осонӣ муайян кардан мумкин аст.

Мисоли дигар:

— *Номат чист?* — *гуфта пурсид.*

— *Ёдгор!*

— *Номи падарат?*

— *Бозор!*

— *Қуҷой мебошӣ?*

— *Қўлобӣ* (С. Айни, Куллиёт).

— *Компресс дарқор-мӣ?*

— *Албатта.*

— *Массаж?*

— *Кошкӣ...*

— *Атр?*

- Ба чону дил.
- Пудра?
- Рад намекунам (Р. Чалил, Хикояҳо).
- Чӣ ном доред?
- **Солеҳ** (Ҳаким Карим, Окшуда).

Ба ин тарик, чумлае, ки ягон аъзоаш гуфта нашудаасту онро аз маънои умумии чумла, вазъияти нутқ ва ё чумлаҳои гуфташуда муайян кардан мумкин аст, чумлаи нопурра номида мешавад.

КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Калима ва ибораҳои туфайлӣ дар чумла нисбат ба фикри гуфташуда чӣ гуна муносибат доштани гуяндаро ифода мекунанд ва ба хелҳои зерин чудо мешаванд:

1. Афсус, хурсандӣ ва ҳаяҷонро ифода мекунанд. *Э дарег, агар ман Мирҷонро ба даст мебаровардам, Солеҳ тангаҳои модарашро меовард ва мо даррав роҳи Тошкандро пеш мегирифтём* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хушбахтона, Зебӣ пас аз муддати дароз бозгашт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Афсус, ки кор ба онҳо на ҳама вақт ба дараҷаи даркорӣ муяссар мебардад. Ҳайфо ки, аз тарси хароб шудани ҷаши ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд* (С. Айни, Ғуломон). *Хайрият, дар вақти набудани одам афтадааст, вагарна ин ҳам сари як шахтёрро хурда метавонист* (Р. Чалил, Шуроб).

2. Азму ирода ва боварио ифода мекунанд: *Агар ман як навб карда ба Тошканд расида гирам, ҳар кадоми он ёру ошно, бе шакку шубҳа, маро писархонди худ мекунанд ва дар мактаб меҳонанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Додаракамро ба синаам паҳш карда, ба ӯ мегуфтам, ки ман, албатта, бояд хонам, бояд зудтар «одам шавам» ва ба зиндагонии мустақилона расам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Бе-шубҳа, Ҷаббор ин чизҳоро аз интернет гирифта буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дар ҳақиқат, дар вақти бисёр зарур ба кор омад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Латифҷон Махдум, бешубҳа, аз чумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони худ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Тӯта Паша ҳар гоҳ ба хонааш меомад, албатта, аз ману Мухтор хабар мегирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

3. Эҳтимол, гумон, нобоварӣ ва тахминро мефаҳмонанд: *Эҳтимол, то рафтани шумо онҳо гӯсфандонашонро ба чаро гирифта баранд* (С. Айни, Одина). *Шояд, латтаи бастаро ба пеши Амин бароварда, дар он ҷо тафтиш карда истода бошад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ба гумонам, вай онро бо оҳанги шӯй гуфт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аммо, агар анде-

шай додарам — Мухтор намебуд, эҳтимол дорад, ман бо вуҷуди ин ҳама мамониатҳо мегурехтам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман бо вай ошноӣ надорам, ҳатто номи он касро ҳам нашунидаам, **ачаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед** (С. Айни, Марги судхур).

4. Сарчашма ва ба кӣ тааллуқ доштани фикрро ифода мекунам: **Назар ба ин ривоят**, амири сомони дар он вақт аз пойтахти худ — Бухоро ба Ҳирот рафта, муддате дар он ҷо монда будааст (С. Улуғзода, Ибни Сино). **Назар ба қавли падарам**, Урмон Полвон, Набӣ Полвон гумоштаи Абдурахимбой будааст (С. Айни, Ғуломон). **Аз рӯи маълумоти дирӯза**, барои ёри инқилобчиёни Бухоро аз меҳнаткашон ва партизанҳои сурхи Самарқанд як состав ба роҳ баромада буд (С. Айни, Чаллодони Бухоро). **Ба фикри ман**, ин зимистон беҳтарин зимистонҳои мо шуд (С. Айни, Ёддоштҳо). Пётр баъзан омада, аз бағал китобе мебароварду онро, **ба қавли Давлатшоҳ**, ба забони русӣ хонда, ба забони тоҷикӣ маънидод мекард (Р. Ҷалил, Шуроб). **Писарам, ба назарам**, ба ин ҷо бори якум омадед. **Ба фикрам**, онҳоро маҷбур кардан лозим аст. **Ба қавли раиси шуроямон**, ҳукумат аз онӣ камбағал будааст (Ҳ. Карим, Ҳикояҳо). **Назар ба гуфтаи амакам**, мувофиқи маълумоти саҳеҳи аз шахр дониста омадаи падарам, поезди Фарғона муваққатан аз ҳаракат боз мондааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

5. Тартиби фикрро мефаҳмонанд: Аммо дар рӯзи сейём кор ранги дигар гирифта, **аз як тараф**, зоҳиран тиру доруи коргарон кам монда бошад. **аз тарафи дигар**, обу озуқа ҳам дар кам шудан буд (С. Айни, Ғуломон). Мо ҳама шоду хуррам ба хонаҳои худ давидем, то ки, **аввалан**, ба падару модарамон, ман бошам ба амакам ва янғаам хабари мактабқушоии Муллозайниддинро расонам, **сониян**, паҳолу бурӯё гирифта оварем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Аз як тараф**, мисли пештара мӯзаҷаллобиатонро карда, пул ёфтан гирифта бошед, **аз тарафи дигар**, боз мисли пештара заминро обатонро ҳам зиёд кардан гирифтед (С. Айни, Одина).

МУХОТАБ

Калима ва ибораҳои, ки предмети мурочиатшударо ифода мекунам, мухотаб ном доранд.

Мухотаб бо аъзоҳои ҷумла алоқаи грамматикӣ надорад ва худ аъзои ҷумла шуда наметавонад.

Мухотаб ба воситаи исм ва ё калимаҳои ба вазифаи исм омада ифода меёбад. Баъзе мухотабҳо бо ҷумлаи аз пасашон омадагӣ бевосита таркиб наёфта бошанд ҳам, бо интонация ва задаи

махсус талаффуз меъбанд. Масалан: *Ходимони маорифи халқ! Сифати хониширо баланд бардоред.*

Мухотаб бештар ба воситаи як калима ифода меъбад: *Собир, ту-мӣ? — Аз чархресӣ боз истода, модаркалонам сарашро ба тарафи ман гардонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Модарҷон, бисёр фикру хаёл карда, худатонро азб надидед* (Қ. Наимӣ, Рӯзи равшан).

Мухотаб ба воситаи ибораҳо низ ифода меъбад: *Раҳмат, дӯсти азизам, Пулод Қодирович, ҳазор бор раҳмати шахтёрӣ* (Р. Ҷалил, Шӯроб). *Саросема нашав, ҷони падар!* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Мухотабхое, ки навозиш, илтиҷо ва хайрхоҳиро ифода мекунанд:

*Маро рӯзе ҳикоят кард бобо,
Ки бишнава, ҷони бобо, қиссаеро...*
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Ба додам расед, амакҷон (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мебарам, азизам, аммо осеёнро намеранҷонда бошем-мӣ?* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Амакҷон, умедам аз шумо! Ба мани шӯрбахт раҳм кунед!* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Писари барноям, ҷонам, бибиат тасаддуқ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Азизам, аҳди ман бишкостанӣ нест,
Дилам аз банди зулфат растанӣ нест.*
(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Канӣ, шери падар, дам кун чӣ, чӣ қадар зӯр дорӣ, ҳа, баракалло! (Р. Ҷалил, Шӯроб).

В/х

ҶУМЛАҲОИ МУРАКҚАБ

ҶУМЛАҲОИ МУРАКҚАБИ ПАЙВАСТ

Ҷумлаҳои муракқаби пайваст аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои содда сохта шуда, алоқаи байни ҷумлаҳои соддаи дохили онҳо ода-тан ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунандаю интонация ва ё танҳо ба воситаи интонация ба амал меояд.

Пайвандакҳо ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи муракқабро бо якдигар пайваст намуда, характер ва муносибати байни ин ҷумлаҳоро низ нишон медиҳанд. Чунончи, пайвандакҳои *ва, у*, алоқаи пайҳамӣ, пайвандакҳои *ё, ё—ё* алоқаи ҷудой, пайвандакҳои *аммо, лекин*, ҳол он ки алоқаи хилофии байни ҷумлаҳои соддан ҷумлаҳои муракқаби пайвастро мефаҳмонанд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАКҚАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ „ва“, „у“

Дар байни қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **ва** муносибати якшавӣ мавҷуд аст. Вале баробари ин дар заминаи муносибати якшавӣ муносибатҳои дигар — муносибатҳои замонӣ, сабабӣ, натиҷагӣ, якҷоягӣ, муайянкунӣ, ҳатто муносибати хилофӣ ҳамчун муносибатҳои ҷузъӣ ифода шуда метавонанд.

Пайвандаки **ва** дар сохтани чумлаҳои мураккаби пайваст ҳеҷ серистеъмол буда, на танҳо ду чумла, балки се ва ё зиёда чумлаҳои соддаро ба ҳам мепайвандад:

Нормурод бо Самад бариҳна гардида дар яке аз оббурдҳо даромада якпаҳлу дароз кашиданд ва дигарон аз пеши онҳо ҳок кашидан ғирифтанд (С. Айни, Ғуломон). *Бисёрчи онҳо ё дар кашка, ё дар сари сина ва ё дар даст гул доштанд ва аз бӯи гулу гулоб даруни клуби калон муаттар гашна буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ин сухани деҳқон ба одамони амлоқдор саҳт мерасад ва онҳо худҳояшонро таҳқир кардашуда мешуморанд ва яке аз онҳо ба сари деҳқон бо қамчин мезанад* (С. Айни, Асарҳои мунтахаб).

Дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст чумлаҳои содда аз ду зиёда бошанд, дар байни ҳар як чумлаи содда пайвандаки **ва** омада метавонад: *У як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ҳамин тариқа, мо ноист тахминан понздаҳ дақиқа байтбаракбозӣ кардем* (С. Айни, Еддоштҳо).

Чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб аз се то зиёда бошанд, пайвандаки **ва** танҳо пеш аз чумлаи соддаи охири омада метавонад: ... *дар ин қатор мӯйсафеди ту нест, ака Истад нест, муаллим Вализода нест ва писари шердили ман нест* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Онҳо аз соати даҳи нагоҳӣ то ҳафти бегоҳӣ аз барак набаромаданд, ҳама шол ва намадҳои овардаашонро ба боляшон пушида хоб карданд, бегоҳӣ барои дарёфт кардани хӯрок рафтанд ва Пӯлод ба анҷому асбобҳои қиматбаҳои онҳо дар барак посбон шуда монд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Алоқани чумлаҳои соддаи чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки **-у** низ ба амал меояд. Дар пайвастани чумлаҳои содда пайвандаки **у** аз бисёр ҷиҳат бо пайвандаки **ва** ҳамвазифа мебошад.

Пайвандаки **ва**, **у** бештар дар пайвастани чумлаҳои соддаи муносибати ҳамзамонӣ ва ё пайдарҳамӣ доштагӣ синоним буда, ба ҷои яке дигаре омада метавонад. Дар нутқи гуфтугӯӣ бештар пайвандаки **у** кор фармуида мешавад.

БА ҶОИ ПАЙВАНДАКИ „у“ ОМАДАНИ ПАЙВАНДАКИ „ва“

Ба замми онҳо аз шараққо-шуруқ ва тараққо-туруққи чархҳо ғиши одам ба карӣ наздик мерасад ва ҳаёло пароканда мешавад (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). *У оби дидагонширо пок кард*

ва оҳе худ аз худ аз дили ӯ берун омад (Р. Чалил, Ангиштканон). *Хар ду хеле ангишт канданд ва Аверченко чароғро гиронда, ба қафо нигарист* (Р. Чалил, Ангиштканон).

БА ҚОИ ПАЙВАНДАКИ „ва“ ОМАДАНИ ПАЙВАНДАКИ „у“

Тирезаи ҳамаи хонаҳо нӯшида буду дар снҳо чароғҳо хира месӯхтанд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар паси руль Қаҳҳор нишақта буду дар паҳлӯяш Ҳасан...* (Р. Чалил, Шуроб). *Халтаро Ҷӯра бардошту снҳо аз барак берун баромаданд* (Р. Чалил, Одамони ҷовид). *Дар ин дам боз дар тақ-тақ шуду худи Саидҷон бо даста даромада омад* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат).

Дар чумлаи мураккаби пайваст, ки дар байни чумлаҳои соддаи он муносибати хилофӣ ҳаст, пайвандаки у бо пайвандаки ва иваз шуда наметавонад.

Агар дар таркиби хабарҳои чумлаҳои соддаи чумлаҳои мураккаби пайваст як хел феъли ёридиҳанда бошад, вай асосан бо хабарҳои охири оварда мешавад: *Осмон соф ва офтоби пагоҳӣ тобон буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Мақсади ман афсона шунӣ ва мақсади вай ба воситаи афсонагӯӣ хоби худаширо гурезондан буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Миёнҳо шах, дастҳо суст ва панҷаҳо ногиро шудан гирифтанд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Девори боғчаамон дар чандин ҷояш ғалтида, тоқҳо хароб гашта, як қисми дарахтони мевадор бурида шуда буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Таркиби чунин чумлаҳои мураккаби пайваст аз чор, шаш ва ё зиёда чумлаҳои содда иборат шуда метавонад: *Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи барфу борон буд* (С. Айнӣ, Одина). *Хона равшан ва озода, дар тирезаҳои пардаҳои сап-сафеди нафис кашидагӣ, аз ин хона ба хонаи дигар гилемчаи борики гулдор андохтагӣ, фарши тахтагинаш ранг кардагӣ ва шаффеф буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва(у) мубтадои чумлаҳои содда алоҳида зикр нашуда бошад, кадом шахс (шахси I, II ва III) будани мубтадоҳо аз бандаки шахсии феъли маълум мегардад: *Аз сина болми ӯро бо парда панаҳ карда буданд ва то болои шикамаш рӯйҷои сафеди оҳарӣ кашидагӣ буд* (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). *Худаши онро пухт ва дар си Устомак ва писари ӯ Икромхоҷаро ҳам ҷеғ задем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Баъзан дар ҳар ду чумлаи соддаи мураккаби пайваст мубтадоҳо ифода намешаванд. Дар ин сурат ҳам мубтадои ҳар кадоми он чумлаҳои содда аз бандакҳои шахсии феъли маълум мегардад. *Дар таҳи дари театр дӯстонашро пешвоз гирифта бароварду нишақта хурсандона ва як дараҷа ба ҳаяҷон ба саҳна чаши дӯхтанд* (Ҷ. Икромӣ, Муҳаббат).

ИФОДАИ МУНОСИБАТИ ЗАМОНӢ ДАР ҶУМЛАҶОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ, КИ БО ПАЙВАНДАКИ „ВА“, „У“ СОҶТА ШУДААНД

Муносибати замони байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби пайва-
васт асосан ду ҳел аст: муносибати ҳамзамонӣ ва му-
носибати пайдарҳамӣ.

I. Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва(у) дар
айни як вақт воқеъ гардидани амал, ҳолат ва ё аломатро
мефаҳмонанд. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби пайваст шакл-
ҳои замони феълҳо — хабарҳои ҷумлаҳои содда бештар як
ҳел буда, бо якдигар аз ҷиҳати замон мутобикат мекунанд:
*Ман самоворро ба даст гирифтам ва Саидакбар як китоби
худо бо нуғи остинаш олуфтаворона гирифт* (С. Айни, Ёддошт-
ҳо). *Як вақт модарам барои дида омадани падару модараш аз
Соктаре ба Маҳаллаи Боло рафт ва акаам ӯро гирифта бурд*
(С. Айни, Ёддоштҳо). *Ханифа дар рӯ ба рӯи дар меистод ва
чашимони сиёҳи ӯ аз гирья сурх шуда буданд* (Р. Ҷалил, Одамони
ҷовид). *Дар атрофи пул ба ғайр аз садои ғурриши дарёча ва
ғувваси шамол дигар чизеро шунидан мумкин набуд ва садди-
ҳандае ҳам набуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Димоғи ҳамаи рафиқон аз
ин меҳмони ноҳондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёд-
тар димоғи ман сӯхта буд* (С. Айни, Марги судхӯр).

II Ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва дар замон
мутобикат кардани ду амал ва ё ҳолатро ифода меку-
над. Дар чунин ҷумлаҳо бештар натиҷаи ҳолат ва ё амали пеш
воқеъ гардида баён мешавад: *Падар надоштааст ва модараш ба-
рои тобистоннишинӣ ба бӯғашон кӯчида рафта будааст*. (С. Улуғ-
зода. Субҳи ҷавонии мо). *Навар ба қавли падарам, бисъёр ҷоҳо
ва деҳаҳоро рег зер кардааст, бисъёр киштзорҳо набуд шудааст
ва аз ин ҷумла боғи ангури бобоҷро ҳам рег пахш кардааст*
(С. Айни, Ёддоштҳо). *Дар як тарафи зери ҷинор сағонаи нимха-
рбае истодааст ва дар болои вай тӯғҳо кашида шудаанд*
(Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). *Ҳоло шаҳр зеру забар нашудааст
ва ҳеч воқеаи калон ҳам рӯй надодааст* (С. Айни, Одина).

III. Ҷумлаҳои соддаи ҷумлаи мураккаби пайваст амал ва
ҳолати давомнок, такроршавандаро мефаҳмонанд. Ин гуна ҷумлаҳо
бештар ба адабиёти бадеӣ хос мебошанд. *Базм
сар шуд. Раҳими Қанд танбӯрнавози мекард ва талабагони ҳа-
васкор сӯруд мехонданд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Дар даромад-
гоҳи он «аз ҳеч чиз ҳар чиз» як чароғи газӣ месӯхт ва сдам зери
пои худро медид* (Р. Ҷалил, Шуроб). *Модар ва духтар дар нӯғи
хона нишаста ғӯзакашӣ мекарданду Дилбар модарашро ба коре
тарғиб мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Нури моҳ дар ҷарӣ ва паст-
хамиҳси кӯҳ бо торикӣ мечангид ва кӯҳ қомати баландашро
салобатноктар нишон медод* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Табиат
сукут мекард ва машғали азими осмонӣ — моҳ торафт зиёдтар
баланд жебаромад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо хомӯшона*

қадам мегузаштанд ва дар ин хомӯшӣ Пӯлод изтиробӣ ботини Салимбойро ҳис мекард (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). На аз замин ва на аз ҳаво ҳеҷ садде иғнида намешуд ва ҳеҷ як ҷонвари ҳаракаткунанда ҳам ба назар наменамуд (С. Айни, Ғуломон).

IV. Дар ҷумлаи пайваст бо пайвандаки ва хабари ҷумлаи соддаи якӯм ҳолат ё аломати предметеро дар замони гузашта фаҳмонад, хабари ҷумлаи соддаи дуйӯм амали дар ҳамон ҳолат воқеъ гардидаро ифода мекунад: *Оби ширгарми ҳавз бисёр форам буд ва ман дар он об шинокунон ва ғўтазанон фикр мекардам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Модарам ҳам ба ман меҳрубон буд ва ман ёро ба тақлиди бачагони дигар «тўта Маша» мегуфтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва, у ки хабари ҷумлаи соддаи он номист, ҳолат ва ё факте муқоиса карда шуда муқобил гузошта мешавад ва ё ин ки тасдиқ ва инкор карда мешавад:

Дар даруни ин ғишт санг ҳам ҳасту сафол ҳам ҳаст (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Роҳи ман дигару аз онӣ шумо дигар* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Большевикон ҳазор андар ҳазоранд ва тамоми халқи мо тарафдори онҳост* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бинобар ин маҳбуби ҷовиди халқиқанд ва завқи зиндагӣ ҳам дар маҳбуби халқиқ будан аст* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

V. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва хабарҳои феълии ҷумлаҳои содда замони гузаштаро ифода кунанд ҳам, вале яке амали мутлақ, дигарӣ амали давомнокро мефаҳмонад: *Фақат дар як ҷо рӯшноии хириш фонуи ба камтарак ҷои дарёе тўфта як пора обро равшан карда буд ва дар он ҷо оби тезҷараён аз торикӣ берун омада боз ба торикӣ мерафт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳама ба фарёд даромаданд ва ман ҳам алиф, бе, те, се гӯён дод мегуфтам* (С. Айни, Мактаби кӯҳна). *Дар он ҷо ҷойниқи қарабӯй дар болои плиткаи электрикӣ истода буд ва обаш биж-биж мекард* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Дилаш танг шуд ва гӯё касе аз гулӯяш гирифта ёро хафа мекард* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Се тараф ва болои сари моро дарахтони сада ва бедҳои сершохи зумуррадинбарг фаро гирифта буданд ва аз як тарафшон дарёи Муғён бо ғурриши шермонанди худ мешорид* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ). *Бештарини онҳо одамони салласафеди муллонамо буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Он вақт ин рӯҳи калон набуд, ин заминҳои қорам набуданд ва ана дар он қишлоқи поён ҳам ягонта хонаи сафед наменамуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

VI. Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва хабари ҷумлаи якӯм номӣ ва хабари ҷумлаи дуйӯм феъли бошад, муносибати сабаб-натича ифода меёбад: *Аз миёнаи беморони ман аҳволи падарам бисёр сахт буд ва ӯ қариб ҳамеша беҳуш мехобид ва танҳо об мепурсид ва менӯшид* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва хабари хар ду чумлаи содда хам номи шуда метавонад. Дар ин ҳол, агар феълӣ ёридихандаи хабарҳои номи аз чихати замон ба якдигар мутобиқат дошта бошанд, дар чумлаи мураккаби пайваст яквукта будани аломат ифода мегардад. *Ҳардуи онҳо ҳам пур аз гулҳи навшукуфта буданд ва гули ҳардуи онҳо ҳам хушбӯӣ буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Абр гирёну лолаҳо хандон — Бод ларзону сабзаҳо рақсон* (М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб). *Аз ҳакин дам сар карда ман ба ту ака ва ту укаи ҷони ман ҳастӣ* (Р. Ҷалил, Шуроб). *Вай кист ва онҳо киёнанд?* (Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам). *Осмон дар паси пардаи ғубсролуди абрҳо пинҳон ва замин лой буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

ИФОДАИ ПАЙДАРҲАМИИ АМАЛ ДАР ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ „ва“, „у“

Хабарҳои чумлаҳои соддаи чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва, у амалҳои пайҳам, хабарҳои феълӣ чумлаҳои соддаи чунин чумлаҳои мураккаби пайваст ба шакли замони гузаштаи мутлақ меоянд. Дар ин чумлаҳо тартиби хабарҳои феълӣ ба таносуби замонӣ мутобиқат мекунад: *Дар қишда шуд ва мо даромадем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Дами гулханчишикӣ рафту айёми баҳор омад* (А. Дехотӣ, Навбахори заҳматқашон). *Қсри-Ишқабза аз харидори ман умедашро қанда, ба рӯҳ даромад ва ман аз дунболи ӯ* (С. Айни, Марги судхӯр). *Пардаи аброҳи та-оҳишта аз рӯи сифтсб дур шуд ва нури он бис рӯи заминро равшан кард* (Ф. Ниёзӣ, «Духтари ҳамсоя»). *Падар барои ин кср ба ман як каландча харида дед ва ман ба кср сар кардам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Як маҳалле чарғ мурду ҳама ҷо тиг тсрик шуд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Амалҳои дар замони гузашта паси ҳам ёскеъ шудагӣ дар чумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва ба воситаи шакли феълӣ ҳозира-оянда ифода ёфта метавонад: *Ниҳоят «хуш раветсн!», «хуш монетсн!» гуфтанҳо ва роҳи сафед талабидан ба псён мерасад ва мо ба роҳ мебарсем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Онҳо сҳишта-оҳишта қомат рост мекунанд, муқиқа ҳам ҷонкстар са шӯхтар мешавад ва мардум дасту по зода, ҷодирҳои сиёҳ ва занҷирҳоро аз ҳид дур мекунанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар чунин чумлаҳои мураккаби пайваст хабари чумлаи аввал мутлақ ва хабари чумлаи охир амали давомнокро ҷаҳмонида, бо ин пайдарҳамии амал ифода карда мешавад. Дар ин ҳол амали давомноки чумлаи охир бевосита пас аз амали мутлақи чумлаи аввала воқеъ мегардад: *Ман зан ва бачагснро бо асбсбу анҷомашон ба ин хона кӯчсндам ва худам бо писарҳо болси бем баромада реғҳси ба боми хсна ғушшударо бо бел рӯфта истсдем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Мулссим ба меҳснхсна баромсд ва Ёрмсн*

Полвон ҳам аз ҷояи хеста, либосҳояшро пушидан гирифт (С. Айнӣ, Гуломон). *Меҳмононро аз болои кӯрпа шимонданд ва мӯйсафед ба ҳар дуи онҳо ҷой кашида меод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ВА, У, КИ МУНОСИБАТҲОИ ҚИЁСӢ-ХИЛОФИРО ИФОДА МЕКУНАНД

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ва муносибати қиёсӣ бо тобишҳои хилофӣ ифода ёфта метавонад. Ба воқеаҳои ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки у ифода кардани муносибати қиёсии хилофӣ барои муқобилгузории предметҳо, амалҳо ва ҳолати предметҳо дар забони тоҷикӣ бисёр ба кор бурда мешавад:

*Абр гирёну лолаҳо хандон,
Бод ларзону сабзаҳо рақсон.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Анборҳои бой аз ғалла пур буду ғаллакор нани шикамсерӣ намехӯрд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Онҳо, бечораҳо, гирья кунанду мо хандем, дуруст мӣ?* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Модарам рафт ва ман дар мактаби духтаракона мондам* (С. Айнӣ, Мактаби кӯҳна).

(Ин) тип ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар зарбулмасалҳо низ бисёр дида мешавад: *Дур шиканаду сухан нашиканад* (Зарбулмасал). *Ҳофиз мачаму бародарам меҳонад* (Зарбулмасал). *Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем, ёр дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем* (Фольклор).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ИНЧУНИН

Ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки инчунин аз ҷумлаҳои мураккаби пайвасти то ҳол дидаамон фарқ мекунад. Пайвандаки инчунин ҷумлаҳои бо якдигар мепайвандад, ки дар ҷумлаи дуйум нисбат ба гуфтаи ҷумлаи якум факт, маълумот дар бораи ҳодисае ҳамроҳ ва илова карда мешавад ва он—ҷумлаи дуйум ба гуфтаҳои ҷумлаи якум аз ягон ҷиҳат қаробат, наздики дошта, ба тариқи илова ба вай ҳамроҳ карда шудааст: *Ин меҳмонон монанди одамҳои маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурда, бо чангча гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо шароб меистод* (С. Айнӣ Марги судхӯр). *Аз бозғарии адабиёти тоҷик пурра истифода бурдан даркор; инчунин аз лаҳҷаҳои забони тоҷик ҳам мо бояд чизҳои нағзи ҷамафаҳмро ба забони адабӣ дохил кунем* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Талабагон ба хона нағунҷида, дар ҳар як стул дукаси менишастанд; инчунин тоқчаи тирезаҳо ва фосилаи байни қатори стулҳо ҳам аз одам пур буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ТИПИ МАХСУСИ ҚУМЛАИ ПАЙВАСТ

Дар забони тоҷикӣ типҳои махсуси қумлаи мураккаби пайвастро мебинем, ки бо тарзи ифодашавии хабарҳои қумлаи соддаи худ аз қумлаҳои мураккаби пайвасти муқаррарӣ фарқ мекунад.

Ин типҳои қумлаҳои мураккаби пайваст таркибан аз ду қисм иборат буда, хабари қисми якӯм ба шакли феъли ҳол ва хабари қисми дуйӯм ба шакли феъли тасрифӣ меояд.

Чунончи: *Абрӯҳои сиеҳ ба як тирғф кӯчида, ба ҷои онҳо абрӯҳои сафедҷаи хокистарранг пайдо шуд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар ин гуна қумлаҳо дар шакли феъли ҳол омадани хабари қумлаи якӯм ба қумлаи як навъ шакли нотамоми медиҳад: *Шодӣ ва рафиқони ӯ Саидҷонро ба маснади меҳмонӣ — аз пеши столҷаи назди тиреза, рӯ ба тарафи рафти вагон шинонида, дигарҳо аз паҳлӯ ба рӯ ба рӯи ӯ менишастанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Хабари қумлаҳои соддаи якӯми ин гуна қумлаҳо бештар бо ҳиссаҳои номии нутқ ва феъли ёридиҳандаи будан ва хабари қумлаи соддаи охирини онҳо ҳамеша бо феъли тасрифӣ ифода меёбад: *Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадре кушодагӣ дошт* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ин деҳа аз ҳад зиёд қашшоқ буда, аксари хонаҳояш поҳсагӣ буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чароғҳои пеши дари клуб хомӯши карда шуда, дар он ҷо ҳам касе набуд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Устухона аз як хонаи калон иборат буда, дараи ба кӯча кушода мешуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ин гуна қумлаҳои мураккаби пайваст, ки дар байни қисмҳои онҳо муносибати пайдарҳамӣ мавҷуд аст, паи якдигар воқеъ гардидани амал, иваз шудани амал ё ҳолатро ифода мекунад. *Дари кӯча ғижжос карда кушода шуда, поймониш Пӯлод шунида шуд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Дар он дам ҳаво торик шуда, электрикҳои шахр даргирифтанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Қори имсола ба охир нарасида, қори соли нав сар мешавад* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Дар ин вақт шарфҳои пои оянда наздик шуда, аз дар як одми қаддароз дармад* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Осори табассум аз симои аҳли сӯҳбат зуд бардошта шуда, ҷои онро хафагӣ, нобоварӣ ва пушаймонӣ гирифт* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Дар қумлаҳои мураккаби пайвасти мазкур ба ифодаи пайдарҳамӣ муносибати сабаб-натиҷа илова шуда метавонад: *Имсол тобистон хушк омада, кишт ва бӯғи мо аз ташчагӣ ба қазир шудан расида будааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Хунам бисёр рафта, дармонам хушк шуд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Бо дидани падараш ва шунидани овези ӯ падарам рӯҳбаланд гардида, бэзвонаш қувваи нав гирифтанд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аҳли ҷамоа аз қори рӯзона монда шуда, ҳозир ҳамагӣ масти хоб буданд* (А. Деҳотӣ, Қаромати охирин). *Ҳаёлотии па-*

роқанда ба сари кас ҳуҷум карда, сдам аз эҳсосоти бадеӣ пур мегардад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

Дар ин гуна ҷумлаҳо хеле кам бошад ҳам, гоҳо пас аз феъли ҳол (хабари якӯм) пайвандаки ва меояд: *Нимаи даста раҳрави миёнаи ҳавли дарун ва берунро маҳкам гирифта ва нимаи дигараш ба якдигар пуштак истсда ба бом баромад* (С. Айни, Ғулмон). *Бандӣ аз ҳуш рафта ва баданаш ҳам карахт шуда буд* (С. Айни, Ғулмон). *Пас аз вафсти ӯ дӯкони баққолӣ бо мол ва адои ким-қадом қарзи ӯ рафта ва аз ӯ ба силааш қашшоқӣ мерос мондааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) *Дар ин муддати кӯтоҳи таърихӣ, чӣ корҳеи бузурге таърихӣ ба амал омада ва чӣ дигаргуниҳеи азим ба вуқӯъ пайваст* (Ҷ. Иқромӣ, Маштали тобони Шарк).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАҚҲОИ ХИЛОФӢ

Дар ҷумлаҳои мураккаби хилофӣ, одатан, амал, ҳолат ва аломати шахс ва ё предметҳо бо якдигар ба таври хилоф, киёс ва муқобил гузошта мешаванд, яъне дар байни қисмҳои он муносибати киёсӣ, хилофӣ ва муқобилгузорӣ мавҷуд аст. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаб, одатан, аз ду қисм иборат буда, ин қисмҳо асосан ба воситаи пайвандақҳои аммо, лекин, вале, балки ба ҳам пайваст мешаванд.

Пайвандақҳои аммо, лекин, вале ҳаммаҷно, синоним буда, аз онҳо аммо, лекин чи дар нутқи гуфтугӯӣ ва чи дар нутқи китобатӣ баробар кор фармуда мешаванд. Пайвандаки вале бештар дар нутқи китобатӣ ба кор бурда мешавад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандақҳои хилофӣ аз ҷиҳати сохт аз ду ва ё зиёда ҷумлаҳои сода иборат шуда метавонанд: *Боз маро рост карда шинонданӣ шуданд, лекин ба ман ёри нишастан намонда буд* (С. Айни, Одина). *Дар ин сурат аз маҳв ва нсбуд шудани ману ту ҳеҷ бисе нест, балки дар ин роҳ қурбон гардидан бисеи шараф ва ифтихори ману ту аст* (С. Айни, Одина). *Шамол хеле суст шуда монд, вале жола санҷабозӣ мекард* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). *Ҳамин қадар солҳо гузашт, ҷанг сар шуд, солҳои мушкул, вазнин ва серкории ҷанг таърих шуда монд, вале он рӯзи таърихӣ ҳамеша дар ёди вай ҳафт, ҳар сол 10 моҳи ноябрь, баъд аз ид кардани солномаи Октябрь вай ба духтарчааш, Зебиҳола ва синоҳеи дигар, албатта як ҷо ҷамъ мешаванд ва ин рӯзро ҳам ид мекунанд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ЁРИДИҲАНДАИ „БОШАД“

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо феъли ёридиҳандаи бошад дар забони адабии ҳосираи тоҷик серистеъмол гардидааст. Вай андоза ва киёс кардани ду предмет ва ё ҳодисаро дар назар до-

рад ва бинсбар ин таркибан аз ду чумла зиёд намешавад. Ёри-
дихандан бсшад дар таркиби чумлаи соддаи дуйӯм бевосита пас
аз атзои киёсшаванда меояд: *Бача гирьён буд, рафиқони мо бо-*
шанд, ӯро бо шӯҳихси дағалона масҳара бенамуданд (С. Улуғ-
зода, Субҳи чавонии мо). *Шедӣ оромона ба ганҷон Юсуф гуш*
ледсд, Қосимҷон бсшад, оҳиста-оҳиста асабӣ мешуд (Ҷ. Икро-
мӣ, Шодӣ). *Сурайё ҳам ба онҳо ҳамроҳ шуд, Анвар бсшад, ҳам-*
роҳи Мухтор аз паси онҳо роҳ ғашта, бо свози даст пурсид
(Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Ёридиханда бсшад шакли аористи феъли будан аст. Вале дар
вазифаи ёридихандагӣ маънои асосии лексикӣ ва категорияҳои
феълии худ (замон, сига, намуд)-ро гум мекунад, вай дар ҳанго-
ми ба вазифаи пайвандак кор фармуда шудани худ танҳо ифодаи
шаҳс ва шумораро муҳофиза намуда, дар шумораи танҳо ва ҷамъи
се шаҳс бсшам, бсшӣ, бсшад, бсшем, бсшед, бсшанд кор фар-
муда мешавад. Ин пайвандак дар нутки китобатӣ ва гуфтугӯӣ
баробар ба кор бурда шуда, дар шакли шаҳси сеюми танҳо
бисъёртар вомехӯрад: *Вай ба ман нигоҳ карда табассум мекард,*
ман бсшам, маҳву мст шуда, сурати девор барин беҳаракат
мондам (А. Дехотӣ, Аҷинаҳо). *Акнун, рафиқ Ғаниҷон ва ту ҳам,*
Садаф, ба қоратси рафтан гиретси, мо бсшем, ба кори худ
сар мекунем (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ман туро дар ин ҷо ҷаҳми ху-*
дам гуфта гузаштаам, ту бошӣ, он қадар хуб хабардорӣ намекунӣ
(С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар дуводаҳсолагӣ ҳам бе падар ва ҳам бе*
модар, бародарон бемор, акаам бошад, ҳар вақт саломат ёбад,
ба хондан меравад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар ин суфаҳо одамон*
тӯб-тӯб нишаста, чақ-чақ карда дам мегирифтанд, бачаҳо бо-
шанд, ғелси-ғелси бсзӣ мекарданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷаво-
нии мо).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ

„АММО“, „ЛЕКИН“, „ВАЛЕ“

Пайвандакҳои аммо ва лекин дар ифодаи муносибатҳои хило-
фӣ, муқобилгузори ҳаммаъно буда, чи дар нутки гуфтугӯӣ ва чи
дар нутки китобатӣ ҳар ду қариб баробар кор фармуда мешаванд.

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои аммо, ле-
кин, вале ду амал, воқеа, ҳодиса ва ғайра дар асоси муносибати
номутобикатӣ ба якдигар муқобил гузошта мешаванд. Ин пай-
вандакҳо дар ин вазифа серистеъмоли мешаванд: *Саг ором гирифт,*
аммо бо ғурриш ва аккоси ӯ соҳиби қӯра кайҳо бедор шуда ба-
ромада, ба қӯра назар меандоخت (С. Айнӣ Ғуломон). *Дарвозаи*
шаҳр баста мешавад, лекин даҳси мардумро баста намеша-
вад, меғӯянд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бо пайвандакҳои аммо, лекин
чумлаи дуйӯм саволи бошад ҳам, ҳамон хел муносибати муқо-

билгузорӣ дида мешавад: *Охир, ман бо дили кушод ҳамаро гирифтани шуда ба пеши вай рафта будам, аммо вай чӣ кор кард?* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Вай-ку будагӣ гап, лекин ту чӣ мегӯӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Таносуби хабарҳо дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва дар ифодаи муносибати яквактӣ ва ё пайдарҳамии иҷрошудани амал аҳамият доранд. Аммо дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки аммо ва ё лекин (ва умуман дар ҷумлаҳои ки муносибати муқобилгузорӣ, қиссӣ ва номутобикатро ифода мекунанд) муносибати қисмҳо танҳо бо маънои лексикии хабарҳо муайян карда мешавад:

Баъд аз таъм меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам ба рӯи кат баромада, ба соҳиби хона чой фармуда, дар паҳлуи ман чой нӯшида нишаст (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Ака ва укаҳоям ба қавли мӯйсафедон, аз хавфи мурдан гузашта буданд, аммо аҳволи модарам рӯз то рӯз вазнинтар мешуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чақмоқак зада истодааст, ҳозир сел меборад, аммо ҳар чӣ ҳам шавад, шумо наҷунбида шинед, ман ҳозир...* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам).

Муносибати муқобилгузорӣ дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки аммо, лекин, вале, ки аз ду ҷумлаи дутаркиба иборатанд, равшан ифода мегардад: *Бача ором ва осуда мехобид, аммо дили Соро осоиш ва ором надид* (С. Айнӣ, Ятим). *Ман сағираро намондам, аммо вай гапи маро нагирифта гурехта рафт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Агар мубтадои ҳар ду ҷумла шахсро далолат кунад ва мубтадои ҷумлаи дуйӯм дар аввали ҷумла омада бошад (яъне бево-сита яке пас аз пайвандак омада бошад), маънои муқобилгузорӣ боз ҳам равшан мегардад: *Гулҷамол ба пешвози онҳо хест, аммо хола ба ҷояш нишастан гирифт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Худи амакам ба ин овзҳо он қадар бовар намекард, аммо падарам онҳоро ҳақиқат мепиндошт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Вай маро ҷеғ зада, фаръёд кард, аммо ман ба қафоям нигоҳ накарда рафтан гирифтам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ман дуруст кардан хостам, аммо ӯ ба гап гӯш надод* (С. Айнӣ, Гуломон). *Хайрӣ-апа, ман Мухтёрро ба Қизилтеппа бурда монданӣ ҳастам, аммо вай ҳозир гушна,.. пагоҳ боз ҳеҷ чиз нахӯрдааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қорӣ-Ишкамба хост худ пештар рафта зудтар хабарҳои хушро шунавад, аммо лои тарафи бозори алаф ба пиёдагардӣ ҳеҷ рӯҳ намедод* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки аммо, лекин, вале ифодаи муносибати муқобилгузорӣ ба воситаи дар яке аз хабарҳо (бештар дар хабари ҷумлаи соддаи дуйӯм) будани инкор пурқувват мегардад: *Хизматгорон ӯро аз пеши мирзо баровардани шуданд, аммо ӯ рафтан намехост* (С. Айнӣ, Марги судхӯр). *Қорӣ-Ишкамба боз фаръёд кашида девнагӣ мекард, аммо ӯро*

ясавулон зада-зада аз арк фуруварда пеш карданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Шариф амакам дастархони маро дид, нон пурсиданд, аммо нон набуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Занҷири дари-чаро кушодани шудем, аммо вай баланд буд, қадамон нарасид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки аммо, лекин, вале мубтадо дар ҷумлаи соддаи якӯм шахс ва дар дуйӯм предмети ғайришахс бошад, муносибати муқобилгузори мураккабтар мегардад; дар ҷумлаи дуйӯм дар бораи монеаҳо — маҳдудиятҳои соҳан меравад, ки онҳо тамоман ва ё қисман иҷро нашудани амали ҷумлаи якумро баён мекунад:

Бачагон ӯро ба ҳар тараф мегелонданд, ӯ ҳам монанди ҳалпаки бозӣ ба ҳар тараф мегелид, аммо дасту пой ба шикмачаспидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй намебаромад (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Бағд аз дақиқае худро рост гирифтм, аммо дарди даст боз ҳам шиддат кард (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Сатилро ба новача меовезам, аммо вай ҷарангас зада ба замин меафтад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аввалҳо ман шояд надониста гап мезадам, баъзан корҳои фойданоки аграрномҳоро ҷодуруст мегуфтм, аммо он вақтҳо гузашта рафт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ МУҚОБИЛГУЗОРИИ „БАЛКИ“

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки муқобилгузори балки гуфтаи ҷумлаи дуйӯм ба гуфтаи ҷумлаи якӯм мутобиқат намекунад. Дар ин тип ҷумлаҳо хабари ҷумлаҳои содда метавонад феълӣ ва ё номӣ бошад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бо пайвандаки балки хабари ҷумлаи якӯм, одатан, маънои инкорӣ дорад, ки дар он факт ва ё ҳодисае инкор карда мешавад, дар ҷумлаи дуйӯм бошад, аз ҷиҳати иборат будани номутобиқати ва ё маънои хилофӣ шарҳ дода мешавад: Не, ҳамаашон назадаанд, балки чанд нафарашон задаанд (С. Айнӣ, Ғулумон). Замини Сари Ҷӯй аз онӣ вай нест, балки вай онро кайҳо ба ҳардуи шумо додааст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ „ҲОЛ ОН КИ“, „ВА ҲОЛ ОН КИ“

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки ҳол он ки (ва ҳол он ки) муносибати қиёсӣ, хилофӣ дорад:

Дар қиёси ӯ, дар муомилаи ӯ бо дигарон ҳеҷ гуна осори тақаббури «бузургворона» мушоҳида карда намешуд ва ҳол он ки бо хондани китобҳои Айнӣ ӯро одами бокарруфар ва «си-

поҳ» тасаевур менамудем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бори ман қувати як навҷавони пснздаҳ-шснздаҳсолаи тандурустро талаб менамуд ва ҳол он ки ман бачаи ёздаҳсола будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

БО ЁРИДИҲАНДАИ БСШАД ҲАМРОҶ ОМАДАНИ ПАЙВАНДАКИ „ВА“

Дар ҷумлаҳои мураккаби пайвастии қиссӣ-хилофӣ ёридиҳандеи бсшад, бо пайвандаки ва, у ҳамроҳ омада метавонад. Агар онҳо дар байни ду қисми ҷумлаи мураккаби пайваст оянд, ёридиҳандаи бсшад дар таркиби қисми дуйӯм — пас аз аъзои қиссшаванда меояд: *Падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дсит ва ман бошам, поляк зада гирьякунсн ва фаръёдукунсн «меравам, меравам» — гӯён нола мекардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Адо кардани қарзи мурдаи падарам ва хӯроки зимистсии мо ба саломат мсндани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бсшад, поляхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин одам ба миёни худ чанг меандехт ва Пӯлсд бсшад, даст дарсз карда, дар замин чизеро мекофт (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Пиразан рӯяширо ба тарафи девор тсфта, лабснаширо ҷунбснида пичирросзансн ким-чӣ хснд ва ҷавснзанон бсшанд, дар ханда шуданд (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ин боз аз дара ҳам берун набаромада нест шуда меравад ва дар баромади дара бсшад, ҳамон қадар замини дида омадаатон бесб (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Ин гӯсфандеи ҳафдаҳ сар ва фидсиён бсшанд, анча бистёр (Р. Чалил, Одамони ҷовид). Онҳо ангиштҳои рехтаро чида, ба берун мебароварданд ва ин бсшад, ба хӯҷаи арзон мефарояд (Р. Чалил, Шӯроб).*

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКҲОИ ҶУДОИИ | „Ё“, „ВА Ё“, „Ё КИ“, „Ё ИН КИ“

Пайвандакҳои ё, ва ё ки, ё ин ки дар ҷумлаи мураккаби пайваст танҳо ва инчунин ба шакли такрор кор фармуда мешаванд. Ин пайвандакҳо дар ҷумлаи мураккаби пайваст муносибатҳои ҷудой, истисноиро ифода мекунанд.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ „Ё“

*Ёр аз дили ман хабар надорад,
Ё сӯзи дилам шарар надорад.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар аризаи шумо танҳо як сар гсв навишта шудааст, ғайр аз ин на асбси деҳқснӣ ҳаст ва на ҳайвони дигар, ё магар шумо ҳам камбағалед? (С. Айнӣ, Ғулмон). Киҳо ба сн ҷсйҳо раф-

таачд, ё чанбашон онҳоро ном ба ном медаид (Р. Чалил Шүрөб).

Офтэбам гарм, аз ҳозир баҳор омад магар,
Ё зимистон қаҳр карду рафт бар ҷои дигар.

(А. Деҳотӣ, Асарҳои мунтахаб).

ЧУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ „Ё КИ“

Баъзе падару модарон метавонанд писарони худро гаита ба Тошканд нафиристонанд, ё ки талабагони ҷудогона худашон, мумкин аст, бо сабабҳои гуногун ба дорулмуаллимин боз нагарданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). ...Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биеду як квартираро холи карда диҳем (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Самалёт ҳамин рӯз бояд биед, ё ки Ҳокимов ёро барои ҳамин масъала ҷеғ зад (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТИ ҶУДОЙ БО ПАЙВАНДАКИ

„Ё ИН КИ“

Шумоён сухани маро дуруст нафаҳмидетон, ё ин ки худам нағз фаҳмонда натавонистам (С. Айнӣ, Ғуломон), То вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастуруламал ояд, ё ин ки худамо машварат карда бо қарори аксарият ягон кор мекунем (С. Айнӣ, Ғуломон). Мо боз монанди пештара дар қачори Ҷилвон кор карда, дар ҳар ҳафта—даҳ рӯз як бор ба хонаҳомо рафта омада мегардем, ё ин ки бо ҳам аз наздики ҳавлиҳомо аз заминҳои бойҳо бурида медиҳетон? (С. Айнӣ, Ғуломон).

Ҳамаи ин пайвандакҳои ҷудой (ё, ва ё, ё ки, ё ин ки) дар шакли такрор низ меоянд, вале дар ин ҳол ҳамаи ҷузъҳои пайвандак не, балки танҳо ҷузъи аввали (ё) такрор шуда меояд. Пайвандакҳои ҷудой дар ҳолати такрор шуданашон ифодаи муносибати ҷудои чумлаи мураққабро қувватнок мекунанд.

ЧУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ТАКРОРИИ „Ё, Ё“

Ё ғўзаи бой баркашида додагӣ аз як ман кам, ё ба ғўза ғўзаи паст ҳамроҳ шудааст (С. Айнӣ, Ғуломон). Тирҳои чарх хурда шуда, гарданаҳо кафида, тасмаҳо фарсудаанд, бо ин ҳол роҳравондани завод хатарнок аст ё бояд корро хобонем, ё асбобҳои нав ёбед (С. Айнӣ, Одина).

Ё мавсими сабри ман хазон шуд,
Ё боғи умед бар надорад.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандаки такрорӣ ё...ё хабари ҳар ду чумлаи содда як хел (айни як калима) бошад, одатан дар чумлаи дуйум алоҳида зикр намешавад: *Не, ё ту маро меғалтонӣ, ё ман туро!* — ҷавб додааст падарам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо). *Ба хона ё маро рсҳ камедихед, ё ман шуморо,* — меғуфт зан (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКИ ТАКРОРИИ „Ё...Ё КИ“

Китобҳои кӯҳна ҳастанд, лекин онҳо ё дастраси мо набуданд, ё ки мо ҳоло онҳоро хонда наметавонистем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавони мо).

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ БО ПАЙВАНДАКҲОИ ТАКРОРИИ „Ё—Ё ИН КИ“

Он аспи бечора аз сахтии роҳ ё аз беқуввати худаш ҷон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаш шикастааст (С. Айни, Марги судхӯр). *Дар ин ҷо ё ягон хатои рафиқ Ҳасан ҳаст, ё ин ки дар вақти қор ягон дастӣ бегона ба миён даромадааст* (С. Айни, Гуломон).

Дар байни ду чумлаи саволи дар дохили чумлаи мураккаби пайваст пайвандаки ҷудой смада метавонад. Дар ин ҳол алоқаи ин ду чумла озодтар буда, дар сайни онҳо ист нисбатан зиёдтар аст:

Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барси ҳуҷра умедвор карда, ба пеши ин ғадси бекасу кӯй фиритсад, ё ин ки ӯ маро бозӣ осдан мехост? (С. Айни, Марги судхӯр). *Ба сари ту ин балоҳоро жағар ман свардаам, ё ин ки Арбсбӯзӣ, ё ҷанси нсиб, ё ҷанси Қсрӣ свардаанд* (С. Айни, Марги судхӯр).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Ду ва ё зиёда чумлаи соддаи сепайвандак бо ҳам як шуда чумлаи мураккаби пайваст месозанд: *Вақт сахаргоҳон буд, тамоми биёбонро хомӯши фаро гирифта буд* (С. Айни, Гуломон).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак алоқаи маъноии байни чумлаҳои содда ва оҳанги талаффуз қисмҳои чумлаи мураккабро бо ҳам муттаҳид мегардонад.

Муносибати маъноӣ ва сохти чумлаҳои соддае, ки ба таркиби чумлаи мураккаби сепайвандак медароянд, як хел нестанд. Масалан, дар чумлаи «Бед бо ғурӯши тамом аз чапу рӯст мевазил, абр бо камели тундӣ аз ҷануб ба шимол медавид» дар бораи амалҳои давомноки дар як вақт воқеъшуда сухан мерафта бошад,

дар чумлаи «Маҳмудҷон дарвозарс кушод, ҳар ду ба ҳавлӣ дар-
ромаланд» дар Ҷоран амалҳои пайдархам воқеъшуда сухан ме-
равад.

Дар байни чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаби бепай-
вандак муносибати хилофӣ шуда метавонад: *Рӯдакӣ рафта ба
дарвоза даромаданӣ мешавад, дарбонси ӯро нигеҳ медоранд*
(С. Улуғзода, Қисмати шоир).

Муносибати байни якдигарии чумлаҳои соддаи дохили чумлаи
мураккаби пайвасти бепайвандак ду хел мешавад: 1. Муносибати
якхела; 2. Муносибати гуногун.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАК, КИ МУНОСИБАТИ ЧУМЛАҲОИ СОДДАИ ОН ЯКХЕЛА АСТ.

Чумлаҳои мураккаби бепайвандак, ки муносибати байни як-
дигарии чумлаҳои соддаи онҳо як хел буда, маънои умумии нақл-
кунӣ доранд, амал, ҳодиса ва ҳолатҳои дар як вақт ва ё паси як-
дигар воқеъшударо ифода мекунанд. Ин чумлаҳо ду ва ё зиёда
чумлаҳои соддаро дар бар мегиранд, ки онҳо ҳамагӣ бо як оҳан-
ги нақлкунии тағйиршаванда гуфта мешаванд; дар байни чумла-
ҳои соддаи дохили чунин чумлаи мураккаби пайвасти бепайван-
дак фосилаи (ист, пауза) хурде ҳаст:

*Аз ҳаво борони майда меборид, шамоли саҳт хеле суст шу-
да буд (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ). Тунуқаҳо аз бом паридан гирифтанд,
дару тирезаҳо кӯчиданд, синаҳо шикаста бар замин рехтанд*
(С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари
дӯкандорон дӯкониҳи худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд,
дар растаҳо сяндагон ва равандагон ҳам кам буданд* (С. Айни,
Марги судхӯр).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки маънои уму-
мии қиёсии хилофӣ ва ё андозкунӣ доранд, таркибан аз ду қис-
ми ба якдигар муқобил гузошта ва ё қиёсшуда иборат мебошанд;
дар байни қисми фосила нисбатан зиёдтар аст:

*Ман туро ба сари хирман рав меғӯям, ту ба тарафи ҳавлии
берун меравӣ* (С. Айни, Дохунда). *Шабҳо торик ва сард, рӯзо-
наҳо ҳаво тира ва дилғиркунанда буд* (Ҷ. Иқромӣ, Шодӣ).

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК БО МАЪНОИ УМУМИИ НАҚЛКУНИ

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бо
маънои яквакӣ. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайван-
дакро, ки маънои умумии нақлкунӣ дошта, амал, ҳодиса ва хо-
латҳои дар як вақт воқеъшуда ва ё воқеъшавандаро нақл меку-
нанд, ба ду гуруҳи калон ҷудо кардан мумкин аст: Дар гуруҳи
якӯм хабарҳои чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пай-
васт аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд якхелаанд; дар гуруҳи

дуйӯм хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайваст аз ҷиҳати замон ва ифодаи намуд гуногунанд:

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу маҳсиҳоям ях баста буданд (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Машишоқон боз машқҳо кардаанд, ҳофизон хондаанд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Сафар гап назада аз ҷо бархост, Маҳмудҷон ба сӯи даҳлез рафт* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Ранги савор парид, дилаш дар тапиш даромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Моҳ аз ним зиёдтари майдони осмонро сайр карда буд, хурӯсҳо аз ҳар тараф овози ҷеги худро баланд карда буданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Вай рӯи паҳни ҳашмолуде дошт, ришаш ягон-ягон, устухони рӯиш баромадагӣ ва шалғамзор сурх, нӯги биниаш ҳам шалғамзор сурх буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Дар чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак хабари чумлаҳои содда айни як феъл бошад, вай танҳо дар яке аз чумлаҳои соддаи ифодаи ёфта метавонад: *Қампир ба рӯи мӯйсафед нигоҳ кард, мӯйсафед ба рӯи Шодӣ* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Агар феъли ёридиҳандаи хабари чумлаҳои содда айни як феъл бошад, вай одатан, тақдор нашуда, танҳо дар таркиби хабари чумлаи соддаи охири оварда мешавад: *Саҳро бесада ва соқит, дунё ором ва хомӯш буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Забонаш ширин, муомилааш мулоимона ва боадабона, рафтор ва кирдориаш хушақлона буд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Айёми зимистон, мавсими барфу борон, ҳавзҳо ва ҷӯйҳо яхбаста, шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста, говон ва харан дар гӯиши оғил ё кунҷаки собот фуру манда, гурбагон аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида бар гурбадави сандали ҳазида буданд* (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). *Мӯйҳои маллаи нафисаш парешон, чашмони кабудаш хоҳолуд буданд* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Доманаи кӯҳҳои ҳар ду тарафи дара сабзу хуррам, нлишебии кӯҳҳо арҷазор буданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Хабарҳои чумлаҳои содда дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омада бошанд, амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳои дар як вақт воқеъ гардида ва давомдоштаро ифода мекунанд: *Гунҷишкони чиқиррос мезаданд, куркурикарроқҳо кур-кур мекарданд, мусичагон ва фохтакон ку-ку мегуфтанд, зогон ва зогчакон аз киштзори нав киштшуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯрокворчи бо оби борон таршудаи худро аз ҳонаҳояшон бароварда шамол меёзданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Қорзонбӯши дар зерини шипанг сар ҳам карда хомӯш менишаст, акнун латифаҳо ва ширинкориҳои Акрамбӣ ҳам ба вай таъсир намекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Дар гирдсирдаш ҷӯйчаҳои оби равон синаҳои сангеро харошида нағмаи синахариш мебароварданд, дар болои сараш ситарагони дурахшон нур мепишиданд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Паровоз оташи худро суст накарда, бо тамоми бугаши ҳаш-ҳашкунон пеш мерафт, вагонҳои кабуд ва нилобирангӣ қатор аз паси вай дар роҳи морпеч тоб меҳӯрданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Вай бемалол бо Зебиҳола сӯҳбат*

карда "менишаст, Латофат хизмат карда онҳоро меҳмондорӣ мекард, муаллим бо ака Истад оҳиста-оҳиста сӯҳбат карда ким-чиҳо мегуфтанд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар беором пӯшида, кушода мешуд, илова ба ин аз берун овози гуфтугуӣ одамон, аз дуртар «ҳа лой, ҳа гишт!»-гӯии гилкорон, садои тахтабуррӣ, ҷубтарошӣ ба гӯи мерасид (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид).

Типи ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи он дар шакли феъли гузаштаи ҳикоягӣ омадааст, серистеъмоли аст. Монанди ҳамин типӣ серистеъмоли дигар низ ҳаст, ки яке аз хабарҳои он амали давомнок (дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя), хабари дигар ҳолатро ифода мекунад, ки дар ин сурат ин хабар бештар номӣ буда, бо феъли ёридиҳандаи будан дар замони гузаштаи мутлақ меояд; вале аз он ҷо ки ҳолат одатан маъноӣ бардавомӣ дорад, вай бо хабари дигари дар шакли феъли гузаштаи ҳикоя омадагӣ дар маъноӣ бардавомӣ мувофиқат мекунад: Қаландар ва Ҳамроҳгавбоз ҳақиқатан одамони мард буданд, онҳо аз ҳеҷ чиз наметарсиданд (С. Айнӣ, Асарҳои мунтахаб). Меҳмонхона як хоначаи панҷболордор буд, дар пешгаҳаш як сандали буд, дар ду кодокаш ду мӯйсафед нишаста ғӯза мекашиданд. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар ҷойхонаҳо ва дӯкониҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ӯғурҳоро пури равшан карда, дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ман ва Азизшон дар болои хар савор будем, модарам аз қафои мо ниёда қадам мезад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дар он дашт се аэроплан қатор шуда истода буданд, онҳо аз дур паррандаҳои майда барин менамуданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳаво торик буд, борон меборид (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Дар кинори роҳ «газик» истода буд, шофёр дар пеши он қадам зада мегашт (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Хабари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бебайвандак ба шакли сифати феъли замони гузашта омада, натиҷаи амал, ҳолати дар айнаи як вақт бударо ифода мекунад. Чунин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак одатан аз якчанд ҷумлаҳои содда иборат мешаванд: Рангҳо парида, чашимоҳ дарун рафта, биниҳо теғ кашида, дастҳо кафида ва хунишор шуда, пойҳо обила карда ва ҷароҳат пайдо карда ва либосҳо дарида... (С. Айнӣ, Одина). Фасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон чамъ карда нагирифта буданд; ғӯза ва пахтаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба палакҳои худ овезон истода, хӯшаҳои арзану кӯноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, ниёз барин сабзавоти бехмева ба ранги зумуррадин тофта, чашими бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бебайвандак, ки хабари ҷумлаҳои соддаи онҳо бо феъли ёридиҳандаи ҳаст, нест ифода ёфтааст, дар замони ҳозира яквактии амал, ҳодиса, ҳолатро ифода мекунад:

Проект ҳаст, смета ҳаст, кор рафта истодааст. Охир Тӯрабек ҳаст, Тағоймуродбой ҳаст, Муллоҳақризо ҳаст.. (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Инчунин хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи исм, сифат, сифати феъли, шакли ҳозираи давомдори феъл, гоҳо шакли ҳозира-оянда (ба маънои ҳозира-оянда), аористи феъли доштан смада, дар замони ҳозира яқвактии воқеъ гардидани амал, факт, ҳолатро ифода мекунад: *Кор бад не, ҷура, машина нағз кор карда истодааст, (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Азобу ташвишаи кам, ҳамеша духтурҳо нигоҳ карда меистанд (Ф. Ниёзӣ, Духтари ҳамсоя). Ҳар дуяш дар як ҷо кор мекунанд, касбу корашон як, мақсад ва роҳи пешгирифташон як (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Модарам хату савод надорад, вай дар ҳавли мо ягона каси бохату савод аст (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

Хабари чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак ба воситаи шакли ҳозира-ояндаи феъл омада бошад, мефаҳмонад, ки амал, ҳодиса ва ё ҳолатҳо: а) дар замони ҳозира воқеъ гардида, натиҷаи он давом дорад; б) умумизамонист (яъне ба се замон тааллуқ дорад); в) дар замони оянда воқеъ мегардад. Дар ин се ҳел ифодаи замони низ маънои дар як вақт воқеъ гардидани амал, ҳодиса ва ҳолатҳо фаҳмида мешавад.

а) Ба маънои замони ҳозираи давомдор: *Аз замини намдор бӯғ мебарояд, аз осмони соф ва беғубор офтоб дунё-дунё нур пошида гармӣ ва ҳарорат медиҳад (Ҷ. Икромӣ, Расми қахрамон). Дар Чорбоғ оромӣ ва сукут, танҳо қурбоққаҳо қурқур мекунанд, аз наздик шилдир-шилдири оби ҷӯй ва аз дур ак-аки сагон ба гӯш мерасид (С. Улуғзода, Қисмати шоир). Аз ҳеч тараф овози ашӯлаҳои шунда намешавад, як фақат гарғари трактор аз он наздикҳо ба гӯш мерасаду ҳалос (Ҷ. Икромӣ, Расми қахрамон). Хари сиёҳи ман бардам-бардам по монда меравад, аз қафои вай сарашро ҳам карда хари сафед қадам мезанад, вайро Азизхон як зайл «их-их» гуфта бо калтак зада меистад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).*

б) Ба маънои умумизамонӣ: *Дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон аз он машинаҳо танҳо хабардорӣ мекунанд, гӯзаро машина медиҳад, кокула ва пунбадонро машина мекашонад, пахтаро машина тоза мекунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебарад, тойро машина мебандад ва ҳоказо (С. Айнӣ, Фуломон). Ба шумо партия ва ҳукумат ёрӣ медиҳанд, халқ, аҳли колхоз шуморо ғимоя мекунанд (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Гулу сабзаҳои ҷавон ба ҷаишони нураш рафтаи ӯ нур мебахшанд, ҳарорати хуришед устухони сарди ӯро навозишкунон гарм мекунанд, ҳавои хушк ва муаттар димоғи ӯро чоқ мегардонад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).*

в) Ба маънои замони оянда: *Мо ба ҳисса тақсим мешавем, қисми аввал дар ҳамин ҷо, қисми дувҷум дар берун меис-*

тад, қисми сейӯм тамоми шаб аз посбонҳо хабар гирифта мегардад (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). Анбори колхоз нур аз мол мешавад, дар ҳавли колхозӣ тӯй болои тӯй мешавад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). Ягон коре ёфт мешавад, бригадир мешавад, сардори звено мешавад (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Дар ифодаи яквактии амал, ҳолат хабари ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак номӣ (бе феъли ёриди-ҳанда ва ё бо бандакҳои хабарӣ) ва ё ҷумлаҳои соддаи унвонӣ шуда метавонанд: *Ҳаво чӣ тавр нағз, одамҳо чӣ тавр хурсанд, ҳар тараф гул, ҳар тараф чаман барин* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Чеҳраи зебси ӯ дилкаш, сараш боифтихорона баланд бардошта шудагӣ, нигоҳаш осуда, бовиқорона* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Руи ҳавлӣ нур аз мардон, хонаҳо нур аз занон ва духтарон, бомҳо нур аз бачагон* (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳама ҷо осуда, ҳама ҷо оромӣ* (С. Айни, Ғуломон).

МУНОСИБАТИ ПАЙДАРҲАМИИ ЗАМОНӢ ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК

Дар ҷумлаи мураккаби гайвасти бепайвандак амал, ҳодиса, ҳолатҳои пайдарҳам воқеъшуда ва ё якдигарро ивазкунанда дар яке аз замонҳо (гузашта, ҳозира, оянда) баён карда мешавад. Дар ҷунин ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак хабари ҷумлаҳои соддаи он бештар бо шакли феъли замони гузаштаи мутлақ ифода меёбад. Дар шакли замони ҳозира-оянда, ё бо аорист ва сифаи амр ифода шудани хабарҳо нисбатан кам аст:

Дар ҷумлаи ҷойҳои тоза омад, меҳмонон ба ҷой кашидан ва нӯшидан машғул шуданд (С. Айни, Дохунда) *ду ҷумлаи содда ҳаст, ки дар онҳо амалҳо паси якдигар воқеъ гардиданд. Мисолҳои поён низ аз ҳамин қабил ҷумлаҳо мебошанд:*

Ба он ҳавлӣ даромада, аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда даровард (С. Айни, Марги судхӯр). *Мамадони фармон дод, ҳамаи он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, ҳудаш ҳам ба асп савор шуд* (С. Айни, Ғуломон). *Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Як рӯзи бозор Қурбонниёз тағоимаи маро ба Ғиждувон бурда монд, мо аз он ҷо ба бозориёни Соктаре ба деҳаи худ рафтем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Мавсими сармо гузашт—фасли баҳорон расид* (А. Деҳотӣ, Фасли хушу инди хуш). *Дар дами дар латтаи тари хонашӯяк паҳн карда шуда буд, ман ботинкаамро ба он пок карда даромадам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам дасту рӯй шуста, ба сари дастурхон нишаст, модарам ба пеши вай як коса уғро оварда монд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Сангинбой ба тарафи Пӯлод омад, аз ақби вай Сафарбой ва Ниёзбой ва баъд аз он даҳ-понздаҳ нафар ҷавонон омаданд* (Р. Ҷалил, Одамони

цовид). *Раис ишора кард, ҳама шарикҳо аз даруни замин баромаданд* (Ҷ. Икромӣ, Расми қаҳрамон).

Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷумлаҳои соддаи он аз як калима, аз хабари феълӣ иборат шуда метавонанд: *Шир талаб кард, додам, хӯрд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Латофат кабобро овард, хӯрданд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАКИ ХИЛОҒИ

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки маънои хилоғи доранд, одатан, аз ду қисм иборат буда, дар онҳо воқеа ва ҳодисаҳо хилоғи якдигар мебошанд:

Гуселкунандагон ба аробаҳо часпида мебаромаданд, казакҳо, полицияҳо онҳоро ба зӯрӣ мефароварданд (Р. Ҷалил, Одамони ҷовид). *Ҳамроҳонро шумо чилбурӯи карда будед, ҳукумати шӯро ба вай мӯзаву ҷомаи нав пӯшонд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз мобайн ду рӯз гузашт, бародарам ҳамоно бедарак буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК БО МАЪНОИ АМАЛ ВА НАТИҶАИ ОН

Алоқа ва муносибати зичтари ҷумлаҳои соддаи дохили ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак боз дар чунин ҳолат зоҳир мегардад, ки амали ҷумлаи соддаи дуйум чун натиҷаи амали ҷумлаи соддаи якум воқеъ мегардад.

Мисолҳо: Дар соли 1917 инқилоби февраль ба вуҷуд омад, подшоҳи Россия аз тахт фуруварда шуд (С. Айнӣ, Марги судхур). *Осори мондагӣ дар авзои ҷавон намӯн шудан гирифт, ӯ саҳт-саҳт нафас мекашид* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Сатил аз дастии ман ғалтид, обаш рехт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Падарам зӯри миёни Амонро дурустакак озмуданӣ шуда, вайро бо тамоми қувваташ фушурда ба тарафи худ кашидааст, шиками Амон пеш баромада қоматаш рост шудааст* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ин сухан ба ёрон таъсири хубе бахшид, рӯҳи онҳо хеле бардошта шуд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Шофёр машинаро ба ҳаракат овард, чархҳои даванди «газик» ба нишебии кӯҳ ба сӯи водии Гулистон хуб аз худ чархиди рафтанд* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба қуллӣ фарқ мекунанд. Дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаҳои содда мустақилии худро то як андоза нигоҳ дошта метавонанд. Аммо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайрав ба сар-

чумлаҳо тобеъ гашта, асосан, мустикалии худро гум карда, сарчумлаҳоро аз ягон чиҳат (замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, натиҷа ва ғайра) шарҳу эзоҳ медиҳанд. Пайвандакҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ аз пайвандакҳои чумлаҳои мураккаби пайваст фарқ мекунанд. Мо онҳоро ҳангоми аз назар гузаронидани хелҳои алоҳидаи чумлаҳои мураккаби тобеъ хоҳем дид.

Чумлаҳои пайрав ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Чумлаи пайраве, ки ҷонишини ба вазифаи мубтадои сарчумла омадаро шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави мубтадо ном дорад. Чунончи, дар чумлаи «*Ҳар кас ки бештар кор кунад, вай ҳамон қадар ҳам бештар музд мегирад*» (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳар кас ки бештар кор кунад* чумлаи пайрави мубтадо буда, *вай ҳамон қадар музд мегирад* сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави ин чумла мубтадои сарчумла (ҷонишини вай)-ро шарҳ медиҳад. Дар чумлаи мураккаби тобеъ «*Ҳар кас ки ба замин меафтид, у кушташуда ҳисоб меёфт*» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) низ чумлаи пайрави *ҳар кас ки ба замин меафтид* мубтадои сарчумларо, ки бо ҷонишини шахсии *у* ифода ёфтааст, эзоҳ медиҳад.

Чумлаҳои пайрави мубтадо бештар бо мубтадоҳои таркибии *ҳар кас, ҳар чиз, ҳар он чӣ* ва қадом кас сар мешаванд ва пайвандакӣ ки мубтадои таркибиро бо қисми дигари чумлаи пайрави мубтадо мепайвандад:

Ҳар кас ки ба дасташ қалам гирифта чизе менависад ё дар пеши халқ баромада нутқ мекунад, вай бояд кушиш кунад, ки забони асари он ба хонандигон ё шунавондагони фаҳмо бошад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). — *Ҳар кас ки ҷавоб дода натавонад, вай бой додагӣ ҳисоб меёбад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ҳар кас ки яроқашро аз даст меод, вай асирафта ба шумор мерафт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Баъд аз ин ҳар кас ки ҷомашӯӣ кунад, вай оби онро ба як сатил андозад* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар таркиби сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо доимо омадани ҷонишинҳои эзоҳшаванда шарт нест. Мисол:

Ба иштирокиёни маҷлис равшан шуд, ки имсол роҳбарият хеле хуб кор кардааст. Аз гапу калоча, гирифтумони аҳли давра маълум буд, ки аз даричаи дӯкони девор дар миён илтифотро аз онҳо дарег надоштанд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Чумлаи пайрави мубтадо баъзан ба сарчумла бо интонация (бе пайвандак) низ тобеъ мешавад:

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеҷ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.*

(Рудакӣ).

Дар ин мисол ҷумлаи ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор сарҷумла буда, мубтадо зикр наёфтааст. Аз мазмуни ҷумла маълум мешавад, ки мубтадо ҷонишини шахси сейъми танҳо — вай [у] мебошад ва ҷумлаи ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор пайрави мубтадо буда, ба сарҷумла ба воситаи интонация тобеъ гаштааст. Мисолҳо:

Ҳар кӣ аз дида дур бошад, аз дил дур аст (Фольклор).
Ҳар кӣ бе ёр бувад, пайваста бемор бувад (Фольклор). *Ҳар кӣ бо дег ҳамнишин гардад, домани хеш сиёҳ кунад* (Фольклор). *Ҳар кӣ нон аз амали хеш хӯрад, миннати Ҳотами Той набарад* (Фольклор).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МУБТАДО

Ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо пайвандаки ки дар аввал, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Ҳар кас ки ҷавоб дода натавонад, вай боӣ дсдагӣ ҳисоб меёбад* (С. Айни, Еддоштҳо). *Ҳар кас ки ҳар кадоми онҳоро даст гирифта диҳад, вай ба сари ҳар ғулом як тилло мегирад* (С. Айни, Ғуломон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Ҷумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратии ин, он, ҳамин, ҳамон, таркибҳои дар ин, дар он, дар ҳамин, дар ҳамон ва монанди ин ифода ёфтааст, шарҳ медиҳад:

Як сабаби харобии мамлакат дар замони амир ин буд, ки амалдорон ва давлатмандон меҳнаткашони ўзбек, тоҷик, қазоқ ва туркманро бо якдигарашон ҷанг меандохтанд (С. Айни, Дохунда). Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ як сабаби харобии мамлакат дар замони амир ин буд сарҷумла буда, амалдорон ва давлатмандон меҳнаткашони ўзбек, тоҷик, қазоқ ва туркманро бо якдигарашон ҷанг меандохтанд ҷумлаи пайрави хабар мебошад. Дар ҷумлаи Хулосаи нақли Мирзо Абдулвоҳид он аст, ки гоҳ равшанро зиёд карда, гоҳ қиёмро зиёд карда, гоҳ ордбирёнро зиёд кардааст ҷумлаи пайрави хабар мебошад, ки хабари бо ҷонишини он ифодашудаи сарҷумларо шарҳ додааст.

Хабари сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабар аз ҷиҳати таркиб ду хел мешаванд:

1) Хабар сарҷумлаҳо аз ҳиссаи номӣ (аз ҷонишинҳо, зарфҳо ва ғ.) ва феълҳои ёридиҳанда таркиб ёфтаанд. Мисолҳо:

Як хислати Қорӣ Нурулло ин буд, ки ҳар чизи навбаромадаро маҳз барои навбаромад буданаш дӯст медошт (С. Айни, Еддоштҳо). *Маслиҳат ҳамин шуд, ки худамон ариза навишта, Шамсияро пешкаш кунем* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Хулосаи ҳикояам чунин буд, ки агар мо худи ҳамин рӯз дукаса ба мада-*

ди пирамард нашитобем, кор аз даст меравад (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Маънии бо талаби замон будани дарси пеши Қорикалон ин буд, ки вориси ҷамоаи мо — Абдухалил Махдум Қоризода буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Чизе ки маро таъвиш медед, танҳо ин буд, ки ин бераҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтсда аз ягон тарафи дигар мебароварда бошад (С. Айнӣ, Одина). Баъд аз ин ҳодиса дигаргуние, ки ба кори банкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд, ки дигар ҳеҷ кадоми онҳо дар кентораи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд (С. Айнӣ, Одина). Коре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва миқдорро ба як сӯ гузошта, бо он ҷомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2) Хабарӣ сарчумла аз ҳиссаҳои номии нутқ ва бандак таркиб ёфтааст. Сабаби «Хурӯс» лақаб гирифтани вай ин аст, ки мардак саҳарҳез аст (С. Улуғзода, Субҳи чавонии мо). Тадбири андешидаи ман ин аст, ки ман бо одамони худ аз ҳамон роҳ рафта, аз деҳаи шириниён гузашта аз пушти онҳо мебароям (С. Айнӣ, Ғулмон).

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Ҷумлаҳои пайрави хабар бо пайвандаки ки дар охир, баъд аз сарчумлаҳо меоянд: *Подшоҳбозӣ ҳамин буд, ки талабагон дар як ҳуҷра ҷамъ мешуданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Хуррият ҳамин будааст, ки касе ба касе зулм карда наметавонистааст* (С. Айнӣ, Ғулмон).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ҷумлаи пайраве, ки исми ба вазифаи мубтадо ва дигар аъзоҳои ҷумла омадаро муайян мекунад, ҷумлаи пайрави муайянкунанда номида мешавад. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегарданд: *Чавононе, ки милтиқҳояшонро ба даст гирифта буданд, ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд* (С. Айнӣ, Ғулмон). *Котибе, ки дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард, як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид* (С. Айнӣ, Ғулмон).

Дар ҷумлаи якҷум чавонон ҷаста хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд сарчумла ва милтиқҳояшонро ба даст гирифта буланд ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад, ки исм — мубтадои сарчумла — чавононро муайян кардааст. Дар мисоли дуйӯм котиб як аризаро аз назар гузаронида аз соҳиби ариза пурсид сарчумла буда, дар идораи колхоз аризаҳоро қабул мекард ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошад.

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба аъзоҳои гуногуни сарчумла тобеъ шуда меояд:

Ба мубтадо: *Як шахсе, ки миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӣ буд, аз дари даҳлез даромада, пас аз салом додан ба нишастагон аз бағалаш як хати лифтофанок бароварда ба Урмон-Полвон дод* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Марде, ки Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд, аз бағали худ дафтаре бароварда, аз даруни вай порчаи қоғазро гирифта, ба вай як чашм андохт* (С. Айнӣ, Дохунда). *Аспҳое, ки се моҳ боз рӯи сериро надида, аз пой мондаанд, барзи аз лой кашаида баровардани саворони худ қор намеоянд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар мисоли якум чумлаи миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӣ буд пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарчумла ба иборан як шахс тобеъ гашта, онро муайян мекунад. Дар мисоли дувум чумлаи Дохунда будани он аз нақли қисме аз саргузашташ маълум шуд пайрави муайянкунанда мебошад, ки мубтадои сарчумла, калимаи мард-ро эзоҳ медиҳад. Дар мисоли сеюм чумлаи се моҳ боз рӯи сериро надида аз пой мондаанд пайрави муайянкунанда буда, мубтадои сарчумла, калимаи аспҳо-ро муайян мекунад.

Чумлаи пайрави муайянкунанда ба аломати е низ ба аъзоҳои сарчумла тобеъ мегардад:

... *савор, ки аз миёнаш ду хомаи рег мерафт, аспи худро нигоҳ дошта аз вай фурумад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ин регзор, ки рӯзона ба тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи ахгар сурхча менамуд, шабона дар зери шуои моҳтоб монанди шири қаймоқ-баста зардча шуда, бо як ранги дилрабо ва ҷозибадор метофт* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар мисоли якум чумлаи аз миёнаш ду хомаи рег мерафт пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарчумла, ба калимаи савор, дар мисоли дувум чумлаи рӯзона ба тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи ахгар сурхча менамуд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарчумла, ба калимаи регзор ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст.

Якчанд мисоли дигар: *Ин туркман, ки ба дасти росташ шамшерӣ бараҳна, дар кифташ милтиқ ва дар камарбандаш ресмонхоро ҷалқа карда овехта монда буд, бо дасти чапаш дасти корди дар миёнбандаш халондамандаро нигоҳ дошта истода, ба тарафи Ҳасан истеъзақорона нигоҳ мекард* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Он деҳқон, ки аз даҳшати ин фармон ба изтироби омада буд, шитобкорона аз асп фурумадани шуда ба замин ғалтид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҳасан, ки ба асп савор карда шуда, поҳояш баста гардида буд, наздик омадани замони ҷудии абади худаш аз ёру диёраширо пай бурд...* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Ҷозиён, ки имшаб то нимаи шаб бо хандаву бозӣ гап-гап карда нишаста буданд, фардо ҷаштгоҳӣ аз хоб бедор гардиданд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Як шахс, ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо фӯтаи сафед бастагӣ буд, аз дари сарӣ даромада омад* (С. Ай-

нӣ, Ғуломон). Як шахсе, ки дар бараши ҷомаи кимҳоб, бар сараш кулоҳ ва дастори сипоҳигарӣ, дар миёнаш камарбанди заррин ва ба дасташ табарзини дастанукраи симкӯб буд, пеш даромад (С. Айнӣ, Ғуломон).

БА МУАЙЯНКУНАНДА

Садои машинае, ки ба воситаи шланги ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглой дода истода буд, ба атроф паҳн шуда аз теппа акси садо мегирифт (Р. Ҷалил, Шӯроб).

Дар ин мисол ҷумлаи ба воситаи шланги ғафсу дарози резинӣ ба гилкорон реглой дода истода буд пайрави муайянкунанда буда, ба муайянкунандаи мубтадои сарҷумла, ба калимаи машина тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: Аробаи қўқандии каппадоре, ки ба пасу пешаш намад дӯхта буданд, аз боло фуномада, ба долони арк дар пушти дарвоза истод (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол ҷумлаи ба пасу пешаш намад дӯхта буданд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба муайянкунандаи мубтадои сарҷумла, ба калимаи каппадор тобеъ гаштааст.

Чанд мисоли дигар: Дар бозгашта омадани Содиқ, ки аз дунболи худ як каси дигарро ҳам гирифта овард, вақт аз ними шаб гузашта буд (С. Айнӣ, Ғуломон). У бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавли дарун даромада, бо дидани манзарае, ки ба чапаш рост омад, ҳайрон шуд (С. Айнӣ, Ғуломон).

БА ПУРКУНАНДА

Як зани фаранҷинок ба таги дар омада касеро, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буд, имо карда ба берун баровард (С. Айнӣ, Дохунда).

Ҷумлаи дар поёни меҳмонхона нишаста буд пайрави муайянкунанда буда, ба пуркунандаи касеро тобеъ гаштааст ва онро шарҳ медиҳад.

Мана боз мисолҳо: Чор нафар пахтакаши «даҳанкалонро», ки Рустам дар сари онҳо буд, дастгир карда ба дарахтҳо бастанд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Пирак дар ҳамон чуқурӣ истода хонаеро, ки дар баландии арк буда даричаи шишанокаш ба тарафи майдони Регистон кушода мешуд, нишон дода гуфт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ин овоз ба сари Ҳасан, ки ях баста монда буд, монанди рағди ҳаво буд (С. Айнӣ, Ғуломон).

БА ҲОЛИ ЗАМОН

Дар рӯзҳое, ки мо дар он ҷо будем, дар Маҳалла ном деҳа аз Бухоро меҳмон омада будааст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо) Дар аввалҳои моҳи сентябрь, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадра-

саҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устухоҷа Саидак-бархоҷаро бо акаам ба Бухоро бурда монда омад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар мисоли якӯм ҷумлаи мо дар он ҷо будем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарҷумла, ба калимаи рӯзҳо, дар мисоли дуйум ҷумлаи пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ибораи ҳоли замони сарҷумла — дар аввалҳои моҳи сентябрь тобеъ гаштааст.

Дар мисоли «Рӯзҳое, ки модарам мо, се кас — Азизхон, ман ва Зебиро дар наздаш шинонда сабақ ёд меод, рӯзҳои шодии ман буданд» (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо) ҷумлаи модарам мо се кас — Азизхон, ман ва Зебиро дар наздаш шинонда сабақ ёд меод пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли замони сарҷумла — калимаи рӯзҳо тобеъ гаштааст.

БА ҲОЛИ МАҚОН

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбеги шаҳри Бухоро, ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд, сайҳат карда мегаштем (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Худи Полвон-Араб ба ҷое, ки барои соҳиби хона муносиб аст, бо ҳамон вазъияти мизбонии худ менишаст (С. Айнӣ, Ғуломон). Дуртар аз он боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободии мардумнишини деҳае буд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар мисоли якӯм ҷумлаи ягона сайргоҳи он шаҳр буд пайрави муайянкунанда буда, ба ибораи ҳоли макони сарҷумла — дар лаби ҳавз тобеъ гаштааст. Дар мисоли дуйум ҷумлаи барои соҳиби хона муносиб аст пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли макони сарҷумла, ба таркиби ба ҷо, дар мисоли сейум ҷумлаи мо дида гузаштем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли макон — аз ин боғ тобеъ гаштааст.

Мана боз мисолҳо: Дар як баландии пеши кӯра, ки онро суфавор ҳамвор сохта буданд, як сағ ёзида меҳобид (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҷаллод кордаширо ба гулӯгоҳи бандӣ — ба ҷое, ки ба гушонааш наздик буд, халочид (С. Айнӣ, Ғуломон). Даста аз байни сафи сарбозон — аз ҷое, ки махсусан барои гузаштани вай мондагӣ будааст, равон шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

БА ҲОЛИ МОНАНДИ

Аризаҳое, ки дар бораи ба колхоздарой дода мешуданд, монанди пари кафтаран, ки дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд, гуё мебориданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Ӯ монанди кудақон, ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, даст зада бозӣ карда дар як ҷо менишаст (С. Айнӣ, Ғуломон). Дудҳое, ки аз отахонаи трактор мебармаданд, монанди моҳичаҳои хокис-

тарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар мисоли якӯм ҷумлаи дар вақти тулак аз ҳаво мерезанда пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли монандии сарҷумла—монанди пари кафтарон тобеъ гаштааст. Дар мисоли дуйӯм ҷумлаи дар доманашон кулӯхмайла гирифта бозӣ карда нишинанд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба ҳоли монандии сарҷумла—монанди кӯдакон ва дар мисоли сейӯм ҷумлаи дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд ба ҳоли монандии сарҷумла монанди моҳичаҳои хокистарранг тобеъ гаштааст.

Боз мисолҳо: *Тракторҳе, ки дар ёбон паҳн шуда буданд, монанди парсвозҳе, ки дар истгоҳҳои роҳи оҳан дар манёвранд. паррос зада ҳаракат мекарданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Чашмҳои калони пахта, монанди перчаҳои абри сафеди ғафсе, ки дар рӯзҳои баҳорони сӯфтсбдср аз уфуқи дур намедор гардиданд, чашмҳои зебарданд (С. Айнӣ, Ғуломон).*

БА ХАБАР

Ин ҳамон мактаб буд, ки мо аз ҷиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем (жур. «Мактаби Совети»).

Дар ин мисол ҷумлаи мо аз ҷиҳати нағз ба роҳ монда шудани корҳои таълим ва тарбия санҷида будем пайрави муайянкунанда буда, ба ҳиссаи номии хабари сарҷумла—ба калимаи мактаб тобеъ гаштаасту онро шарҳ медиҳад.

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар мобайни сарҷумла меояд: *Барфе, ки ба рӯи борони яхбаста мефуромад, рӯи заминро сафед карда буд (С. Айнӣ, Ғуломон). Ман ба даре, ки одамҳо ба ман нишон доданд, даромадам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Андозаи мӯҳрҳе, ки ҳамсӯҳбаташ нишон меод, ба калони қуттии хатпартсӣ монандӣ дошт (П. Толис, Ҳикояҳо). Таклифе, ки навакак раис карда буд, ва ин коре, ки ҳозир сардорони колхоз мекарданд, ба назараш худи корҳои ҳамаи давра барин намуд (Ҳ. Қарим, Окшуда). Ин мисли мударседе, ки дар бадани сдам ҳаст, дар гӯшаи хстири ӯ саҳт часпида мондааст (Ҳ. Қарим, Окшуда). Ксваленко тозон ба хонаи ҳамсоя, ки дар рӯ ба рӯ буд, даромад (Ҳ. Қарим, Окшуда).*

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда кам бошад ҳам, баъзан пас аз мубтадо ва хабари сарҷумла (дар охир) низ меоянд: *Дар чорбоғ дар рӯ ба рӯи меҳмонхона як сарҳавзи шаҳсуфадор мавҷуд буд, ки гирдогирди онро*

дарахтҳои гучум ва бедаи соядор фаро гирифта буданд (С. Айнӣ, Ғуломон). Дар як ҷои ин биёбон ду чуқурӣ намоён буд, ки баробари қади одам қанда сангреза ба реги чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳо деворвэр рост карда, ба бэлзи он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар мисоли якӯм ҷумлаи гирдогирди онро дарахтҳои гучум ва бедаи соядор фаро гирифта буданд пайрави муайянкунанда буда, мубтадои сарҷумла — калимаи «сарҳавз»-ро муайян мекунад. Дар мисоли дуйӯм бошад, ҷумлаи баробари қади одам қанда сангреза ва реги чигили аз он ҷо баромада ба атрофи он чуқуриҳо деворвэр рост карда, ба бэлзи он дастаҳои хору явшон пахш карда буданд, пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарҷумла, ба иборати ду чуқурӣ тобъ гаштааст.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаи пайрави пуркунанда хабари сарҷумларо пурра мекунад ва эзоҳ медиҳад.

Мисол: *Шоимов акнун боварӣ дошт, ки масъала ба таври матлуб ҳал хоҳад шуд* (Ф. Муҳаммадиев, Муҳоҷирон). *Ман медонистам, ки халтаи меъдаи ҳайвонотро «ишхамба» меноманд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ҷумлаи якӯм *Шоимов акнун боварӣ дошт сарҷумла буда, масъала ба таври матлуб ҳал хоҳад шуд ҷумлаи пайрави пуркунанда мебошад. Дар ҷумлаи дуйӯм Ман медонистам сарҷумла «ва халтаи меъдаи ҳайвонотро «ишхамба» меноманд ҷумлаи пайрав аст.*

Ҷумлаи пайрави пуркунанда асосан ба феълҳо тобъ мешавад.

Мисол: *Вай мешунид, ки чӣ тавр онҳо сари дастурхони наҳорӣ ҷамъ омаданд, пиёла ва қошуқҳоро сар доданд, гуфтугӯзори ҷарангосии Муҳаббат ва Ғаниҷон, гап задани оҳисти ва батанқини Сурайё ба ғӯши ӯ мерасид* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Устобобом пурсид, ки Юнусҷонҳои дар кучо менишинад* (Ҷ. Ирфон, Дар кулбаи косибон). *Дар репортажи «Пеш аз марг»-и худ Юлиус Фучик менависад, ки коммунист бояд дар ҳама ҷо коммунист бошад ва ҳеҷ гоҳ ақида ва боварии худро суст накунад* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Бо вучуди ин Сироч Маҳдум тангши аҳвали маро дида тақлиф кард, ки чизҳои маро дар ҳуҷраи ӯ монан ва шабе, ки яке аз дӯдаронам ё худам набошад, дар он ҳуҷра бихобам ва азар ҳар сеяшон ҳам бошанд, ба ҳуҷраи яке аз шариконам рафта шаб гузаронам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Ман ҳеҷ гоҳ фаромӯш намекунам, ки коллективи мо дӯстона ва рафиқона маро нигоҳдорӣ ва ғамхорӣ кард* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Нуралӣ дид, ки Каромат ба вай нигоҳ карда оҳисти Шодигулро нихта карда монд ва чизе ба ӯ ғӯшаки кард* (С. Улуғ-

зода, Навобод). Ман он вақт *фаҳмидам*, ки ба чӣ *фалокат* *афтодам*, он замин *шудгор* *набуд*, балки *дарёи Зарафшон* *яҳбаста будааст* (С. Айни, Куллиёт).

Баъзан пуркунандаҳои бевосита дар таркиби сарҷумлаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда ба қор бурда мешаванд.

Мисол: *Ту ҳаминаро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хандидан, завқидан — ин хиёнат кардан нест* (Ҳаким Қарим, Окшуда). *Ман ҳаминаро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳизаги кардам, на т фаромадам* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ ба ояндаи хубе умедвориш қавӣ доштааст* (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла асосан ба воситаи пайвандаки «ки» тобеъ мешавад.

Мисол: *Мегуфтанд, ки вай танбур навохта, ғазал мехондааст ва шеър мегуфтааст* (Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ). *Ба тали Таги Чинор баромада дид, ки Вера ва Шодигул ба тарафи вай омада истодаанд* (С. Улуғзода, Навобод). *Донистам, ки роҳро гум намекунам* (С. Улуғзода, Навобод). *Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои дурӯғу ростро расонанд* (С. Айни, Куллиёт). *Дар даҳ рӯзи дигар ҷароҳат тамоман тоза шуд, аммо ҳанӯз пушт нарағида буд ва ман имкон ёфтам, ки баъд аз сию як рӯзи барҷомонда шуда хобидан ба асо такъя карда беруну дарун баромада даромада тавонам ва баъд аз даҳ рӯзи дигар ба асо такъя карда лангон-лангон ба кӯча баромадам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла бе пайвандак, танҳо ба воситаи интонация тобеъ мешавад.

Мисолҳо: *Ман дар дили худ гуфтам: ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Шарофатхола ба Сурайё гуфтааст, гӯё ман дар кабинет хеле роҳ гаштаам, дар назди тирезаи кушод чун хумориҳо кайф карда нишастам, кам-чиҳо навиштаам, чизе дар зер лаб хондаам* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *У гумон мекард, сари синааш дамида рафта истодааст* (С. Айни, Куллиёт).

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бештар пас аз сарҷумла меоянд ва ин табиист, чунки ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабарии сарҷумларо пурра мекунад: *Вай дар болои машинаи боркаш ба Таги Чинор раван шуда аз дур дид, ки Мунира аз баландӣ фууромада истодааст* (С. Улуғзода, Навобод). *Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳриш дигар, ба деҳаи шумо, ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд* (С. Айни, Куллиёт).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: *Вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани, мӯйкани оғоз кард, ба андозае ки мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи вай баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани, мӯйкани оғоз кард сарчумла ва мӯи сафедаш аз хуни рухсораш лолагун гардид пайрави миқдору андоза мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба андозае ки ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман забони тоториро ба воситаи матбуот, ба қадре ки тарҷима карда тавонам, ёд гирифта будам* (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол чумлаи ман забони тоториро ба воситаи матбуот ёд гирифта будам сарчумла ва тарҷима карда тавонам чумлаи пайрави андозаю миқдор мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ба қадре ки ба сарчумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: *...ашкҳои шодӣ... сару рӯи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ-гоҳ бо остин пок кардани сару рӯиш даркор мешуд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Онҳо як қисми бандиёро дар ҳамина «регхона», ба қадре ки ҷо ғунҷоши меод, андохтанд* (С. Айнӣ, Куллиёт). *Бачагон, чӣ қадаре ки дилашон хоҳад, бозӣ ва даводав мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳар қадар ки молашон зиёд шудааст, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда, зиёдтар заминро ба даст даровардаанд* (С. Айнӣ, Дохунда). *Ҳар қадар ки фоида зиёд мешуд, шитиҳои пахтачиёни гурусначаш ҳамон қадар зиёд мегардид* (С. Айнӣ, Куллиёт).

ҶОИ ЧУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ АНДОЗАЮ МИҚДОР

Чумлаҳои пайрави андозаю миқдор пеш аз сарчумла бо пайвандаҳои ба андозае ки, ҳар қадар ки, ҳар чӣ қадар ки, ба қадре ки меоянд.

Ҳар қадар ки ман мехоридам, талаби хориш ҳамон қадар зиёдтар мешуд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Ба қадре ки рузи тӯй наздик омада хароҷот зиёд шудан мегирифт, қарзи вай ҳам зиёдтар мешуд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Баъзан чумлаҳои пайрави андозаю миқдор дар мобайни сарчумлаҳо меоянд: *Бачагон, чӣ қадар ки дар дилашон хоҳанд, бозӣ ва даводав мекарданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҳалқаҳои ба ӯ одам андохта мешудагӣ он, ба дараҷае ки рони одамро ғунҷонад, васеъ буд (С. Айнӣ, Ғуломон).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛ

Чумлаи пайраве, ки чӣ тарз ва дар кадом ҳолату вазъият иҷро шудани амали сарчумларо мефаҳмонад, чумлаи пайрави ҳоли тарзи амал номида мешавад. Чунончи, дар чумлаи *Урмон-Полвон дар*

ҳолате ки тарафи ба пеши ҳудаш партофта шудан дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ медед, сухани худро давом кунонид (С. Айнӣ, Ғулумон). **Тарафи ба пеши ҳудаш партофташудан дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ медед** чумлаи пайрави тарзи амал буда, тарзи воқеъ гаштани амали сарчумла — **Урмон-Полвон сухани худро давом кунондро шарҳ медааст.**

Мисоли дигар: **Шахси нешинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати нешиноси худ дар ҳайрат афтсда, бе ин ки ба пурсиши ӯ ҷавб диҳад, ба ӯ нигоҳ карда истод** (С. Айнӣ, Куллийт).

Дар ин чумла шахси нешинос аз ин дарёёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати нешиноси худ дар ҳайрат афтола ба ӯ нигоҳ карда истод сарчумла ва ба пурсиши ӯ ҷавб диҳад чумлаи пайрави тарзи амал мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки тобеъкунанда—**бе ин ки тобеъ гаштааст.**

Чумлаи пайрави тарзи амал асосан бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе он ки ба сарчумла тобеъ мегардад: **Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дӯсташ исд буд, ба модарам гуфт** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асси ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Дар боз шуд, яке аз бандибонон, дар ҳолате ки дар дасташ як офтсба об ва як парча нон буд, дармад** (С. Айнӣ, Куллийт). **Асп, дар ҳолате ки ба ҳар тараф лағад ҳаво медед, девонавор медавид** (С. Айнӣ, Ғулумон). **Ниҳоят С. Айнӣ ҳамроҳи якҷанд вакилон, дар ҳолате ки бо як нафари онҳо гарму ҷӯшон гуфтугӯ мекард, ба бино дохил шуд** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Ласхӯтӣ, дар ҳолате ки дар ҷашмонаш ашқи исдӣ ҷарх мезад, кӯдакро ба даст гирафта бӯсид** (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). **Падарам, бе он ки ҷашмиро аз тег (шона) ва мску барканда аз кср бозистад, ба ман гуфт** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Занон, бе он ки аломати ташвиши худро ба халифа фаҳмонанд, дар ташвиш буданд** (С. Айнӣ, Ғулумон). **Барно, бе он ки пси ҷаги худро аз ҷояш ҷунбонад, танаширо ба тарафи росташ кайлон дсд...** (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). **Ҳасан бо ин гуна мулоҳиза, бе он ки ба занон фаҳмонад, аз бсғ баромад** (С. Айнӣ, Ғулумон). **Раванда аз он деворча, бе он ки садсе барорад, ба ҳавлӣ фурумад** (С. Айнӣ, Ғулумон).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ТАРЗИ АМАЛ

Чумлаҳои пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе он ки, бе ин ки дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо омада ба онҳо тобеъ мешаванд: **Дар ҳолате ки бо таъсири ин сухани охири дар башараҳошон аломати андӯҳ намоён буд, ҷамагӣ аз меҳмонхона баромаданд** (С. Айнӣ, Ғулумон). **Дар ҳолате ки ҳудаш дасташро ба**

оби сард намезад, ғуломон, ятимон, чўнонон ва чорьяккоронашро хар барич кор мефармуд (С. Айнӣ, Ғуломон). Бе ин ки сари худро бардорад, вай ба гирду пеши худ назаре андохт (С. Айнӣ, Дохунда).

Чумлаҳои пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои дар ҳолате ки, бе он ки дар мобайн ва охири чумла меоянд: *Бибиошша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯи оташдида ба худ мепечид (С. Айнӣ, Куллиёт). Мая, дар ҳолате ки аз ҳалвои моқтии дар дасташ будагӣ газида гирифта, қатар-қатар меҳоидам, ба падарам гуфтам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ятим дар даруни дарё ба гулсар савор шуд, дар ҳолате ки худаш бо банди дасташ ба вай бастагӣ буд (С. Айнӣ, Ятим).*

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Чумлаи пайраве, ки предметро бо предмети дигар бо роҳи монандкунӣ нишон дода иҷроӣ амали хабари сарчумларо шарҳ медиҳад, чумлаи пайрави монандӣ ном дорад.

Вай ин духтарро, ба тавре ки қаҳрабӯ коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, ба тарафи худ мекашид (С. Айнӣ, Дохунда). Дар ин чумла вай ин духтарро ба тарафи худ мекашид, сарчумла ва қаҳрабӯ коҳро ва оҳанрабо оҳанро пеш кашад, чумлаи пайрави монандӣ буда, ба воситаи пайвандакҳои тобеҷунандаи ба тавре ки ба сарчумла тобеҷ гуштааст.

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ки, монанди он ки, мисли он ки ва ғайра ба сарчумлаҳо тобеҷ мешаванд: *Чавон, монанди он ки ўро каждуме пеш зада бошад, печу тоб меҳўрд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Вай ба бозича остин афшонда худро ақиб мекашид, мисли он ки ин бозича каждум, ё ин ки ягон газандаи дигар бошад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бародарам ҳамоно сархам буд, мисли он ки худро ба он навозиш ҳақдор ва сазовор медониста бошад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Тарҷимон ҳам, монанди ин ки вайро дар пеши машинка мех карда монда бошанд, аз пагоҳ то беғоҳ аз ҷояш нахоста ва аз рӯи тексти асл сар набардўшта, тарҷимаи чумлаҳои мегуфт (А. Лохутӣ, Асарҳои мунтахаб). Ершов дарро нақўфта, мисли ин ки ба хонаи хеш ё ошнои деринааш медаромада бошад, даромада омад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳалимаи хурдтарак, мисли ин ки бародари ҳамтани худро дида бошад, аз дидори ман шод гардид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз даруни ҳуҷра садои қис-қисире, монанди он ки муш чизеро меҳоида бошад, шунида шуд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Аммо равған омезиш наёфт ва бар рӯи хамир, монанди он ки бар рӯи шулаи сарравған барояд, баромада меистод (С. Айнӣ, Ёддоштҳо)*

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои ба тавре ки, ба тарзе ки, чунон ки ва гуё ки ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд: *Худ, ба тарзе ки ягон хизмати муҳимро бомуваффақият адо карда омада бошад, қамчинаширо бозӣ дошта, ба сарой даромад* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Бо дидани ин ду бачаи маъсум азҳои баданаш ба ларзиши даромада, раҷаши парида ва ҷашмонаи сурх шуда, ба тарзе ки уро табларза гирифта бошад, дар изтироб афтода буд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар девэрҳои чоҳ кананд, ба ҷои зинаи ояндарӯда қачд* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо бандиро, чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро ба руи сандон бо ҳоисе мекуфта бошанд, бо навбат саҳт мезаданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, чунон ки як лавҳаи рассомии санъатҷаронаро тамошо мекарда бошанд, аз дидани хати ӯ лаззат мебуданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Дар миёнаи ин ҳама дуду ғубор шӯълаи ҳезуми саксавул, чунон ки дар шаби тӯрик ҳавочароға с чаҳмоқ зада истода бошад, аҳгарҳои дурахшони худра ба ҳар тараф мепушид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Онҳо суҳанҳои ӯро, чунон ки ангурҳои яккачинро меҳурда бошанд, дона-дона фуру бурда истодаанд* (С. Айнӣ, Ятим). *Бобоқодир, гуё ки маътали фармони кампири худ буд, аз ҷояш барҳост* (Р. Чалил, Ҳикояҳо). *Сороро аз дасташ гирифта, аз ҷояш базӯр ҳезонда, гуё ки канола мекарда бошад, ба пеши шавҳари худаш гирифта бурд* (С. Айнӣ, Ятим). *Дарёю Давлат — ҳар ду, гуё ки маслиҳат карда бошанд, дар як вақт бозистода ба ақиб нигаристанд* (Р. Чалил, Шӯро). *Шарофат ҳамин истиқоматзоҳи худро ҳам таъриф мекард, гуё ки он як ҳавлии оляҷаноб бошад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳоҷиумар бозувонашро ба қирраи стол такья дода, гуё ки бови гароне ба душаш афтода бошад, ба замин ҳам шуд* (С. Улуғзода, Навобод).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ МОНАНДИ

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, чунон ки ва ғайра дар аввали чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо мезоянд: *Чи тавре ки сари бачагонро сила мекунад, ӯ кафи худро ба дами мӯҳраи он молд* (Шарқи сурх). *Чи тавре ки ҳар кас ҳам ба ягон ҷои ношинос аввалин бор омада беихтиёр ба чаҳор сӯи он кунҷковона чашм медаводанд, акои Олим Улфатов ба хонаи Воҳидов дармадан замон зуд ба ҳар сӯи он назар партофтаи гирифт* (Ф. Ниёзӣ, Вафо). *Чунон ки хоби саҳт бурда бошад, он беқаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад, вай чашмони худро ба ман дӯхта меистод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Гуё ки аз дидори Сир ҳанӯз сер нашуда бо-*

шад, вай ба панҷараи тарафи шарқии кӯпрук такъя карда аз он ҷо ҷараёни оби дарёро тамошо мекард (Т. Усмон, Қашфи ас-сор). Ба тарзе ки маҳмаддоно нишон дода буд, вай думи харро бурида ба хӯрҷин андохта роҳи бозорро пеш гирифтааст (С. Айни, Ғуломон).

Чумлаҳои пайрави монандӣ бо пайвандакҳои монанди он ки, мисли он ки, чунон ки, ки дар мобайн ва дар охири сарчумлаҳо омада, ба онҳо тобеъ мешаванд: *Даста, ба тартибе ки мардуми мо домодеро ба хонаи арус ё арусеро ба хонаи домод мебурданд, аз сарой баромада рафтанд (С. Айни, Дохунда). Аз даҳонам, чунон ки аз нули офтоба бирезад, об мерезад (С. Айни, Ғуломон).*

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Чумлаи пайрави замон вақту ҳангоми иҷро шудан ё нашудани амали сарчумларо шарҳ медиҳад: *Вақте ки Азизхон ду рӯз—се рӯз бедарак шуда мерафт, ҷӯраҳояш ӯро ба хонаҳои хешовандони худ мебурданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Баъд аз он ки Қозиҷон-Маҳдум ба район қозӣ шуда, аз шаҳр рафт, додари маро Дониёлхоҷа ном бародари калони ӯ ба дастгирӣ худ гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). Ҳамин ки вай модарамонро ёд кард, ман худамро ба рӯи палоси айвон партофта, ҳунгас зада мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар раҳрав ба ман рӯ ба рӯ омад (С. Айни, Ёддоштҳо). Шамол ором нагирифта буд, ки борони барфолуд ба боридан даромад (С. Айни, Ятим).*

Дар чумлаҳои мураккаби тобеи мазкур чумлаҳои пайрави замон ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи вақте ки, баъд аз он ки, чун ва ки ба сарчумлаҳо тобеъ шудаанд.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКҲОИ «ВАҚТЕ КИ», «ДАР ВАҚТЕ КИ», «ҲАНГОМЕ КИ»

Дар чумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳои вақте ки, дар вақте ки пай ҳам воқеъ гардидани кору ҳаракат ифода меёбад. *Вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард, шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид (С. Айни, Ятим).*

Дар чумлаи мураккаби боло вақте ки Шодӣ калонтар шуда ба озодона ҷунбондани дасту пой худ қувват пайдо кард чумлаи пайрави замон ва шодии Соро боз ҳам зиёдтар гардид сарчумла буда, амали чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба анҷом расидааст.

Мисолҳо: *Дар вақте ки мо аз ағба фууромадем, рӯз торик шуда меомад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вақте ки дастаро боло-пойи ҳаракат дод, об аз сатил ба даруни вай да-*

ромада ва аз оч чо боло рафта, аз найча берун рехтан гирифт (С. Айни, Ёддоштҳо). **Вақте ки моро хоб мебурд, вай афсонагиро бас мекард** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Танҳо дар вақте ки мо ҳар ду ба тағи як курпа даромада мехобидем, вай кам-кам ба забон даромада баъзе дидагиҳояширо ҳикоя мекард** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). **Вақте ки ба поезд нишастем, ман дар ин бора ба падарам савол додам** (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

а) Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракат пеш аз амали сарҷумла воқеъ мешавад.

Ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилатхола—Саид ба фронт рафт, гирду атрофи хола ҳувас карда намонд (П. Толис, Ҳикояҳо). Дар ин ҷумла **ҳангоме ки аввалҳои ҷанг писари яккаву ягонаи Фазилатхола—Саид ба фронт рафт** пайрави замон ва ҷумлаи **гирду атрофи хола ҳувас карда намонд** сарҷумла мебошад, қору ҳаракат дар ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба охир расидааст.

б) Бо пайвандаки ҳангоме ки қору ҳаракати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав дар як вақт содир мешавад: **Ҳангоме ки ҷавонмард шинельро аз болояш дур карда ҳест, офтоб ба канори шарқии осмон гилеми лолазунашро паҳн мекард** (П. Толис, Ҳикояҳо). **Ҳангоме ки кори ба ҳавзаи ГЭС бетонрезӣ сар мешавад, коргарони участкаи дуйӯм плитаҳои бетони тайёр карда медиҳанд** (газ. «Тоҷикистони Совети»).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКҲОИ „БАЪД АЗ ОН КИ“, „БАЪДИ ОН КИ“, „БАЪДИ ИН КИ“

Дар ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, баъди он ки, баъди ин ки амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла ба аяҷом мерасад:

Баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ (С. Айни, Марги судхур).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ баъд аз он ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам пайрави замон ва ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ сарҷумла мебошад.

Мисолҳои дигар: **Баъди ин ки ҳар ду як стакани оби маъдании шуртаъми хунукро нӯшиданд ва пиразан — зани Данилов дари қабулгоҳро нӯшида ба хонаи хоб даромада рафт**, Данилов суҳан сар кард (Р. Ҷалил, Шуроб). **Баъди ин ки чашмаш ба тирезаи нимроғ афтид, додгӯён ба тарафи ман тохт** (Р. Ҷалил, Шуроб). **Баъди он ки аз сари чашма хеле дур шуданд, пиразан аз роҳраи бозистода, ба қафо нигоҳ кард** (Р. Ҷалил, Шуроб). **Баъд аз он ки аз шаб ду пос гузашт, садои пое аз берун баланд шуд** (С. Айни, Дохунда).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКИ
„ПАС АЗ ОН КИ“

Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандани пас аз он ки пеш аз ба вуҷуд омадани амали сарҷумла ба охир мерасад: *Пас аз он ки саворон гузашта куча ором гирифт, вай хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ биравад* (С. Айни, Ғуломон). *Пас аз он ки дастурхони палавро ғундошта ба чойнӯшӣ даромаданд, Ҳаит Амин ба гап даромад* (С. Айни, Ғуломон). *Пас аз он ки пурсиши пирамард ба поён расид, сардор ҳам аз пирамард ба тартиби дар боло навишташуда аҳволпурсӣ карда ҷавоб гирифт* (С. Айни, Ғуломон). *Пас аз он ки зақотчӣ ба қатори дигар гӯсфандчаллобони зақоти калондода ба Азимшоҳ ҳам як ҷомаи подшоҳӣ пӯшонда, „ба ҳаққи ҷаноби оли дуо гуфт“, ӯ қадре хурсанд шуда ба қӯшхонаи худ рафт* (С. Айни, Дохунда).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКИ
„ҲАМИН КИ“

Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандани ҳамин ки пеш аз ба вуҷуд омадани амали сарҷумла ва баъзан дар як вақт анҷом меёбад: *Ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин ҷумла ҳамин ки акаам аз болои курсӣ хест пайрави замон ва ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест сарҷумла мебошад. Маълум шуд, ки амал дар ҷумлаи пайрав пеш аз ба вуҷуд омадани амали сарҷумла ба охир расидааст.

Мисолҳо: *Ҳамин ки овози қарсози мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи «вой мурдам» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Арбоб Носир, ҳамин ки ин шахсро дид, беҳавсалагии аввалаширо гузошта гарму ҷӯшон пешвоз ва пурсупос кард* (С. Айни, Дохунда). *Ҳамин ки Гулнор нолаи дилхароши ӯро шунид, вай ҳам бегоҳат шуд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳамин ки ба доманаи ягон кӯҳ мерасиданд ва аз пайраҳаи печ дар печ миён ҳам карда, ё нимкола хазида мебаромаданд, хурду калони деҳа ба кӯча медаванд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Ҳамин ки боз сад дусад қадами дигар пештар рафта аз як-ду ҳамгашти пои кӯҳ гузаштед, ҳамоно оби ба зери сой фурурафта аз тағи санги дигаре ҷӯшида мебарояд* (С. Айни, Дохунда). *Ҳамин ки харҳои мо ёлу думи якдигарро газида ба ҳамдигар лагад парронда арраскунон ва ҳаллосзанон дартоз баромаданд, Қорӣ-Нурулло дар аввали ҳаллоси хари худ бо ҷомадонаш аз болои хар чаппа шуда ғалтид* (С. Айни, Ёддоштҳо).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКИ
„ПЕШ АЗ ОН КИ“

Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки пеш аз он ки кору ҳаракат баъд аз ба анҷом расидани амали сарчумла ба вучуд меояд: *Пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, Қудрат аз сари дастархон хест* (С. Айнӣ, Дохунда). *Дар ин чумла пеш аз он ки ба сари дастархон ош оранд, чумлаи пайрави замон ва Қудрат аз сари дастархон хест сарчумла буда, амали он пеш аз амали чумлаи пайрав ба анҷом расидааст.*

Мисолҳо: *Пеш аз он ки тамои шудани маҷлис эълон карда шавад, раиси колхоз дар саҳна намоён шуда гуфт* (С. Айнӣ, Дохунда). *Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айнӣ, Дохунда). *Пётр пеш аз он ки равад, хошири ҳанӯз дуруст осуданагаштаи Яtimi Бекасу кӯйро ҷамъ кардани шуд* (Р. Ҷалил, Шуроб)

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКИ
„ЧУН (ЧУ)“

Кору ҳаракат дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки чун (чу) пеш аз сар шудани амали сарчумла ба анҷом мерасад: *Чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, хар ба канори роҳ баромада, дар зери як дарахти бед истод* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин чумла чун мо аз Ялангӣ ном манзил гузаштем, чумлаи пайрави замон ва хар ба канори роҳ баромада, дар зери як дарахти бед истод сарчумла мебошад.

Чанд мисоли дигар: *Чун ҷашми ҷупонписар ба рӯи зебои духтарак афтодааст, вай ба ҳусну ҷамоли ӯ мафтун шуда, ба ӯ нигариста рост истода мондааст* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чун ба гузаргоҳи даста наздик расида ҷашмон ба рӯи онҳо афтод, ман ва Пирак қариб буд аз даҳшат беҳуш гардида, ба замин ғалтем* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Одами саридеворӣ, чун ба гирду пеш касеро надид, аз девор шорида ба осонӣ поён фуromaд* (С. Айнӣ, Фуломон). *Чун дастии ноиб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омад* (С. Айнӣ, Марғи судхӯр). *Чун назди дар расидам, чанде аз мардони калонсол ба назари андӯҳинонаи тараҳҳумомез ба ман нигоҳ карданд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Чун муаззин талаби маро рад кард, ман барои қирғиз як роҳи «ғайриқонуний» ёфта додам* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). *Чун ба деҳаи Намадгарон расидем, ҷавонии ҳамдеҳаамон аз пеш баромаданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

1. ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКИ „КИ“

Амал дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки **ки** ва сарчумлаҳои онҳо дар як вақт рӯй медиҳад:

Аз бозе ки ҳамин бачаи мусофир ба дара омад, бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтада аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд (С. Айни, Дохунда).

Дар ин чумла аз бозе ҳамин бачаи мусофир ба дара омад чумлаи пайрави замон ва бештарини бачагон дар паи бозию шӯҳӣ афтада аз парвариши молҳо бисёр бепарво шуда рафтанд сарчумла мебошад. Чумлаи пайрави замон ба воситаи пайвандаки **ки** ба сарчумла тобеъ гаштааст. Мисолҳо: *Аз бозе ки ба қатори нависандагони советӣ даромадам, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аз бозе ки худро медонам, ман худро озод нигоҳ доштам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН БО ПАЙВАНДАКҲОИ „АКНУН КИ“, „ҲОЛО КИ“

I. Дар чумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои **акнун ки**, **ҳоло ки**, **қору ҳаракат пеш аз сар шудани амал дар сарчумла** ба анҷом мерасад: *Акнун ки ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишқамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад, дар болои ӯ ман васеътар истам* (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар мисоли мазкур **акнун ки** ба муносибати воқеаи Қорӣ-Ишқамба дар бораи ошноӣ деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад, чумлаи пайрави ҳоли замон ва дар болои аҳволи ӯ ман васеътар истам сарчумла мебошад. Қору ҳаракат дар чумлаи пайрав пеш аз амали сарчумла ба охир расидааст.

Мисолҳои дигар: *Акнун ки маро ба болои ин қор дастгир кардӣ, ман ҷамаширо бояд ба ту ҳикоят карда диҳам* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳоло ки аз найнавозӣ ва нақшгӯӣ дилгир шуда ба замин ёзида чашми худро пӯшид, ин ҳаёлот аз пештара зиёдтар сарширо фаро гирифт* (С. Айни, Дохунда).

II. Чумлаҳои пайрави замон бо таркибҳои ҳар бор, ҳар гоҳ, ҳар вақт омада маротиба ва қаратро мефаҳмонанд ва қору ҳаракат дар онҳо пеш аз сар шудани амали сарчумла рӯй медиҳад ва ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мегардад:

Ҳар боре ки чойҷӯш ҳолӣ мешуд, Пирак давон рафта аз самоворхона чои тоза мегард (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ҳар боре ки чашми Бозор ба тағи собот афтада дар он ҷо барзагови худро намедид, вай ба фикри чӣ гуна пеш бурдани деҳқонии соли ояндааш афтада муваққатӣ будани ин шодмонии*

тўдро ҳис мекард (С. Айнӣ, Докунда). Ҳар боре ки ба наздаш якта-дута занҳои коргарони зсвод меомаданд, вай хурсанд мешуд, онҳоро меҳмондорӣ мекард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳар боре ки ба ту нигоҳ кунам, модарамро дидагӣ барин мешавам (П. Толис, Ҳикояҳо). Ҳар гоҳ ки модарам хурок мепухт, ман аз хӯрок як коса ба ҳамқишлоқиеки худ бурда жедодам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳар гоҳ ки дар даҳони бедандонаш хурок мехоид, манаҳи вай боло шуда қариб ба тағи биниаш меғасид (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Тўта Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта аз ману Мухтор хабар мегирифт (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳар гоҳ ки писарчааш Лёняро оббозӣ мекунонд, вай Мухторро ҳам гирифта бурда дар ванна андохта шустушӯ мекард (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳар вақт ки ба ҳавлии ботурчаҳо барои барфрӯбӣ ё тарошакафонӣ мерафтам, духтарча аз ман намегурехт (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳар вақт ки бо ҷунбиш ва поякзаниҳои ман як тарафи кўрна аз болоям дур мешуд, он ҷавон оҳистакак мепишонд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ҳар вақт ки гурусна мемондем, Ӯ аз тарафи заминҳо ва канорҳои заҳкашҳо лўбиеҳои хомро чида мехўрдём (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

III. Дар чунин чумлаҳои пайрав бо пайвандаки ки қору ҳаракат ба охир нарасида, амали сарҷумла сар мешавад: *Ман ҳанўз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида талом накарда будам, ки Қорӣ-Ишкамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадраси Кўкалтош, намоён гардид (С. Айнӣ, Марги судхўр).*

Дар ин чумла ман ҳанўз оби дандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам чумлаи пайрави замон ва Қорӣ-Ишкамба аз тарафи шарқи раста, аз тарафи мадраси Кўкалтош намоён гардид сарҷумла мебошад.

Мисолҳо: *Ду таноби боқимондаашро ҳам фурухта писарамро тўй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҳанўз ҳаво бо садои ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлуи дарвозаи жилицияхона андохта шуд (С. Айнӣ, Ғуломон). Акбарамак дар банди ин хаёл буд, ки Ҷамила берун омад (С. Айнӣ, Ғуломон). Ман дар саҳни маҷлис бо ҷураҳоям саргарми бозӣ будам, ки бародарам омада маро хона гирифта бурд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай чиликро аз чуқурак ба боло ҳаво дода заданӣ шуда истода буд, ки ман ба сўйи давидам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ҳезумкашон ҳанўз бисёёр дур на-рафта буданд, ки офтоб фуру рафт (С. Айнӣ, Ғуломон). Он ҳезумкаш ҳанўз сухани худро тамом накарда буд, ки бо даҳшати аз одат берун ҳаво гулдуррос зад (С. Айнӣ, Ғуломон). Ҳезумкашон боз қадре роҳро тай карда бошанд, ки ҳаво ором гирифт (С. Айнӣ, Ғуломон).*

Баъзан чумлаи пайрави замон ва пайвандаки ки ба тарзи зерин

вокеъ мегардад: *Аз роҳрав ки гузаштед, рӯи ҳавлии хеле васеъ... ба назари шумо намудор мешавад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонни мо).

Дар ин мисол аз роҳрав ки гузаштед ҷумлаи пайрави замон ва рӯи ҳавлии васеъ ба назари шумо намудор мешавад сарҷумла мебошад. Дар ҷумлаи мураккаби мазкур пайвандаки ки дар дохили ҷумлаи пайрав омадааст.

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ ЗАМОН

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои ки, вақте ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, баъд аз он ки, ҳамин ки, чун дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ меоянд: *Ҳануз дастархон паҳн нашуда буд, ки аз тарафи шаҳр як нафар харсавор намудор шуд* (С. Айни, Дохунда). *Дар вақте ки дастаи ноиб ба деҳаи Булмаҳурон расид, масхарабозӣ боз ҳам болотар гирифт* (С. Айни, Марги судхӯр). *Пеш аз он ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, вай лампаро аз пеши мо бардошта гирифта бурд* (С. Айни, Марги судхӯр). *Баъд аз он ки мардум ба ин овозаҳо дода шуда буданд, бештаринашон дар фикри гурез афтода будаанд, саркардае ба сари баландие баромада ба мазмуни суханони дар боло навишташуда гап мезад* (С. Айни, Дохунда). *Ҳар вақт ки варақ зади, ту маро ба ёдат меорӣ* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонни мо). *Чун бародарам хонадор шуда ба ҳавлии иҷора кучид, ман ба ҳавлии Кӯкалтош кӯчидам* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои баъд аз он ки, ки, пеш аз он ки, пас аз он ки, пас аз ин ки, дар вақте ки дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд. *Банди нав, баъд аз он ки қадре чашми худро ба чашми Ёдгор дӯхта истод, гуфт* (С. Айни, Дохунда). *Духтар, пеш аз он ки ҷавоб диҳад, ба вай нигоҳи табассумомезе кард* (С. Айни, Дохунда). *Арбоб, пас аз он ки ба ҳавлии дарун рафта зани худро ба ошпазӣ фармуд, боз омада ба пеши меҳмони худ дар сари гулхан нишаст* (С. Айни, Дохунда). *Тӯта Маша, ҳар гоҳ ки ба хонааш меомад, албатта, аз ману Мухтор хабар мегирифт* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонни мо). *Ман, дар вақте ки бо аскарони сурх ин ҷо омада будам, пурсуков кардам* (С. Айни, Дохунда).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚОН

Ҷумлаи пайрави мақон ҷои иҷрои амали сарҷумларо шарҳ медиҳад. Дар дохили ин гуна ҷумлаҳои пайрав зарфҳои таркибии ҳар ҷо, он ҷо, дар он ҷо, ин ҷо, дар ин ҷо меоянд. Ҷумлаи пайрави мақон ба воситаи пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ мешавад. *Ҳар ҷо ки илму дониш бошад, манзили ман ҳамон аст* (С. Улуғзода, Ибни Сино).

Дар ҷумлаи якӯм ҳар ҷо ки илму дониш бошад, пайрави макон ва манзили ман ҳамон аст сарҷумла мебошад. Ин ҷумлаи пайрав ба сарҷумла бо пайвандаки ки тобеъ шудааст.

Мисолҳои дигар: *Ҳар ҷо ки хуни ноғ рехт, он ҷо ватани ширин* (фольклор). *Он ҷо ки аён аст, ҳоҷати баён нест* (фольклор).

Баъзан дар сарҷумлаи ҷумлаи мураккаби тобеи ҳоли макон мубтадо ифода намеёбад. Ин ҳел ҳодисаҳо дар мақол ва зарбулмасалҳо бештар рӯй медиҳанд: *Он ҷо ки намак хурдӣ, намак-ён нашикан* (фольклор).

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ МАҚОН

Ҷумлаҳои пайрави макон дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Ба ҳар ҷо ки ӯ қадам гузорад, вай ҳама ҷоро мунаввар месозад* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир). *Бил ҳар ҷо ки Тӯғон мерафт, вай ҳамон ҷоро ба харобазорон табдил додан мегирифт* (Ш. Рашидов, Таронаи Қашмир).

Ҷумлаҳои пайрави макон баъзан дар мобайни сарҷумлаҳо меоянд: *Мо, кучо ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷумлаи пайрави сабаб сабаби иҷро шудан ва ё нашудани амали сарҷумларо ифода мекунад:

Ин хабар моро бисёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам (С. Айни, Ёддоштҳо). *Рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст, зеро ки ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадаро тӯтивор ёд гирифтааст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Азбаски ӯ фанҳо ва илмҳои гуногунро медонист, ҳамзамононаш ба ӯ «Зуфунун» лақаб дода буданд* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ҷумлаи якӯм ин хабар маро бисёр парешон кард сарҷумла, ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам ҷумлаи пайрави сабаб буда, бо пайвандаки чунки ба сарҷумла тобеъ шудааст. Дар ҷумлаи дуйӯм рамзи ин афсона ба Қорӣ-Нурулло оид аст сарҷумла ва ӯ ҳам монанди писари он подшоҳ нағз будани чизҳои навбаромадро тӯтивор ёд гирифтааст ҷумлаи пайрави сабаб мебошад, ки бо пайвандаки зеро ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Ҷумлаи пайрави сабаб калимаҳои нисбиро низ эзоҳ медиҳад: *Ҳадича барои он аз хона баромада натавонист, ки дар берун беист борон меборид* (С. Айни, Куллиёт).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб ба сарҷумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои азбаски, чунки, зеро, зеро ки, кадом ки, ки, ба сабаби он ки, ба сабаби ин ки, аз сабаби он ки ва чун тобеъ мешаванд.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАКИ АЗБАСКИ

Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд ва дар ҳар ҳафта ё понздаҳ рӯз аз рӯд об мегузашт, бошишгоҳи ман дар шароити онвақтаи Бухоро манзараи хубе дошт (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски ман то он вақт дар шаҳри Бухоро дар ҷои пешаш дарахтноке зиндагонӣ накарда будам, он ҳуҷра ба назарам хеле дилчасп менамуд (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски Мирзо Абдулвоҳид аз мероси падар даромад дошт, зиндагии ӯ дар мадраса бад намегузашт (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски ҳар роба аз дарвозаи дигаре ба шаҳр даромадваст, аҳолии шаҳр аз омадани ин одамони нав беҳабар мондаанд (С. Айни, Ёддоштҳо). Ӯ, азбаски илми ҷангро хуб медонад, як сараскар барин кор мекунад (С. Айни, Ғуломон). Азбаски акаам пешқадами тар буд ва барои ӯ либоси тозагар даркор мешуд, вай ҳаммаи пулаширо дар озуқа сарф карда наметавонист (С. Айни, Ёддоштҳо). Азбаски бедаракӣ вай хеле тул кашид, Дарья Давлатро ба ҷустуҷӯи Пётр фиристод (Р. Чалил, Шӯроб). Азбаски сар то пой маро ишқу муҳаббати ӯ фаро гирифтааст, ман ҳар кори худамро оварда ба ҳамин ишқу муҳаббат мекандам (С. Айни, Ғуломон).

*Азбаски Мӯҳсин журналистфурӯш аст,
Ғапҳои олам онро ба ғӯш аст.*

(М. Туреунзода, Асарҳои мунтахаб)

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАКИ „ЧУНКИ“

Ман дар ин ҷо барои таъмини машаққат ба хизмати сиёҳи касе мӯҳтоҷ набудам, чунки Абдулҳалил-Михдум ба муқобили хизмати илмӣ ва ёрии маънавии ман, ба ман ёрии моддӣ мекард (С. Айни, Ёддоштҳо). Дар шароити онвақтаи Бухоро ин фикрро ба амал овардан мумкин набуд, чунки дар мамлакат ҳанӯз ҷангҳои гражданин давом мекард (С. Айни, Ёддоштҳо). Подшоҳ ба ин саволи худ ҷавоб ёфта наметавонист, чунки писари аҳмақширо қобили ҳеҷ як ҳунар намедонистааст (С. Айни, Ғуломон). Арбоб-Рӯзи бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо сӯйқасд ҳам Қорӣ-Ишқамбаро аз саҳро дур кардан наметавонист, чунки ноибӣ қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буд (С. Айни, Марги судхӯр). Мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдори карда наметавонистанд, чунки ҳамроғушии онҳо ба ду хуми калон монанд буд (С. Айни, Марги судхӯр). Ман аз бехату савод будани ӯ хушҳол ва як дараҷа хотирҷамъ шудам, чунки метарсидам мабодо сирри мо ба воситаи ин духтарак фтош гардад (С. Айни, Ёддоштҳо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАҚҲОИ
„ЗЕРО“, „ЗЕРО КИ“

Ман дар он гуна ҷоҳо зиндагӣ карданро намехостам, зеро ман чандин сол боз дар маркази шаҳр будам ва дар ин ҷоҳо одат карда будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар он вақт ман худро то ин андоза ғариб ва маъюс ҳис намекардам, зеро ба ҳар ҳол амак доштам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Уро ман парасторӣ мекардам, зеро ки падарамон рӯзи дароз дар кори завод банд буд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ману Азизхон бошем, бисъёр шод будем, зеро ки дер боз ягон дигаргунӣ ва н вигариро орзу мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Дили маро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам мисли падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Аз гапи вай ба дилам воҳима афтод, зеро ки дар деҳаи поён мактаби нав набуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Падарам аз кор монда шуда дам гирифта наметавонист, зеро дар хона ғами сбу ҳезум ва оворагии сари дегу оташдон сар мешуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман тарсида қадамамро тез-тез мондам, зеро ки онҳоро оворагард ва дузд гумон кирда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАКИ „МОДОМ КИ“

Модом ки фош гардидани он сир ба худам зарарнок будааст, ман чаро фош кунам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Модом ки шумо ҳаққи устоди худро ба миён овардед, ман маҷбурам, ки бар хилофи қавли ба додҳо додаам он сирро ба чанобашон арз кунам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Модом ки хату савод надоштааст, вай ғазали маро хонда наметавонад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Модом ки аз хоҷагон домодшаванда ёфт намешудааст, ягон муллои боб ёфта хонадомод кунанд ҳам мешавад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вуҷуди иштирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАКИ „КҲ“

Ман, ки бо таҷрибаи порсола ин ҳолро аз сар гузаронида будам, дар дили худ гуфтаҳои усторо тасдиқ кардам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ман, ки шаб ҳеч нахобида ва рӯз дар кӯчаҳо аз паи доктору табибу дору давида бисъёр монда шуда будам, ба ҳуҷра рафта хобидам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Ман, ки на ҷои рафтани доштам, на раҳкиро, ҳайрон монда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Вай, ки ҳаёти

бегамона гузаронида омада буд, бо ман шарик намешуд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Дили ман аз тарс меларзид, ки мабодо вай даргирифта ба замин нағалтад* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

**ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ САБАБ БО ПАЙВАНДАҚҲОИ
„БА САБАБИ ОН КИ“, „БА САБАБИ ИН КИ“,
„АЗ ОН САБАБ КИ“**

Шофёр, аз он сабаб ки дар сари рули ин гуна машини аз азамат нишастааст, фахркунон ба роҳи худ равон мешавад (газ. «Тоҷикистони Советӣ»). *Ба сабаби ин ки дар боло гуфта шуд, ман кокуламо мурдавор бад мидидам* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Аз сабаби он ки сифати хишти баровардаистода наст мебошад, сохтани биноҳо ҳам душвор мегардад* («Тоҷикистони советӣ»). *Бобот дадои туро аз писарҳои дигарашон нағзтар мидиданд, сабаб ин ки дадот ба он кас ғамхору меҳрубон буд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Чумлаи пайрави сабаб ҳам дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи бепайвандак бо интонация ба сарчумла тобеъ мешавад: *Хоби Ятим намебурд, ҳаво гарм ва дилгир буд* (С. Айнӣ, Ятим). *Оби ҷўйча дар баъзе ҷойҳо рўйширо бурма карда мегузашт: санги зерӣ об ба вай халал мидод* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ). *Офтоби пагоҳӣ онҳоро дар ҷои дишаба пайдо нанамуд: онҳо рафта буданд* (П. Толле).

Дар мисоли якум чумлаи ҳаво гарм ва дилгир буд чумлаи пайрави сабаб, хоби Ятим намебурд сарчумла мебошад. Дар мисоли дуюм санги зерӣ об ба вай халал мидод чумлаи пайрави сабаб, оби ҷўйча дар баъзе ҷойҳо рўйширо бурма карда мегузашт сарчумла аст.

Мисолҳо: *Сомеъ тамоми рӯз хурсанд буд: баҳои „панҷ“ ба ӯ саҳт таъсир карда буд* (Журн. «Шарқи Сурх») *Ман ба ту тамоман боварӣ дорам: ту ягона маҳбуб ва дилҷўи ман, зани ман ҳастӣ* (Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам). *Дили Сайфиддинов саҳл ором ёфт: инҳо ревизор набудаанд, хайрият* (С. Улуғзода, Навобод). *Мо ба Душанбе ё ки ба Кўлоб меравем: дар он ҷо ҳавлӣ ҷисъёр аст* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Ҷои чумлаҳои пайрави сабаб дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мебошад.

Чумлаҳои пайрави сабаб ба сарчумлаҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунандаи *чунки, зеро, зеро ки* тобеъ шуда оянд, хатман баъд аз сарчумлаҳо, яъне дар ҷои дуйум меоянд: *Ман аз*

ин чой ба шумоён наменидаҳам, чунки қсбили нушидани шумоён нест (С. Айни, Ёддоштҳо). Ин базм ба ман маъқул нашуд, чунки вай аз маҷлиси базм зиёдтар ба маҷлиси тарғубозии ғиждувониён монанд буд (С. Айни, Ёддоштҳо). Диламонро ваҳм гирифта буд, зеро мо ҳам монанди падару модарамон ба хобҳои бад бовар мекардем (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Ман тарсида қадамамро тез мондам, зеро ки онҳоро оворагард ва дузд гумси карда будам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандаҳои азбаски ва мудом ки асосан дар аввали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Азбаски муҳандис (ҳандасадон) буд, но-зукиҳои ин ҳунари худро ба боғчаи худ сарф карда буд* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Модом ки ту аз ҳамин қадар мунозираҳо бо вуҷуди иштирок кардани худат маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додани мо бефоида аст* (С. Айни, Ёддоштҳо).

Ҷумлаҳои пайрави сабаб бо пайвандаки ки дар тасбайн ва пас аз сарҷумла низ меоянд: *Вай хурсанд буд, ки акнун ба дом офтондани Дарья осон мешавад* (Р. Чалил, Шӯроб). *Асп ҳам, ки дар кучо будани мақсади соҳиби худро надониста аз давиданҳои беҳосил ба ҷон омада буд, нишонро гирифт* (С. Айни, Дохунда).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Ҷумлаи пайрави мақсад мақсади иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад:

Мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем, то ки аз ҳазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашони Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд (С. Айни, Куллиёт). *Мувофиқи созиши рафиқон аз нагоҳони бояд ҳамаашон пеш аз баромадани офтоб дар дарвозаи имоми шаҳри Бухоро ҳозир мешудем, то ки он ҷо аз ҳамаи равандагон пештар харҳои хуби кирояшон арзонро ба даст дароварда, пеш аз гарм шудани рӯз ба Вобканд расида гирем* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Фавран аз асп фаромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷушон кунед* (С. Айни, Марғи судхур).

Дар ҷумлаи якуми ин мисолҳо мо бояд дар оянда ҳамаи роҳҳои мамлакатро созем сарҷумла ва аз ҳазинаҳои рӯизаминӣ ва зеризаминии Тоҷикистон меҳнаткашони Тоҷикистон ба хубӣ фоида баранд ҷумлаи пайрави мақсад мебошад, ки бо пайвандаки тобеъкунанда то ки ба сарҷумла тобеъ гаштааст.

Ҷумлаи пайрави мақсад калимаҳои нисбиро низ шарҳу эзоҳ медиҳад. М и с о л:

— Қариб аз хотир фаромӯш кардаам, — гуфт ӯ, — ман барои ин омада будам, ки Ҳайдарро ёфта уро хору мол карда, ба ӯ гушту нон хӯронда, уро бо Мирзо ошти кунонам (С. Айни, Куллиёт).

Чумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, барои ин ки ба сарчумлаҳо тобеъ мешаванд:

*Бишнав овози маро мурғи саҳар,
То ки аз рози дилам ёбӣ хабар.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Дар баробари ба хона дохил шудан сатилро дар пойгаҳ гузошта, зуд ба сандалӣ менишастам, ки поямро гарм кунам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Падарам маро ба хонаи Шарофат фиристод, ки уро чеғ зада биёрам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Бо навбат онҳоро посбонӣ мекарданд, ки касе нагурузад (Р. Ҷалил, Шӯроб). Қорӣ-Исмаило аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад (С. Айни, Марғи судхӯр). Одамашро ҳам бедор кард, ки аз дасти ман ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад (С. Айни, Марғи судхӯр). Ҷ, барои он ки ба назари мастон нанамояд, дар наси дари яктабақои ба тарафа берун кушодашавандаи заминкан меистод (Р. Ҷалил, Шӯроб). Савор, барои он ки қашшу маҳсии „амирқониаш“ тар нашавад, पोҳоиро боло карда, ба гардани асп ниҳод (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Барои ин ки Мухтор аз хоб бедор нашавад, ман сарамро ба кӯрпа печонда бесадо мегиристам (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Командир, барои ин ки ба мурофиа ҳалал нарасонад, ба Қозихона даромадан нахост (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Онҳоро ёфтан, ба ҷанобашон тақдим кардан даркор буд, то ин ки фош кунанд (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

ҶОИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МАҚСАД

Чумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои ки, то, то ки, то ин ки ба сарчумлаҳо тобеъ шуда бошанд, одатан, баъд аз сарчумлаҳо, яъне дар ҷои дуйӯм, меоянд: Вай бардурӯғ худро монда шудагӣ барин нишон додааст, то ки қувваи ҳудашро сарфа ва дармони ҳарифро хушк кунад (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо).

*Мепарам рӯ ба ҷанубу ба шимол,
То ки орам ба сари ҳасм завол.*

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Чумлаҳои пайрави мақсад бо пайвандакҳои барои он ки, барои ин ки дар аввал ва мобайни чумлаҳои мураккаби тобеъ, яъне пеш аз сарчумлаҳо ва ё дар мобайни онҳо меоянд:

1. БО ПАЙВАНДАКҲОИ „БО ВУҶУДИ ИН КИ“,
„БО ВУҶУДИ ОН КИ“

Бо вучуди он ки аз гушаки телефонро ба ҷояш мондани Содиқов чанд сония гузашта буд, Ҳабиба Ҳанӯз дар даст трубка чизе меғуфт (Т. Усмои, Қашфи асрор). Ин марди бузургвор, бо вучуди он ки докторҳо хондан ва навиштанро манъ кардаанд ва қудрати қалам ба даст гирифта сатреро сиёҳ кардан надошт, моро бо хеле хушнудӣ қабул кард (Т. Усмои, Қашфи асрор). Бо вучуди он ки Шарофатхола қариб 60 зимистону тобистонро аз сар гузаронидааст, вай одами хеле камгап буд (Т. Усмои, Қашфи асрор). Воҳидов, бо вучуди он ки Сафар аз зан доштани надоштани ӯ тамоман беҳабар буд, аз Елена рустӣ ба ӯ чашмак зада монд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Қорӣ Ишқамба, бо вучуди ин ки он рӯз аз по афтада бисёр сушт шуда буд ва мувофиқи одат рӯзҳои охирин бо пасткӯчаҳои камодам мерафт, шитоҷорона қадам мепартофт (С. Айни, Марги судхӯр). ӯ, бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. БО ПАЙВАНДАКҲОИ „ҲАР ЧАНД“, „ҲАР ЧАНД КИ“

Содиқ ҳар чанд ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чашми худро мепӯшид, ҳеҷ хоё намекард (С. Айни, Ғуломон). Ҳар чанд бад бошад ҳам, „марги бо ёрон туй аст“ гуфтаанд (С. Айни, Ғуломон). Шарофатхола, ҳар чанд аз ин танҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам, аз сандалӣ дил қанда наметавонад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). ӯ ҳар чанд ки дар айёми бачагӣ аз шунидани ин афсонаҳо ба ҳарос мегашт, вале аз вақти ба синфи панҷум хондани сар карда, алалхусус, баъди дохил шудан ба университет дар сар ҳаёли фатҳ кардани ин кӯҳпори осмонхароши пурасорро мепарварид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

3. БО ПАЙВАНДАКИ „АГАРЧИ“

Агарчи бештарини вакилони слёт бо сару либоси нимдошту обшуста омада буданд, вале чомаю курта, токию румолҳои ранг ба ранги парчагули онон баҳри касро мекушонданд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Агарчи Воҳидов Ҳанӯз бо Мансуров шиносӣ рӯ ба рӯ нашуда бошад ҳам, вай шикваю маломатҳои акои Олиму Улфатовро ба гуш гирифта, аллақай дар ҳаққи Мансуров ақидаи манфӣ ҳосил карда буд (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Агарчи ин гапи Мансуров ҳолисона бе ҳеҷ ишора гуфта шуда бошад ҳам, Зеби онро ҳамчун киноя ба тарафи худаш кашид (Ф. Ниёзӣ, Вафо). Агарчи илми камина лотинӣ бошад

ҳам, дар адои хизмату вазифа бо ҳар маҳмадонои замона бас-мабас кардан аз дастам меояд (Ф. Ниёзи, Вафо). Агарчи Воҳидов ин гапҳоро аз одат берун, ҷиддӣ, бо оҳанги расмият мегуфт, вай ба гӯши Зебӣ нофорам мерасид (Ф. Ниёзи, Вафо).

4. БО ПАЙВАНДАКИ „АГАРЧАНДЕ КИ“

Агарчанде ки дар очеркнависӣ чандон маҳорат на-дошта бошам ҳам, ман ин хоҳиширо бо хурсандӣ қабул кардам (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Пӯшок агарчанде ки ордолуд набошад ҳам, Мурад онро бо кафи даст хаму рост шуда, печу тиб хӯрда афшондан гирифт (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Котиб, агарчанде ки аз суханони мусоҳиби худ дар ҳайрат ва номафҳумӣ монда бошад ҳам, ба миёнаи сухан надаромад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

Баъзан ба ҷои пайвандаки агарчанде ки пайвандаки гарчанде ба кор бурда мешавад: *Сутунҳои мисли шир сафеду мисли санг суфтаю зебои он, гарчанде аз оҳаку бетон рехта шудаанд, мрамари ҳақиқиро ба хотир меоранд (Т. Усмон, Қашфи асрор). Гарчанде кайҳо вақти рафтани шуда бошад ҳам, Азимҷон боз таги гапро фаҳмидани шуда, бо ҷӣ баҳонаҳое дар атрофи экскаватор меҷунбид (Т. Усмон, Қашфи асрор).*

5. БО ПАЙВАНДАКИ „БА ҶОИ ОН КИ“

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз, ба ҷои он ки дар киштзор буда, ба кори ҳосилгундорӣ машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арборӯзӣ гирд омада буданд (С. Айни, Марги судхӯр). Ба ҷои он ки ба ман дастӣ ёрӣ карда ба хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунанд, вай гурехта рафт (С. Айни, Марги судхӯр). Ба ҷои ин ки ҳамаашро аз даст диҳем, худамон хӯрда мондем (С. Айни, Фуломон). Шарофатхола, ба ҷои он ки мисли ҳамарӯза нақлро сар кунанд, аз ҷо бархост (Т. Усмон, Қашфи асрор).

Ҷумлаҳои пайрави хилофӣ ба сарҷумлаҳо ба воситаи интонация низ тобеъ мегарданд: *Барф акнун бозистода бошад ҳам, сардии ҳаво шиддат карда буд (С. Айни, Фуломон). Даштҳо, дараҳо, роҳҳо, кӯчаҳо, бомҳо, тепнаҳо—ҳама ҷо пур аз барф бошад ҳам, онҳо ҳавлии васеи Полвон-Арабро рӯфта, тоза карда буданд (С. Айни, Фуломон). Моҳ набаромада бошад ҳам, аз сафедии барф шаб равшан буд (Т. Усмон, Қашфи асрор). Дарахтони мевадори ин чорбоғ кам бошад ҳам, онҳо мева доштанд (С. Айни, Фуломон).*

ҶОИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ ХИЛОҶИ

Ҷумлаҳои пайрави хилофӣ бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гарчанде ки, агарчанде ки, бо вучуди он ки, ҳарчанд ки дар аввал—пеш аз сарҷумлаҳо меоянд: *Бо вучуди он ки имшаб ҳама бояд дар сари дастархони идӣ бошанд, касе наме-рафт.* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Гарчанде ки ҷароҳаташ вазнин аст, ӯ хатари маргро надорад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Ҳарчанд ки сардор аз оташи ишқ месӯхт, вай ба духтараш сир надода, қиёфаашро ҷиддӣ мекард* (Т. Усмон, Кашфи асрор).

Ҷумлаҳои пайрави хилофӣ баъзан бо пайвандакҳои ба ҷои он ки, гарчанде ки, ҳарчанд ки, бо вучуди он ки дар байни сарҷумлаҳо меоянд: *У, бо вучуди ин ки аз кор бевақт мегашт, ҳезум мекафонд, об меовард* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Котиб, агарчанде ки аз суханони мусоҳиби худ дар ҳайрат ва номафҳумӣ монда бошад ҳам, ба миёнаи сухан надаромад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). *Шарофатхола, ҳарчанд ки аз тинҳои шабҳои дарози зимистон ба танг ояд ҳам, аз сандалӣ дил қанда наметавонад* (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

Ҷумлаи пайраве, ки натиҷаи қору ҳаракати сарҷумларо ифода менамояд, ҷумлаи пайрави натиҷа номида мешавад, ҷумлаи пайрави натиҷа ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ мегардад. Дар таркиби сарҷумлаи ин ҳел ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баъзан қалимаҳои ҷунон, ҳамҷунон низ меоянд: *Дар зарфи як сол вай ҷунон фарбеҳ ва думбааш ҷунон қалон шуд, ки акнун ба зерӣ думбааш сандалӣ мегузаштанд* (Р. Ҷалил).

Дар ин мисол ҷумлаи дар зарфи як сол вай ҷунон фарбеҳ ва думбааш ҷунон қалон шуд сарҷумла ва акнун ба зерӣ думбааш сандалӣ мегузаштанд ҷумлаи пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст.

Вай сездар дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона» бахшида, сип-сипҳ кард, фиристода буд, ки сӯзан задани ҷои софед надошт (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи Вай сездар дафтари садварақаро «ба қайдҳои ҷудогона бахшида», сип-сипҳ карда буд, сарҷумла буда, ҷумлаи сӯзан задани ҷои софед налошт пайрави натиҷа мебошад, ки ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст. Мисоли дигар:

Бар хилофи ҳуҷраҳои дигар мадрасаҳои Бухоро ҳуҷраҳои ин мадраса ҷои дастурӯйишӣ надошт, ки дар бем ё дар руи ҳавлӣ шустушӣ қардан лозим меомад (С. Айни, Ёддоштҳо). *Аммо духтар бо як зӯрзани худро ҳалос қарда, ба зерӣ баногӯши ӯ қа-*

шидаю кушода торсакии обдоре фарсвард, ки пеши чашмони ӯро сиеҳӣ гирифта, гӯшаи ҷарангос зада, ба замин нишаста монд (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Мактуб бо як қувваи баланди нокардаи худ қариб буд бсвар кунад (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Аммо ӯ дар роҳ рафтани ҳар қадам азъои баданаширо ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтани ӯро маст гумон кардан мумкин аст. (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Об ҷунон ба ҷуқурии замин қаҳида фаромадааст, ки дар натиҷа соҳили ҷаридор ба вуҷуд омадааст (С. Айнӣ, Куллият). Ҷумлаи пайрави натиҷа дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, ба сарҷумла бо интонация тобеъ мешавад: «Ҷариндошқалам»-и оддӣ хати нозеби марс нозебтар мекард: ҳарфҳо бенур ва бесалиқа мебаромаданд (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). Шодӣ хеле тафсида рафт: аз зери мӯйҳои сараш арақ шорида, ба тахтапушташ медавид. (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

ҶОИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ НАТИҶА

Ҷумлаҳои пайрави натиҷа пас аз сарҷумлаҳо меоянд: *Вай ҷунон тез мерафт, ки ба назарам ким чи хел ҳайвони тездав барин менамуд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданиш ҷунон пуропур буд, ки ба назари кас кӯтоҳқад менамуд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРҚИБА

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертарқиба мувофиқи маъно ва вазифаҳои синтаксиснашон ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДА

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида яке аз хелҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертарқиба ба шумор мераванд. Ҷумлаҳои пайрав мувофиқи қонунҳои хоси дохилии ин ё он ҷумлаи мураккаби тобеъ ё ба сарҷумла ва ё ба ягон аъзои он ба тарқи чида тобеъ мегарданд, бинобар он ҷой ва мавқеи ҷумлаҳои пайрави чида дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ гуногун мешавад. Боз ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки дар ин соҳти синтаксисӣ дар байни сарҷумла ва ҷумлаҳои пай-

рави чида алоқаи тобей ва дар байни ҷумлаҳои пайрави чида бо ҳам алоқаи пайваст мушоҳида карда мешавад.

Дар забони адабии тоҷик ҳамаи намудҳои ҷумлаи пайрав чида шуда метавонанд.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ МУБТАДО

Мисол: *Ҳар кас ки ба ҳукумат содиқона хизмат кунад ва он манфиати халқро дар назар дошта бошад, вай ҳамеша гули сари сабати ҳукуматамон аст* (С. Айни, Куллиёт).

Дар ин мисол ҷумлаи вай ҳамеша гули сари сабати ҳукуматамон аст сарҷумла ва ҷумлаи 1) ҳар кас ба ҳукумат содиқона хизмат кунад, 2) ва он манфиати халқро дар назар дошта бошад ҷумлаҳои пайрави чидаи мубтадо ба шумор мераванд.

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ХАБАР

Мисол: *Расми амирони Бухоро ин аст, ки худи амир бо ду-се нафар ғуломбачаҳои хотирхоҳи худаш дар хонаи бузурге менишинанд ва соҳибмансабҳои ӯ дар атрофи хонаи рӯи суфаҳои кӯчак менишинанд* (С. Айни, Куллиёт). Дар ин мисол ҷумлаи расми амирони Бухоро ин аст сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) худи амир бо ду-се нафар ғуломбачаҳои хотирхоҳи худаш дар хонаи бузурге менишинанд ва 2) соҳибмансабҳои ӯ дар атрофи хонаи рӯи суфаҳои кӯчак менишинанд ҷумлаҳои пайрави чидаи хабар мешаванд.

Мисолҳо: *Тафсили ин воқеа ин аст, ки дар Нишопур Сунбод ном як маҷусии оташпараст буд, Абумуслим дар вақти аз тарафи Иброҳим Имом ба қорҳои Хуросон омада истоданиш дар роҳ як шаб дар хонаи ин маҷусӣ меҳмон шуд, Абумуслим дар ин меҳмонӣ ба мизбони худ рози сиёсии худро кушода бо ӯ дӯст ва ҳамаҳд шуда баромада рафт* (С. Айни, Куллиёт). *Ба фаҳми мо «зебой», «маданият» ва тамомияти алифбо дар он аст, ки бачагон онро ҳарчи оғонтар ёд гиранд ва халқи тоҷики мо ҳарчи зудтар саводнок шаванд* (С. Улуғзода, Субҳи ҷавонии мо). *Воқеа ин буд, ки муаззин ба ҷамоат хабар дод, мардум ҳам аз масҷид баромада дар тағи айвон сарҷамъ истоданд* (С. Айни, Дохунда). *Сабаб ин буд, ки дар вақти ба Оби Гарм рафта бо аскарони сурх ҷанг кардани Фузайл Махсум дар даруни вилоят ба муқобили ӯ шӯриш ва ҷунбиш бархост, мардум аз ёри додани ба ӯ даст кашиданд* (С. Айни, Дохунда).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ ПУРКУНАНДА

Мисол: *Шокир бо тафси ғофтоби нимрӯзии тобистонӣ фарқи арақ шуда дид, ки Қулмурод бо Рӯзӣ ва Сафарғулом дар сояи хонаи сиёҳ нишастаанд ва Қулмурод ба онҳо мувоҳидаҳои*

дар байни худаш ва Шокир гузаштаре бо як оҳанги мазохкорона ҳикоя карда хандида истодааст (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол ҷумлаи Шокир бо тафси офтоби нимрӯзии тобистонӣ фарқи арақ шуда дид сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) Қулмурод бо Рӯзӣ ва Сафарғулом дар сояи хонаи сиёҳ нишастаанд ва 2) Қулмурод ба онҳо мубоҳисаҳои дар байни худаш ва Шокир гузаштаре бо як оҳанги мазохкорона ҳикоя карда хандида истодааст ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи чида мебошанд.

Мисоли дигар: *Ӯ медонист, ки занаш дар фабрика кор мекунад, модараш ҳоло он қадар пир несту аз ӯҳдаи хонапӯй, ямоқу дарбеҳ ва нигоҳубини бачаҳо мебарояд* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

Дар ин мисол ҷумлаи ӯ медонист сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) занаш дар фабрика кор мекунад, модараш ҳоло он қадар пир несту аз ӯҳдаи хонапӯй, ямоқу дарбеҳ ва нигоҳубини бачаҳо мебарояд ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи чида мебошанд.

Мисолҳо: *Нуралӣ гуфт, ки куртаворӣ ва калфшӯ маҳсӣ барои Саодат ҳола, ҷомаворӣ ва пайпоқи паимин барои ҳуди Бобосодиқ аст* (С. Улуғзода, Навобод). *Ту ба ман гӯй, ки ин гапи беҳударо кӣ гуфт ва чӣ хел бовар кардӣ?* (Р. Ҷалил, Хикояҳо).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ МУАЙЯНКУНАНДА

Мисол: *Дар рӯи даричаи мо ду гулбутта буд, ки яке гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӣ* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ҷумлаи дар рӯи даричаи мо ду гулбутта буд сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) яке гули сафед мекушод, 2) дигаре гули гулобӣ ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи чида мебошанд.

Мисоли дигар: *Он вақтҳо табибони маҳаллӣ барои бемори сил фақат ду даво доштанд, ки якӯмаш шароб, дуйӯмаш саёҳат буд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ҷумлаи он вақтҳо табибони маҳаллӣ барои бемори сил фақат ду даво доштанд сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) якӯмаш шароб, 2) дуйӯмаш саёҳат буд ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи чида ба шумор мераванд.

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ НАТИЧА

Мисол: *Қорӣ-Ишқамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯсташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин мисол ҷумлаи Қорӣ-Ишқамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) аз хурсандӣ дар пӯсташ намеғунҷид, 2) сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ҷумлаи пайрави натиҷаи чида ба шумор мераванд.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ ЗАМОН

Мисол: Вақте ки буз тамоман мурд ва падарам сари уро тамоман аз танаиш ҷудо карда партофт, ман он сарро бардошта хеле дӯстдорикунон тамошо карда будам (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол, ҷумлаи ман он сарро бардошта хеле дӯстдорикунон тамошо карда будам сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) вақте ки буз тамоман мурд ва 2) падарам сари уро тамоман аз танаиш ҷудо карда партофт ҷумлаҳои пайрави чидаи замон мебошанд.

Мисолҳо: Вақте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади зин баромад, ман фаҳмидам (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Дар вақте ки деҳқон саргарми таърихгӯӣ буд, сауси дигар ҳам аспи худашро қашав карда шуд, вай аз саусхона баромад (С. Айнӣ, Ғуломон). Вақте ки ман аз зери лампаи овеза гузаштам ва сояам ба девори муқобил афтада ба назари ӯ намоён шуд, ӯ аз омадани каси ногаҳонӣ хабардор шуда, як қад парида аз ҷояш хест (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Як рӯз дар вақте ки Одина бар болои кати худ дар офтобрӯя, нимхоб ва нимбедор дароз кашида ёзида буд ва Шоҳмирзо ба оянда ва равандгон чой ва чиллим меодод, шахси ношиносе омада ба як гӯшаи чорпои самоворхона нишаст ва ба Шоҳмирзо як чой супориши намуд (С. Айнӣ, Одина).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ ТАРЗИ АМАЛ

Мисол: Дар ҳолате ки оташи ин тараф ғуррос зада мебаромад ва тахта ба дастамон буд, монанди аспони ҳарос чарх мезадем (С. Айнӣ, Куллиёт).

Дар ин мисол ҷумлаи монанди аспони ҳарос чарх мезадем сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) оташи ин тараф ғуррос зада мебаромад ва 2) тахта ба дастамон буд ҷумлаҳои пайрави чидаи ҳоли тарзи амал ба шумор мераванд.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ ШАРТӢ

Мисол: Агар шаш моҳ барфу борон борад, зимистон зимистониашро кунад, дар он вақт деҳқон аз замин ҳосил гирифта метавонад (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар ин мисол ҷумлаи дар он вақт деҳқон аз замин ҳосил гирифта метавонад сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) агар шаш моҳ барфу борон борад, 2) зимистон зимистониашро кунад пайравҳои шартӣ чида мебошанд.

Агар худат мехоста бошию одамҳои нағз ҳам ба ту ҳаминро маслиҳат бинанд, ман ҳеҷ чиз намегӯям (С. Улуғзода, Навобод).

Дар ин мисол ҷумлаи ман ҳеҷ чиз намегӯям сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) агар худат мехоста бошӣ, 2) одамҳои нағз ҳам ба ту ҳаминро маслиҳат бинанд пайрави чидаи шартӣ буда, ба сарҷумла тобеъ гаштаанд.

Мисолҳо: Агар дар Самарқанд хурӯс баробари хурӯси Бухоро ҳеҷ наметад, агар дар он ҷо девонабачаҳо дар зерӣ дастӣ бо со надаромадагӣ мебуданд, ман гарди пси инҳоро ҳам аз он ҷо оварда наметавонистам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Агар онвақта дилсӯзиҳои одампарваронаи ӯ намебуд ва пирамарди қоматхамидан пуришафқатро ба сари ман оварда, маро ба рабст намедарсвард, ҳамон рӯз дар роҳ, дар хоки ҳарӣ талаф шуда рафтаним мумкин буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Агар ту ишқро дорӣ муқаддас,
Агар онро ниғаҳ дорӣ зи нокас,
Бирав нобуд кун яғмогаронро,
Фашистон—душманони молу қонро.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

Агар ҳамин сухани маро касе шунавад ва даҳан ба даҳан ба ғӯши Домулло Қутбиддин расад, на танҳо шумо, балки ман ҳам ҷазо мебинам (С. Айнӣ, Куллийет).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ ХИЛОҒИ

Мисол: Харчанд Самарқанд ҳам барои мо шаҳри ношинос буд ва дар он на мо касеро ва на касе моро мешинохт, боз аз ҷиҳати кӯчаҳои васеи авшор ва дарахтони сабзу хуррами боғу хиёбонҳои аз лаҳзаи аввал моро ба худ мафтун кард. (Ҳ. Ирфон, Дар кулбаи касибон).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ САБАБ

Мисол: Дили ман ба ҳоли онҳо месӯхт, зеро ҳеҷ кадоми онҳо ба бозӣ роҳбарӣ накарда буданд, ҳаман корҳоро худӣ халифа карда буд (С. Айнӣ, Куллийет).

Дар ин мисол ҷумлаи дили ман ба ҳоли онҳо месӯхт сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) ҳеҷ кадоми онҳо ба бозӣ роҳбарӣ накарда буданд, 2) ҳаман корҳоро худӣ халифа карда буд ҷумлаҳои пайрави чидани сабаб ба шумор мераванд.

Мисолҳо: Имсол кори деҳқонии Бозор монанди пештара авҷ накард, зеро барзагсии ҷуфтани тоқа, ду марди коркун як шуда монда буд (С. Айнӣ, Дохунда). Модом ки меҳнатқамони Бухоро бедор шудаанд, модом ки дар дунё синфи пролетариат зиндааст, модом ки дар Россия ва Туркистон ҳукумати Шӯроӣ барқарор аст, ҷумҳурияи Шӯроӣ халқии Бухоро намемирад ва нахоҳад мурд (С. Айнӣ, Ғуломон). Ман аз вай ниқор гирифта наметавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони пурқуввати калонсол буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо) Ин ҳол барои ман он қадар аҳамият надошт, чунки ман дар ҳуҷраи худ ош наметухтам ва дасту рӯйро баромада дар рӯи мадраса шуман

мумкин буд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Азбаски пештар падари ӯ дар районҳои дур қозӣ буд ва ӯ кам дар геши падарам буд, ман дар вақтҳои дар хонаи Шарифҷон Махдум буданам ӯро надида будам (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

Дар шароити онвақтҳои Бухоро ин фикрро ба амал сардан мумкин набуд, чунки дар мамлакат ҳанӯз ҷангҳои граждони давом мекард, заводҳо ва фабрикаҳо қар намекарданд ва муассисаҳои саноатӣ ҳам ба тайёр кардани асбоби мудсофии революция ва барқарордани молҳои зарурии ҳаррӯза машғул набуданд (С. Айнӣ, Ёддоштҳо).

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАИ МАҚСАД

У соли гузашта ба шаҳр фаромада, ба хонаи Пӯлсодов сар халонда буд, то ки ӯро бинад ва дар он ҷо одамон ба вай ёри расонанд (Журн. «Садои Шарқ»).

Дар ин мисол ҷумлаи ӯ соли гузашта ба шаҳр фаромада ба хонаи Пӯлсодов сар халонида буд сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) ӯро бинад ва 2) дар он ҷо одамон ба вай ёри расонанд ҷумлаҳои пайравии чидани мақсад мебошанд.

Мисолҳо:

Омаданд одамон, ки то бинанд,
Руҳи ҷангсваронаи фарзанд,
То ба ӯ марду зан салом кунанд,
Офарин хонда эҳтиром кунанд.

(М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб)

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ ЧИДА БА МУБТАДОИ УМУМӢ

Дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик типҳои махсуси ҷумлаҳои мураккаби тобеи низ мавҷуданд, ки то ҳол мавриди тадқиқи нагаштаанд. Дар ин тип ҷумлаҳои мураккаби тобеи ду, се ва зиёда ҷумлаҳои мураккаби тобеи мустақил ба як мубтадои умумӣ вобаста мешаванд, яъне як мубтадо бо ҷумлаи мураккаби тобеи якум ояд лам, ба ҷумлаҳои мураккаби тобеи дигар (минбаъда) низ ба таври муштарак дар як вақт мубтадои шуда метавонанд.

Ин одам монанди касе, ки ногаҳон ба хетираш чизе расида бошад, якбора аз ҷояш ҷаста хест: чун харгӯше, ки барои худ хона ксвад, заминро ханҷол кашидан гирифт (С. Айнӣ, Ғулумон).

Дар ин мисол ду ҷумлаи мураккаби тобеи чидани шуда омадааст:

1. Ин одам монанди касе, ки ногаҳон ба хетираш чизе расида бошад, якбора аз ҷояш ҷаста хест.

2. *Ин одам чун харгӯше, ки барои худ хона ковад, заминро ханҷол кишидан гирифт.*

Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, ҳуҷраеро харида ҷойгир мешуд; агар ба харидани ҳуҷра пулаш нарасад, ҳуҷраеро истиқоматгарав мегирифт (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол ҳам ҷумлаҳои мураккаби тобей шартии зерин чида шудаанд:

1. *Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, ҳуҷраеро харида ҷойгир мешуд.*

Дар ҷумлаи дуйум, агарчи ибори дар мадрасаҳои Бухоро тақриб наёфта фақат мубтадо оварда шавад ҳам, ба мазмуни ҷумла халале намерасад.

2. *Талаба агар ба харидани ҳуҷра пулаш нарасад, ҳуҷраеро истиқоматгарав мегирифт.*

ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДА БО АЪЗОҲОИ САРҶУМЛА

Ҷумлаҳои пайрав на фақат ба сарҷумла, балки ба аъзоҳои алоҳидаи он (ба мубтадо, хабар, муайянкунанда ва ҳол) низ ба тариқи чида тобей мешаванд.

Мубтадои сарҷумла бо ҷумлаҳои пайрави чидаи муайянкунанда: *А; аҳолии бозории Бухоро як шахсе, ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо ғўтаи сафед бастагӣ буд, аз дари сарой даромада омад (С. Айни, Ғуломон).*

Дар ин мисол ҷумлаи аз аҳолии бозории Бухоро як шахс аз дари сарой даромада омад сарҷумла ва ҷумлаҳои дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо ғўтаи сафед бастагӣ буд пайравҳои муайянкунандаи чида буда, ба мубтадои сарҷумла ба ибори як шахс тобей мебошанд.

ИБОРАИ ҲОЛИ МАҚОНИ САРҶУМЛА БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДАИ ЧИДА

Қорӣ-Ишкамба ба як растаи танги болопӯшида, ки аз ғарб, ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву шоҳӣ мефурӯхтанд, даромад (Айни, Марги судхӯр).

Аз мисоли овардашуда ҷумлаи Қорӣ-Ишкамба ба як растаи танги болопӯшида даромад сарҷумла ва ҷумлаҳои 1) аз ғарб ба шарқ дар байни растаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва 2) дар он ҷо тоқияву шоҳӣ мефурӯхтанд пайравҳои муайянкунандаи чида буда ба ибори ҳоли мақони ба як растаи танги болопӯшида тобей мебошанд.

ДАР БОРАИ ЧИДА ШУДАНИ АЪЗОҲОИ АЛОҲИДАИ САРЧУМЛА

Дар забони адабии хозираи тоҷик дар баъзе сарчумлаҳо аъзоҳои он (мубтадо, хабар, пуркунанда, муайянкунанда ва ҳол) низ чида шуда, бо пайравҳои алоҳидаи якхела омада метавонанд.

МУБТАДОҲОИ ЧИДА БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Чӯйҳое, ки қадвалвор кашида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷа тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор-қатор кишта шудаанд, қитъаҳое, ки бо трактор ронда шудаанд, бедҳо ва сафедорҳое, ки дар он биёбони бесояи пештара, дар лаби чӯйҳо қатор шинонда шудаанд, ва бешаҳои навсабзи саксавул, ки барси нигоҳдории пеши роҳи реги равон онҳоро сабзондаанд, менамуданд (С. Айни, Ғуломон).

Аз ин мисол ҷумлаи чӯйҳо, заминҳо, пахтазорҳо, қитъаҳо, бедҳо ва сафедорҳо, бешаҳои саксавул менамуданд сарчумла буда, мубтадоҳо чида шуда омадаанд ва ҷумлаҳои бо раҷа тақсим ёфтаанд, қатор карла кишта шудаанд, бо трактор ронда шудаанд, дар он биёбони бесояи пештара дар лаби чӯйҳо қатор шинонда шудаанд, барои нигоҳдории пеши роҳи реги равон онҳоро сабзонидаанд пайравҳои муайянкунанда буда, ҳар қадом ба яке аз мубтадо тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Пагоҳони Ҷрмон-Полвон, ки омада дар идораи худ нишаст, дирӯза пойбараҳнагон ҳам, ки аз ваҷҳи ноҳақ гирифта шудани ғаллаҳоишон арз карда будаанд, расида омаданд* (С. Айни, Ғуломон).

Аз ин мисол ҷумлаи пагоҳони Ҷрмон-Полвон, дирӯза пойбараҳнагон ҳам расида омаданд сарчумла ва ҷумлаҳои омада дар идораи худ нишаст ва аз ваҷҳи ноҳақ гирифта шудани ғаллаҳоишон арз карда буданд пайрав буда, ба мубтадоҳои чида тобеъ гаштаанд.

ХАБАРҲОИ ЧИДА БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ САБАБ

Мӯҳсин аз ин суҳанони Қорӣ-Ишқамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид: хурсанд шуд, дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин ҷумла Арбобрӯзӣ ба заминҳои вай ҷашм дӯхта буданд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қорӣ-Ишқамба ба ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан меҳақад; тарсид, чунки имрӯз аз Қорӣ-Ишқамба ҳуҷҷати дар умри худ нашондидаширо (вексельро) шунид (С. Айни, Марғи судхӯр).

Дар ин мисол ҷумлаи Мӯҳсин аз ин суҳанони Қорӣ-Ишқамба ҳам хурсанд шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид сарчумла мебошад.

Нависанда бо мақсади аз чихати услуб равшантар ифода намудани матлаби худ (худӣ ҳамин) хабарҳои чидаи сарҷумларо бо пайравҳояшон ба тариқи зерин такрор намуда овардааст: хабари якҷум—хурсанд шуд буда, ба ин хабар ҷумлаи пайрави дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин ҷумла Арбобрузӣ ба заминҳои вай чашм духта буданд, хабари дуйӯм дар таҷҷуб афтад мебошад, ки ба ин хабар, ҷумлаи пайрави Қорӣ-Ишқамба ба ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан меҳоҳад, хабари сейӯм—тарсид буда, ба ин хабар ҷумлаи пайрави имрӯз аз Қорӣ-Ишқамба ҳуҷҷати дар умри худ нашунидаашро (вексельро) шунил ба воситаи пайвандакҳои зеро, чунки ба хабарҳои чидаи номбаршуда тобеъ гаштаанд.

ПҶРКУНАНДАҲОИ ЧИДА БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА

Кӯчаҳои Ғичдуван бо муллоёне, ки саллаҳошонро калон карда баста буданд, посбонҳои, ки ба миёнашон аз рӯй ғӯтаҳои сафедр печонда буданд, бо бойҳои, ки ҷомаҳои навашонро пӯшида ришашонро шона карда, камарчаҳошонро баста буданд, пур гардид (С. Айни, Ғуломон).

Аз мисоли овардашуда ҷумлаи кӯчаҳои Ғичдуван бо муллоён, посбонҳо, бо бойҳо пур гардид сарҷумла буда, пуркунандаҳо чида шуда омаданд ва ҷумлаҳои саллаҳошонро калон карда баста буданд, ба миёнашон аз рӯй ғӯтаҳои сафедр печонда буданд, ҷомаҳои навашонро пӯшида ришашонро шона карда камарчаҳошонро баста буданд ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда буда ба пуркунандаҳои чидаи сарҷумла тобеъ гаштаанд.

Мисолҳо: *Аз қаҳрамонҳои, ки пеш аз омадани душман нишон медод, аз тадбирҳои, ки барои муқобилат ба онҳо меандешид, асаре намонд* (С. Айни, Ғуломон). *Дар қароргоҳи босмаҷиён ба ғайр аз ҷасадҳои, ки ба хунашон оғушта шуда буданд, маҷрӯҳоне, ки менолиданд, яроқҳои, ки дар ҳар тараф пароканда шуда афтада буданд, ва ҷодирҳои, ки танобашон кандагӣ буд, чизи дигаре ба назар наменамуд* (С. Айни, Ғуломон). *У қади мавзунӣ Ҳасанро, ки ба дигар аъзойи шинам афтада буд, поҳои ӯро, ки монанди сутунчаҳои мармарин маҳкам меистоданд, рӯи ӯро, ки ҳанӯз ба тарош мӯҳтоҷ набувада ба ранги донаи анор гӯё хунаш аз берун акс медод, чашмони сиёҳи ӯро, ки аз шӯғлаи меҳнат ва нури ҷасрат медурахшиданд, иродаи ӯро, ки пӯлодвор буд, суҳанони ӯро, ки нарм ва баробари ин ҷиддӣ буданд, ба хотир овард* (С. Айни, Ғуломон).

ҚАЙДИ АЛОҲИДА

Дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик боз чунин ҳел ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дучор меоянд, ки дар онҳо ба ду ё зиёда мубтадоҳои чидаи сарҷумла як ҷумлаи пайрав то-

беъ гаштааст, ки ба ҳар кадом мубтадо баробар тааллуқ дорад ва такрор омадани чумлаи пайрав (бо ҳар кадом мубтадо) услубро вазнин мекунаду ба нозукии забон ҳалал мерасонад. Ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки бештар вақтҳо чумлаҳои пайрав дар шакли чамъ омада бо сарчумлаи худ (яъне ба мубтадоҳои чида) мувофиқат мекунад: *Хорпуштҳо, юрмонҳо, морҳо ва каждумҳо, ки ҳанӯз хоби зимистонии худро сар накарда буданд, ҷонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд* (С. Айнӣ, Ғуломон).

Дар ин мисол чумлаи хорпуштҳо, юрмонҳо ва каждумҳо ҷонварҳои аз паи ҳаёт давандаи ин саҳро ҳисоб меёфтанд, сарчумла ва чумлаи ҳанӯз хоби зимистонии худро сар накарда буданд пайрав буда ба сарчумла (ба мубтадоҳои чида) ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДАРАЧА

Чумлаҳои пайрави дараҷа намуди дигари чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба ба шумор мераванд. Фарқи чумлаҳои пайрави дараҷа аз чида он аст, ки дар чумлаҳои пайрави чида ду ё зиёда чумлаҳои пайрав бевосита ба сарчумла ва ё ба ягон аъзои он (ба мубтадо, хабар, пурқунанда ва ғ.) ба тариқи чида тобеъ мегарданд ва онҳо бо ҳам баробархуқуқ буда, дар байни онҳо алоқаи пайваст мушоҳида карда мешавад. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави дараҷа фақат алоқаи тобеъ мавҷуд буда, чумлаи пайрави яқум ба сарчумла, пайрави дуйӯм ба яқум, сейӯм ба дуйӯм, чорӯм ба сейӯм ва ғайра тобеъ мегардад.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЯҚДАРАЧА

Агар дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ як чумлаи пайрав истифода шуда бошад, чумлаи пайрави яқдараҷа ном дорад.

Чумлаи пайрави яқдараҷа барои чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибаи бисёрдараҷа заминаи асосӣ ба шумор меравад.

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДУДАРАЧА

Чумлаҳои пайраве, ки яке ба сарчумла ва дигаре ба пайрави яқум тобеъ мебошад, чумлаҳои пайрави дудараҷа ном доранд.

1. Дар сохти синтаксисии забони адабии тоҷик дар бештарини чумлаҳои мураккаби тобеи намуди мазкур чумлаҳои пайрав ба тариқи дараҷа: яке ба сарчумла, дуйӯм ба яқум тобеъ мегарданд:

У аввал хост, ки аз он «шумхабар» ҷизеро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин мисол чумлаи **ӯ** аввал хост сарчумла, чумлаи аз он «шумхабар» чизеро напурсад пайрави якӯм буда, ба воситаи пайвандаки ки ба сарчумла тобеъ гаштааст ва чумлаи **бо** ҷавобҳои бардурӯғи **ӯ** дилаш сиёҳ нашавад пайрави дуйӯм мебошад, ки ба воситаи пайвандаки то ки ба чумлаи пайрави якӯм тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: *Ман хеле афсӯс меҳӯрам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натиҷаашро фаҳмам* (С. Айни, Марги судхур). Дар ин мисол чумлаи ман хеле афсӯс меҳӯрам сарчумла, чумлаи ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд пайрави якӯм буда, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст ва чумлаи натиҷаашро фаҳмам чумлаи пайрави дуйӯм мебошад, ки ба якӯм ба воситаи пайвандаки то ки тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: *Қорӣ Нурулло ҳеҷ намехандид ва оташин ҳам нашуда буд, зеро ӯ нафаҳмида буд, ки рамзи ин афсона ба худаш оид аст* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Вай аз хиҷолати дарунӣ сарашро ҳам карда рӯяшро гардонд, ки чашмаш ба чашми модараш меафтад, чунки суханаиш рост набуд* (С. Улуғзода, Навобод). *Падарам маро бисъёрҳо монез карда буд, ки аз гули гулобӣ накам, то ки ӯ вайро ғундошта ба аттор бурда дар бадалаи гулоб гирад* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Ман аз ин кори ӯ дар ҳайрат афтадам, зеро падарам мегуфт, ки «Иброҳимхӯҷа бо садакаи мардум зиндагонӣ мекунад»* (С. Айни, Ёддоштҳо). *Одина худро аз ёри меҳрубони худ абадӣ ҷудошуда меангошт, зеро имрӯзҳо беморӣ ба ӯ чунон зӯр оварда буд, ки ба халос шудан аз ӯ ва даръёфтани висоли ёр ҳеҷ умед надошт* (С. Айни, Одина). *Вай, аз афти кор, фикр кард, ки бо далелҳои худ ба Маҳмуд нағз фаҳмонд, ки фикри Соҳибамак ҳаёл асту халос* (П. Толис, Повестъ ва ҳикояҳо).

II. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои мураккаби тобеъ низ мавҷуданд, ки дар онҳо чумлаи пайрави якӯм ба сарчумла, чумлаи пайрави дигар барои шарҳу эзоҳи ягон аъзои чумлаи пайрави якӯм оварда мешавад. Ин хел чумлаҳои мураккаби тобеъ нисбат ба хели якӯми чумлаҳои мураккаби тобеъ кам ба кор бурда мешаванд:

Қорӣ-Ишқамба бо шунидани пешниҳоди Мирзо Абдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он фоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз банк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад (С. Айни, Марги судхур).

Дар ин мисол, чумлаи **Қорӣ-Ишқамба** бо шунидани пешниҳоди Мирзо Абдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт сарчумла ва чумлаи он фоида аз банк қариб дар як сол ба дасташ мебаромад чумлаи пайрави якӯм буда, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки зеро тобеъ гаштааст. Чумлаи пайрави аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт ба мубтадои чумлаи пайрави якӯм—ба калимаи фоида ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: Акнун ба ин ҳам розӣ шавед, ки имшаб баъди маҷлиси аҳли маҳалла, ки ба тоза кардани ҳавлию кӯчаҳо бахшида мешавад, ба фаранҷиатон оташ занем (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо). Султон Муҳаммад мехост, ки ҳамаи Хуросонро, ҳатто Ғазнинро ҳам, ки пойтахти ғуриён буда, дар замони салҷуқиён ба мамлақати онон илҳоқ шуда буд, ба даст дарорад (С. Айни, Куллийт). Қорӣ-Ишкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба банк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯй» аст, дида ҳақиқати худро фаҳмад (С. Айни, Марги судхӯр).

ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ СЕДАРАҶА

Мисол: Масъалаи коҳу беда як масъалаи мушкил гардида буд, ки барои ҳай кардани он ҳеҷ роҳе ёфта намешуд, зеро деҳқонон, ки ба колхоз даромада буданд, коҳу бедаҳошонро ҳеҷ навода буданд (С. Айни, Фуломон).

Дар ин мисол чумлаи масъалаи коҳу беда як масъалаи мушкил гардида буд сарчумла, чумлаи барои ҳал кардани он ҳеҷ роҳе ёфта намешуд пайрави яқум буда, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст. Чумлаи коҳу бедаҳошонро ҳеҷ навода буданд пайрави дуйум буда, ба чумлаи пайрави яқум ба воситаи пайвандаки зеро тобеъ шудааст. Чумлаи ба колхоз даромада буданд чумлаи пайрав буда, ба воситаи пайвандаки ки ба чумлаи пайрави дуйум тобеъ гаштааст.

Қорӣ-Ишкамба акнун бо ин гуна суҳанҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин корҳоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин мисол чумлаи Қорӣ-Ишкамба акнун бо ин гуна суҳанҳо тасаллиёб намешуд сарчумла, чумлаи ӯ шунида истода буд пайрави яқум мебошад, ки ба сарчумла ба воситаи пайвандаки зеро тобеъ гаштааст. Чумлаи ин корҳоро инқилоб карда истодааст пайрави дуйум буда, ба чумлаи пайрави яқум ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст. Чумлаи аз вай табиатан метарсид ба чумлаи пайрави дуйум ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст.

Мисоли дигар: Он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қорӣ-Ишкамба дар вай халтаҳои пул ва ходимони банкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербори боркаши Бухоро ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намендоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста буданд (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин мисол чумлаи он ароба ба зудӣ расида наомад сарчумла, чумлаи Қорӣ-Ишкамба дар вай халтаҳои пул ва ходимони банкро дида, дилаш ором гирад пайрави яқум буда, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст. Чумлаи аробаҳои дучархаи баланди сербори боркаши Бухоро ба пеш омадани

он аробаи чорчарха роҳ намедиҳанд ҷумлаи пайрави дуйӯм буда, ба воситаи пайвандаки ҷунки ба ҷумлаи пайрави якӯм тобеъ гаштааст. Ҷумлаи онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада роҳро баста буданд ҷумла пайрав буда, ба воситаи пайвандаки зеро ба ҷумлаи пайрави дуйӯм тобеъ гаштааст.

ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ЧОРДАРАҶА

Калонон наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худӯшонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки ғӯё онҳоро нашунидаанд, зеро дигарон мешунидаанд, ки як занани девона калонони шаҳрро чӣ гуна масҳара карда истодааст (С. Айнӣ, Марги судхур). Дар ин мисол ҷумлаи калонон наметавонистанд сарҷумла, ҷумлаи ба ин ҳама дашному дуоҳои бадаш ҳам худӯшонро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд пайрави якӯм буда ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст. Ҷумлаи ғӯё онҳоро нашунидаанд пайрави дуйӯм мебошад, ки ба ҷумлаи пайрави якӯм ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст. Ҷумлаи дигарон мешуниданд пайрави сейум буда, ба ҷумлаи пайрави дуйӯм ба воситаи пайвандаки зеро тобеъ гаштааст. Ҷумлаи як занани девона калонони шаҳрро чӣ гуна масҳара кардааст пайрави чорӯм мебошад, ки ба ҷумлаи пайрави сейум ба воситаи пайвандаки ки тобеъ шудааст.

ДАР БОРАИ ҶУМЛАҲОИ МУРАҚҚАБИ ТОБЕЪ БО ПАЙРАВҲОИ ЧИДАӮ ДАРАҶА

Дар сохти синтаксисии забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураққаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави чида ва дараҷа низ мавҷуданд, ки онҳо ба як сарҷумла ва ё ба ягон аъзои он (ба мубтадо, пурқунанда, ҳол ва ғайра) тобеъ мебошанд. Дар он намуна якчанд ҷумлаҳои аз назар меғузаронем.

МУБТАДОИ САРҶУМЛА БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЧИДАӮ ДАРАҶА

Мисол: Ин одам, ки афту башарааш ба арабҳои Бухоро ва фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои Бухоро, ки бо қазӣ, ғӯшти барра, шир ва ҷурғот парчариш ёфтаанд, монандӣ дошт, соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис, Полвон-Араб буд (Айнӣ, Гуломён).

Дар ин мисол, ҷумлаи ин одам соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис, Полвон-Араб буд сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави 1) афту башарааш ба арабҳои Бухоро ва 2) фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои Бухоро монандӣ дошт пайрави чида буда, ба ҳар ду ҷумлаи пайрав-хабари монандӣ дошт баробар тааллуқ дошта

бо тақозои нозукии забон хабар такрор нашудааст ва ҳар ду ҷумлаи пайрав чида шуда ба мубтадои сарҷумла — ба калимаи одам ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштаанд.

Агар мо сарҷумлао бо ҷумлаҳои пайрави чида нависем, ҷумлаи мураккаби тобеъ намуди зеринро мегирад:

Ин одам, ки афту башарааш ба арабҳои Бухоро ва фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои Бухоро монандӣ дошт, соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис, Полвон-Араб буд.

Акнун меҳохем ҷумлаи мураккаби тобеъро бо ҷумлаҳои пайрави дараҷа таҳлил намоем; хотиррасон кардан лозим аст, ки ҷумлаи пайрави дуйӯм ба худ ҷумлаи пайрав ҳам дорад. Аз ҳамин сабаб ҳам мисоли дар боло номбаршударо ҳамчун ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа менависем:

Ин одам, ки фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои Бухоро, ки бо қазӣ, гӯшти барра, шир ва чурғот парвариши ёфтаанд, монандӣ дошт; соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис, Полвон-Араб буд.

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеъ ҷумлаи ин одам соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис, Полвон-Араб буд сарҷумла ва ҷумлаи фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои Бухоро монандӣ дошт пайрави якум мебошад, ки ба воситаи пайвандаки ки ба мубтадои сарҷумла ба калимаи одам тобеъ гаштааст ва ҷумлаи бо қазӣ, гӯшти барра, шир ва чурғот парвариши ёфтаанд пайрави дуйӯм буда, дар дохили пайрави якум омада ба воситаи пайвандаки ки ба он тобеъ шудааст.

ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБА БО ПАЙРАВҲОИ ҲАРХЕЛА

Дар синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибае низ мавҷуданд, ки онҳо аз ҷиҳати сохт ва вазифаи грамматикӣ худ аз сертаркибаҳои дигар тамоман фарқ мекунанд. Чи тавре ки мо дар бобҳои дигар қайд намудем, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба бо пайравҳои чида ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрав ба як сарҷумла ва ё аъзоҳои алоҳидаи он ба тариқи чида тобеъ мегарданд, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа бошад, ду ё зиёда ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравҳои дараҷа ба сарҷумла ва ё аъзоҳои алоҳидаи он ба тариқи дараҷа тобеъ мегарданд. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба бо пайравҳои ҳархела бошад, ҷумлаҳои пайрави якхела ва ё гуногун мувофиқи қонунҳои дохилии ҳоси ин ё он ҷумлаи мураккаби тобеъ барои шарҳу эзоҳ додани аъзоҳои алоҳидаи сарҷумла ва ё ин ки худ сарҷумла алоҳида-алоҳида (на ба тариқи чидаю дараҷа) истифода мешаванд ва бо ҳамин аз хелҳои дигари ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба фарқ мекунанд.

САРЧУМЛА БО ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик хели чумлаҳои мураккаби тобее, ки чумлаҳои пайрави ҳархелаи онҳо сарчумлаҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд, нисбат ба хелҳои дигари чумлаҳои мураккаби тобее бо пайравҳои ҳархела хеле зиёданд.

Мисол: *Вақте ки авқотро хӯрда шуданд, Қумринисо косоҳоро ғундошта, ҷой оварда монд ва ба айвон рафт, ки писарчаи бедоршудаашро ором намояд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо).

Дар ин мисол чумлаи Қумринисо косоҳоро ғундошта ҷой оварда монд ва ба айвон рафт сарчумла буда, чумлаи вақте ки авқотро хӯрда шуданд пайрави замон буда, вақту ҳангоми амали сарчумларо ва чумлаи писарчаи бедоршудаашро ором намояд пайрави мақсад буда, мақсади қору ҳаракати сарчумларо ифода мекунад.

Мисоли дигар: *Агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам, шумо ба шикоят қардан ҳақ надоред, зеро нимаи сари ман бемӯй аст* (С. Айни, Марги судхӯр).

Дар ин мисол чумлаи шумо ба шикоят қардан ҳақ надоред сарчумла, чумлаи агар ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода бошам пайрави шартӣ мебошад, ки шартӣ иҷро ғаштани қору ҳаракати сарчумларо ва чумлаи нимаи сари ман бемӯй аст пайрави сабаб буда, сабаби иҷрои амали сарчумларо ифода мекунад.

Мисоли сейӯм: *Вақте ки ман халос шуда ба хона омадам, чунон аҳволам дигаргун шуда буд, ки модарам маро қариб нашинохт* (С. Айни, Дохунда).

Дар ин мисол чумлаи чунон аҳволам дигаргун шуда буд сарчумла, чумлаи вақте ки ман халос шуда ба хона омадам пайрави замон ва чумлаи модарам маро қариб нашинохт пайрави натиҷа мебошад.

Мисолҳо: *Танҳо дар ғӯшае, дуртар аз маҷлиси зиёфат, дар ҷое, ки дар он ҷо аспони ҷонишини вакили мухторро баста буданд, Дохунда сари дуно нишаста буд, ки аз чеҳраи аломати нохушинуӣ ҳувайдо мегардид* (С. Айни, Дохунда). *Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар ободонии мардумнишини деҳае буд, ки атрофи ин деҳаро монанди қалъаҳои шаҳр бо девори баланде иҳота қарда гирифта буданд* (С. Айни, Ғуломон). *Як пагоҳӣ, вақте Маҳмуд ба қор мерафт, Ашраф-партизан ӯро аз роҳи боздошта пурсид, ки машинаи оббарор чӣ шуд* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Агар касе бо ман сӯҳбат қардани ӯро шунавад, ғумон мекард, ки тағоиям бо яке аз ҷӯраҳои ҳамсин ва наздиқаш чақ-чақ мекунад* (П. Толис, Повесть ва ҳикояҳо). *Агар бо ин роҳ тахминан ҳазор қадам рафтем, аз пешатон як деҳаи обод мебарояд, ки бар лаби ҷӯе воқеъ шуда аст* (С. Айни, Дохунда). *Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи ялангӣ раҳсупор гардидам, аз дур бар болои роҳ гуруҳи*

зогон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишистанд (С. Айни, Асарҳои мунтахаб). Пас аз он ки Соҳибамак суханиширо анҷом дод, дар кабинет хомӯшии ҳукмфармо гашт, ки ба он фақат садои лангари соати деворӣ халал мерасонд (П. Толис, Повесть ва хикояҳо). Пеш аз он ки маро аз ин ҷо мебурданд, ба ту гуфта будам, ки маро ба зудӣ хоҳанд кушт (С. Айни, Дохунда). Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғуш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамоғӯши онҳо ба ду хуми калон монанд буд (С. Айни, Марги судхур). Дар вақте ки сб даркор шавад, ин шутурро аз ҷояш хезо:ида дуртар аз ҷоҳ меронданд, ки бо ҳамин якбора ду машк сб аз ҷоҳ берун омада, якчанд сар бузу гӯсфандро сероб мекард (С. Айни, Ғуломон). Агар кас тарҷимаи ҳоли устод Айниро бо диққат хонда барояд, мебинад, ки ӯ аз хурдӣ ба адабиёт рағбат дошт, нависандавор зираку ҳушёр ва донишҷӯю кунҷқов буд (М. Турсунзода, Ҳаёт ва адабиёт).

МУБТАДО ВА САРҶУМЛА БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА

Мисол: ... Саге, ки аз думи асп газида буд, бо хӯрдани зарбаи лагадии асп маҷбур шуд, ки пас гурезад (С. Айни, Ғуломон).

Дар ин мисол ҷумлаи Саг бо хӯрдани зарбаи лагадии асп маҷбур шуд сарҷумла, ҷумлаи аз думи асп газида буд пайрави муайянқунанда буда ба мубтадо тобеъ мебошад ва ҷумлаи пайрави пас гурезад, ба сарҷумла тобеъ аст. Мисоли дигар:

Раванда ва ояндагоне, ки аз тарафи Дарвозаи Имом омада, ба тарафи Токи Тиргарон ва ё, билакс. Регистонро бурида мегузаштанд, маҷбур буданд, ки аз савориҳошон ғуломада аспҳоишонро етак карда харҳоишонро пеш андохта гузаранд (С. Айни, Ғуломон).

МУБТАДО ВА ҲОЛИ МОНАНДИ БО ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА

Мисол: Тракторҳое, ки дар ёбон паҳн шуда буданд, монанди паровозҳое, ки дар истгоҳҳои роҳи оҳан дар манёвранд, ғурроси зада ҳаракат мекарданд (С. Айни, Ғуломон). Дар ин мисол ҷумлаи тракторҳо ғурроси зада ҳаракат мекарданд сарҷумла, ҷумлаи дар ёбон паҳн шуда буданд пайрави муайянқунанда буда, ба мубтадои сарҷумла, ба қалимаи трактор тобеъ мебошад. Ҷумлаи дар истгоҳҳои роҳи оҳан дар манёвранд пайрав буда, ба ҳоли монандии сарҷумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: Хокҳое, ки ба оббурда мекашиданд, монанди намаке, ки ба деги ҷӯшон пошанд, об шуда мерафт (С. Айни, Ғуломон). Дудҳое, ки аз оташихонаи трактор мебаромаданд, монанди моҳичаҳои хокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда

гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд (С. Айни, Ғуломон).
Киштзори колхоз, ки бо трактор ронда, дандонаву мола карда шуда, бо сеялка пахта кишта шуда буд, монанди сӯзание, ки дар вай бо абрешими пистагӣ гул дӯхта бошанд, ба назарҳо сабзу хуррам менамуд (С. Айни, Ғуломон).

МУБТАДОҶ ВА ҲОЛИ МАҚОН БО ҚУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА

Мисол: Аробаҳое, ки ба онҳо газвор, қанд, чой, карасин, равған, собун ва гӯгирд барин молҳои саноатӣ бор карда шуда буданд, дар кӯчае, ки дар он ҷо дӯкони кооператив буд, паси якдигар мунтазири фуруврдани борҳошон шуда истодаанд (С. Айни, Ғуломон).

Дар ин мисол аробаҳо дар кӯчае паси якдигар мунтазири фуруврдани борҳошон шуда истодаанд сарқумла, қумлаи ба онҳо газвор, қанд, чой, карасин, равған, собун, гӯгирд барин молҳои саноатӣ бор карда шуда буданд, пайрави муайянкунанда буда, ба мубтадои сарқумла тобеъ аст; қумлаи дар он ҷо дӯкони кооператив буд пайрави муайянкунанда буда, ба ҳоли мақон тобеъ мебошад.

МУБТАДО ВА ПУРКУНАНДАҶ БО ҚУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲАРХЕЛА

Мисол: Бой, ки дар кодоки пешгоҳи сандалӣ ба болишт такья карда ёзида буд, ба Набӣ-Полвон, ки дар рӯ ба рӯи ӯ дар кодоки поёни менишаст, нигоҳ кард (С. Айни, Ғуломон).

Дар ин мисол қумлаи бой ба Набӣ-Полвон нигоҳ кард сарқумла, қумлаи дар кодоки пешгоҳи сандалӣ ёзида буд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарқумла ва қумлаи дар рӯ ба рӯи ӯ дар кодоки поёни менишаст пайрав буда ба пуркунандаи сарқумла тобеъ гаштааст.

Мисолҳо: Деҳани М., ки дар домани ҷӯли Қизил воқеъ шудааст, аз ин ҷангу ғубори зардча, ки аз биёбони васеъ бардошта шуда меомад, ранги хумдони хишти оташафрӯхтаро гирифта буд (С. Айни, Ғуломон).

ПУРКУНАНДА ВА ХАБАРИ САРҚУМЛА БО ПАЙРАВҲОИ ҲАРХЕЛА

1. Ӯ фельдшери худро, ки як одами бадмасти бадҷаҳли қаъқарӣ буд, фармуд, ки то ба поҳи ман йод молад (С. Айни, Ёддоштҳо).

Дар ин мисол қумлаи ӯ фельдшери худро фармуд сарқумла, қумлаи як одами бадмасти бадҷаҳли қаъқарӣ буд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба пуркунанда фельдшери худро тобеъ гаштааст. Қумлаи то ба поҳи ман йод молад пайрав буда, ба сарқумла тобеъ мебошад.

2. Чизе, ки башараи ӯро аз шағол фарқ мекунонд, ҳамин буд, ки рӯяш бо пешона ва биниаш пур аз доғи нағзак буда, ба бинанда як ҳисси нафрат бедор мекард (С. Айнӣ. Ёддоштҳо).

Дар ин мисол чумлаи чиз ҳамин буд сарчумла, чумлаи башараи ӯро аз шағол фарқ мекунонд пайрави муайянкунанда мебошад, ки ба мубтадои сарчумла ба калимаи чиз тобеъ гаштааст. Чумлаи рӯяш бо пешона ва биниаш пур аз доғи нағзак буда, ба бинанда як ҳисси нафрат бедор мекард пайрав буда, ҳиссаи номи хабарро шарҳ медиҳад.

ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ОМЕХТА

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои мураккабе низ мавҷуданд, ки аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ташкил меёбанд ва яке аз чумлаҳои содда ё ҳар кадом чумлаи содда бо чумлаи пайрав меояд. Ин гуна чумлаҳои мураккаб, аз як тараф, бинобар аз ду ва ё зиёда чумлаҳои соддаи баробарҳуқуқ иборат буданашон чумлаи мураккаби пайваст ба шумор мераванд, аз тарафи дигар, азбаски яке аз чумлаҳои содда ва ё ҳамаи чумлаҳои соддашон чумлаҳои пайрав доранд, ҳар яке аз ин чумлаҳо чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳисоб меёбанд. Чунин чумлаҳои мураккабро чумлаҳои мураккаби омехта меноманд.

Ҷулмон дар оғили Абдураҳимбой, дар ҳолате ки дасту поҳошси бастагӣ буд, чанд рӯз маҳбус буданд, дари аз берун қулфзадаи он оғилро рӯзе як бор Набӣ-Полвон мекушод (С. Айнӣ, Ҷулмон). Сафарҷулум гӯгирдқиттиро ба тарафи Самад ҳаво дод ва ҷавоне, ки дар паҳлуи Самад нишаста буд, гӯгирд зад, Самад ба ҳар тарафи мӯза чашм андохт (С. Айнӣ, Қуллӣёт). Бандиён аз боғ баромаданд, дар пеши бос даҳ-дувоздаҳ нафар бандиён, ки аз боғҳои дигар ба даст афтода буданд, даст баста меафтоданд (С. Айнӣ, Ҷулмон). Рӯдакӣ ӯро намедид, вай дар ҳолате ки аз дидори дӯстон ашқи шодӣ дар чашмонаш ҷарх мезад, ин мисрағҳоро ба забон меронд (С. Улуғзода, Қисмати шоир). Ҷулмони хонадор кардашуда ҳам бо канизони ба худашон додашуда дар корхонаҳо, саисхонаҳо, оғилхонаҳо ва шутурхонаҳо ҷой гирифтанд, дар ҳезумхона яке аз канизон, дар ҳолате ки хорҳо ва явшонҳоро паҳн карда ба болои онҳо ҷули кӯҳнаи аспро андохта барои худ ва шавҳараш ҷои хоб тайёр мекард, бо овози ҳазинаи ин ашторро месурӯд (С. Айнӣ, Ҷулмон).

Чумлаҳои мураккаби омехта ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. Чумлаи мураккаби омехтае, ки чумлаи пайрав ба яке аз чумлаҳои содда тобеъ гашта бошад ҳам, ба ҳамаи чумлаҳои соддаи мураккаби омехта як хел таъсир мебахшад: Вақте ки муллоён бо эшон гарми чақ-чақ буданд, касе ба поёни суфа бада дар

соџа чароғ истода Яъқуббойро имо кард ва худ пас рафта дар раҳрави дарвоза истод (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар ин мисол чумлаи вақте ки муллоён ва эшон Гарми чақ-чақ буданд пайрави замон буда, ба чумлаи соддаи касе ба поёни суфа омада дар соџа чароғ истода Яъқуббойро имо кард тобеъ бошад ҳам, ба чумлаи соддаи дуйӯм худ пас рафта дар раҳрави дарвоза истод як хел муносибат дорад ва ин чумларо низ аз ҷиҳати вақту ҳангом шарҳ медиҳад.

2. Чумлаи мураккаби омехтае, ки чумлаи пайрав ба яке аз чумлаҳои соддаи чумлаи мураккаби омехта тобеъ гашта, фақат ҳамон чумлаи соддаро шарҳ медиҳад: *Дар ин деҳа саноати ҳунармандӣ гӯё ҳеч набуд, аз касибон танҳо кӯҳнадӯзон буданд, ки онҳо ҳам ба монанди худ ба побараҳнагон хизмат мекарданд* (С. Айнӣ, Ёддоштҳо). Дар кӯчабоғ мерафтам, аз дур овози духтаре ба гӯшам расид, ки суруд меҳонд (С. Улуғзода, Навобод).

Дар мисоли якӯм чумлаи пайрави онҳо ҳам ба монанди худ ба побараҳнагон хизмат мекарданд ба чумлаи соддаи аз касибон танҳо кӯҳнадӯзон буданд ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштаасту танҳо ҳамин чумлаи соддаро шарҳ медиҳад. Дар мисоли дуйӯм бошад, чумлаи пайрави суруд меҳонд ба чумлаи соддаи аз дур сӯзи духтаре ба гӯшам расид тобеъ гаштаасту фақат ҳамин чумларо шарҳ медиҳад.

Мисолҳо: *Вақте ки садои суруд боз меистод, нолаи ҳазина баланд шуда дилҳоро меҳарошид, ҷигарҳоро об мекард ва баданҳоро меларзонид, ин садо ва ин нола Гулсумро ба тарафи худ кашид* (С. Айнӣ, Ғуломон). *Роҳбарони район, хусусан котиби райком рафиқ, Шукуров аз ҳуди деҳқонон кайҳо боз толиби ҳақин тағирот буданд, онҳо ба хубӣ медонистанд, ки аз дасту шахси танҳо бисёр кор намеояд* (Ф. Муҳаммадиев, Муҳочирон). *Шаб, дар вақте ки мардум дар хоб буданд, садои пай дар пай ҳолӣ шудани чанд милтиқ омад, ҳама саросемавор аз хоб бедор шуда, тағи дарвозаи ҳавлии худашон баромаданд* (С. Айнӣ, Дохунда).

Дар чумлаи мураккаби омехта чумлаи пайрави муайянкунанда ба яке аз аъзоҳои як чумлаи содда (мубтадо, ҳол, пуркунанда ва ғ.) тобеъ шуда меояду асосан ҳамон чумлаи соддаро шарҳ медиҳад:

Деҳқононе, ки аз кор баргашта омаданд, ба гап задан ҳам ҳавсала надоштанд, ҳамаашон дар лаби ҷӯй, бар рӯи роши баланди рег қатор шуда дароз кашиданд (С. Айнӣ, Куллиёт). *Дасту пайҳое, ки танҳо понздаҳ дақиқа ёзида буданд, боз баста шуданд, бандии хатирчиғӣ куллук шуд* (С. Айнӣ, Куллиёт)

Дар мисоли якӯм чумлаи пайрави аз кор баргашта омаданд ба мубтадои чумлаи соддаи якӯм, ба калимаи деҳқонон тобеъ гашта танҳо ҳамин чумлаи соддаро шарҳ медиҳад, ба чумлаи соддаи дуйӯм—ҳамаашон дар лаби ҷӯй, бар рӯи роши баланди рег қатор шуда дароз кашиданд таъсире набахшидааст.

Дар мисоли дуйӯм бошад, чумлаи пайрави танҳо понздаҳ да-

кика ёзида буданд ба мубтадои чумлаи соддаи якӯм дасту пойхо тобеъ гашта худи ҳамин чумлаи соддаро шарҳ медиҳад.

3. Чумлаҳои мураккаби омехта, ки дар онҳо ҳар кадом чумлаи содда ба худ чумлаи пайрав гирифтааст:

Ман, ки ҳамеша дар паи донишмандони тамоми аҳволи Қорӣ-Ишкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шундида ба пурсуков даромадам ва сарбоз дар ҷавоб он воқеаҳоеро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қорӣ-Ишкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод (С. Айнӣ, Марги судхӯр). Зан пари мургеро, ки ҷонаш баромада буд, канда гирифт, Содиқ бошад, ҳар мургеро, ки сар мебурид, пас аз баромадани ҷонаш ба пеши занаш ҳамо ба дода дигарашро сар мебурид (С. Айнӣ, Фуломон). Қутбия, ки Ҳамдам-фурма будани соҳиби садоро дид, дили аз садои ногаҳонӣ ба ларзиши омадааш саҳт-саҳт ба тапидан даромад ва ӯ маҷбур шуд, ки ба кафи дастии худ сари дилашро нигоҳ дошта худро қадре ором даҳад (С. Айнӣ, Фуломон).

4. Чумлаи мураккабе, ки яке аз чумлаҳои содда ва ё ҳар кадом чумлаи соддаи муқобили якдигар гузошташуда пайрав дошта бошад, чумлаи мураккаби омехтаи хилофӣ номида мешаванд:

Қорӣ-Ишкамба монанди саге, ки аз дари соҳибиаш берун карда бошад, фарёдкунон баргашта ба сарой даромадан мехост, аммо саройбон ӯро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳамо дод (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дар ин мисол чумлаи пайрави муайянкунанда аз дари соҳибаш берун карда бошанд ба ҳоли тарзи амали монандии чумлаи соддаи якӯм—монанди саг ба воситаи пайвандаки ки тобеъ гаштааст ва ҳамин чумлаи соддаро шарҳ медиҳаду ба чумлаи соддаи муқобили соддаи якӯм гузошташуда, яъне ба чумлаи соддаи саройбон ӯро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳамо дод муносибате надорад.

Мисоли дигар: *Субҳ наздик шуд, аммо ҳанӯз абри сиёҳе, ки шарқи ҷанубии кӯҳистони тоҷикро гирифтааст, ба сафед шудани рӯз роҳ намедиҳад (С. Айнӣ, Дохунда).*

Дар ин мисол чумлаи пайрави муайянкунандаи шарқи ҷанубии кӯҳистони тоҷикро фаро гирифтааст ба мубтадои чумлаи соддаи дуйӯм—абри сиёҳ тобеъ гашта, чумлаи соддаи мазкурро шарҳ медиҳаду ба чумлаи соддаи муқобил гузошташуда муносибате надорад.

Мисолҳо: *Дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷои онҳо сар то сари роҳро, гӯё ки асфальт карда бошанд, яхи сиёҳчаранг фаро гирифта буд (С. Айнӣ, Куллиёт). Вай ин гапҳоро бо фаҳр гуфт, аммо ҳар касе, ки ба пахтазор ақаллан як маротиба назар меафканд, иқрор менамуд (П. Толис, Ҳикояҳои даҳ сол). Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавли дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пас гашта гурехта ба ҳавли дарун даромада рафт (С. Айнӣ, Куллиёт).*

**БА ИБОРАИ СИФАТИ ФЕЪЛИ ТАБДИЛ ДОДАНИ
ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДА**

Ибораҳои сифати феъли ба чумлаҳои пайрави муайянкунанда наздиканд, бинобар ин чумлаи пайрави муайянкунандаро ба иборати сифати феъли табдил додан мумкин.

Барои ба иборати сифати феъли табдил додани чумлаи пайрави муайянкунанда: 1. Пайвандаки ки партофта мешавад. Пеш аз пайвандак пасоянди -ро ва аломати е омада бошанд, онҳо ҳам партофта мешаванд ва ҷои онҳоро бандаки изофӣ (-и) гирифта мегузаранд. 2. Феъли чумлаи пайрав ба сифати феъли бармегардад:

1. Ҷавононе, ки милтиққошонро ба даст гирифта буданд, часта хеста аз хона баромада, давон-давон ба куча рафтанд (С. Айни, Гуломон).

2. Таклифе, ки раис ба миён гузошт, ҳама қабул карданд.

3. Китобхоеро, ки аз китобхона гирифта будам, супурдам.

1. Ҷавонони милтиққошонро ба даст гирифтагӣ часта хеста, аз хона баромада, давон-давон ба куча рафтанд.

2. Таклифи ба миён гузоштаи раисро ҳама қабул карданд.

3. Китобҳои аз китобхона гирифтаамро супурдам.

**БА ИБОРАИ МАСДАРИ ТАБДИЛ ДОДАНИ
ЧУМЛАИ ПАЙРАВ**

Баъзе чумлаҳои пайрав мувофиқи вазифа ва аҳамияти худ ба ибораҳои масдари наздиканд, бинобар ин онҳо ба иборати масдари табдил шуда метавонанд.

Дар вақти ба иборати масдари табдил додани чумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари чумлаи пайрав ба шакли масдари намеояд, в) агар дар чумлаҳои пайрави мақсад, сабаб, пешояндҳои барои, бо мақсади набошанд, дар вақти ба иборати масдари табдил додан ин пешояндҳо оварда мешаванд. Масалан:

1. ӯ маро Ҳамид-Саша меномид, то зехни ман ҳам нақад (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

2. Аз мӯйсафед ҷавоб нашуд, чунки ӯ маънии ҳазъёнро намефаҳмид (Р. Ҷалил, Ҳикояҳо).

1. ӯ барои нақоҳидани зехни ман маро Ҳамид-Саша меномид.

2. Аз мӯйсафед барои маънии ҳазъёнро нафаҳмидани ҷавоб нашуд.

Мисолҳои дигар: *Ятим тарсид, ки ғусфандони ӯ ҳам бо онҳо ҳамроҳ шуда гурехта нараванд* (С. Айни, Ятим). Ман

Дар аввал ва баъд аз нутқи айнан нақлшуда:

«Ҳимдоди... ки ҳама дертар бедор шуда буд, мо... зудтар бедор накардӣ» — ғўён (С. Айни, Гуломон). Пас аз он оҳиста ва мулоҳиҷа ба маънои он, ки ҳанӯз дар пеши дар рост буда, шарувои худро нимпуш намуда нигоҳ карда: «*Вай, дароҳмон-сардор, вай, дароҳмон!*» — ғусф (С. Айни, Гуломон).

Дар нутқи айнан баъди гурӯҳи қисми дигар бидуни суҳбатҳои ҳам оварда мешавад. Диалогҳо ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд.

Газетаи имрузро хондӣ, Одил?

— *Не, ҳанӯз фарсаи газетаҳои ҳам нашудааст, саркор ба ферма баромада будам, ҳозир рост аз омадам* (Ф. Ниёзи, Вафо).

— *Бо трактор!*

— *Ҳа, бо трактор.*

— *Қавсоб, чилӣ хурда буд?*

— *Хурда буд.*

— *Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?*

— *Хокнурӣ ахтарта будем.*

— *Поруи маҳдани-чӣ?*

— *Вай ҳам андохта шудааст* (С. Айни, Гуломон).

Нутқи мазмунан нақлшуда:

Нутқи айнан баъди гурӯҳи қисми дигар бо таъбири баъзе хусусиятҳои луғатӣ, грамматикӣ ва услубӣ оварда мешавад, нутқи мазмунан нақлшуда номида мешавад: «*Мо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯи барича, дар болҳои дарахти зардолу, баромада пинҳон шудаанд*» (С. Айни, Гуломон). *Саркор хост пичингомез ба Олим гуяд, ки ёздаҳ тоҷ дар деги ин кору вазифаи ӯшида ошӣ ҳам, мебинем, ки ҳанӯз ҳам хом ҳастӣ* (Ф. Ниёзи, Вафо).

Дар нутқи мазмунан нақлшуда суҳбатҳои шахси дигар дар шакли чумлаҳои пайравӣ оварда мешаванд. Нутқи мазмунан нақлшуда аз хусусияти маънобахш маҳрум аст. Бинобар ин вай бештар дар асарҳои илмӣ ба истифода ва ғайра қор фармуда мешавад. Нутқи айнан нақлшуда ба нутқи мазмунан нақлшуда ва нутқи мазмунан нақлшударо ба нутқи айнан нақлшуда табдил додан мумкин аст. Дар ин вақт аксар бандҳои хабарӣ, ки дар нутқи мазмунан нақлшуда оварда мешаванд, ба нутқи айнан нақлшуда табдил дода мешаванд. Масалан: «*Дар вақти мубтадои чумлаҳои пайравӣ хабару мубтадои чумлаҳои пайравӣ зофиқат мекунад: Дар ҳамин расида, хабар овард, ки аз онҳо*» (С. Айни, Гуломон). *Саркор бо дасташ ишора кард, ки қалтир* (Ф. Ниёзи, Вафо).

МУНДАРИЧА

Мукаддима	5
Ибора	11
Хелхон чумлаи содда	55
Мубтадо	57
Хабар	64
Муайянкунанда	74
Баённия	82
Пуркунанда	83
Ҳол	114
Қалима, ибора ва чумлаи иловагӣ	179
Ибора ва чумлаҳои иловагӣ (истисноӣ)	181
Чумлаи соддаи яктаркиба	183
Қалима ва ибораҳои туфайлӣ	190
Мухотаб	191
Чумлаҳои мураккаб	192
Типи махсуси чумлаи пайваст	199
Чумлаҳои мураккаби пайвастӣ бе пайвандак	206
Чумлаҳои мураккаби тобей	212
Чумлаи пайрави мубтадо	213
Чумлаи пайрави хабар	214
Чумлаи пайрави муайянкунанда	215
Чумлаи пайрави пуркунанда	220
Чумлаҳои мураккаби тобен сертаркиба	244
Чумлаҳои мураккаби тобей сертаркиба бо пайравҳои хархела	257
Чумлаи мураккаби омехта	261
Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	265

**СИНТАКСИС СОВРЕМЕННОГО
ТАДЖИКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**
для высших учебных заведений

(на таджикском языке)

Муҳаррири масъул Ш. Рустамов
Муҳаррири нашриёт Ч. Қаримзода
Муҳаррири техники М. Чаъфаров
Мусаҳҳаҳ Ҳомид Қурбонов

Ба матбаа 1/VIII-1969 супурда шуд. Ба чопаш 19/XI-1970 имзо шуд.
Қоғазӣ № 1. Формати 60×90^{1/16}. Чузъи чопӣ 16,75. Чузъи нашриёти
хисобӣ 16,75. ҚЛ 02676. Адади нашр 18000. Супориши № 1413.
Нархаш 62 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Шевченко, 10.
Комбинати полиграфии Комитети матбуоти назди Совети Вазирони
РСС Тоҷикистон.